Рік XIV. Р. 1904 кн. IV. Т. LX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIV Jahrgang. 1904, IV B. B. LX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 28/VII с. с. 1904.

Рік XIV. Р. 1904 кн. IV. Т. LX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XIV Jahrgang. 1904, IV B. B. LX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 28/VIII с. с. 1904.

Зміст LX тому.

Inhalt des LX Bandes.

Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

Сьвятий Климент у Корсуні.

Причинки до історії староруської леґенди.

Написав *Др. І. Франко.*

Лишаєть ся нам тут лише сьвідоцтво Митрофана. Що-ж властиво подає Митрофан?

Уже сам початок його оповіданя будить певні сумніви. Як сучасник Константина і чоловік, що був у Корсуні, він очевидно знав про хазарську місію Константина, але знав мабуть не дуже докладно, коли уявляв собі, що Константин кілька разів їздив туди з Корсуня й вертав назад (frequentaret), отже не можна навіть сказати, що був там раз їдучи в Хазарію, а другий раз вертаючи, але виходить так, що їздив кількома наворотами. Дивно далї, чому Константин розпитує про Климентів гріб не самих Корсунян, а тілько сусїдів того міста (accolae loci illius), які справдї були варвари і могли не знати нїчого. Та найцїкавійше те, що Митрофан говорить при кінцї про розкопи, до яких буцїм то намовив Константин епископа, клир і народ. Ся верзія вказує нам від разу жерело, з якого черпав Митрофан свої відомости, а сим жерелом була та сама корсунська леґенда про відкопанє Климентових мощий, якої перерібку маємо в церковно-славянськім „Словѣ на пренесеніе мощей". Можемо піти ще далї і сказати, що й усе оповіданє Митрофанове про розпити Константина, про його пошукуваня за гробницею, про

його зусиля намовити Корсунян до пошукувань за мощами взяте не з устних оповідань зібраних на місцї, а з тої самої корсуньської леґенди, в своїм ядрі, як ми бачили, значно давнїйшої від побуту Константина в Корсунї. Навіть у тій дефектній формі, в якій маємо се оповідане в церковно-славянськім текстї, можемо віднайти натяки на те, що автор того оповіданя, який був заразом ініціятором пошукуваня за мощами, з разу мусїв поборювати ріжні трудности. Віднайдене мощий Климента довгий час було для нього idée fixe; се бажане було у нього як „искра вжагающи и поѣдающи словесы не плоть токмо до кости, иже и мозга касающися и всегда поядающи“. Автор натякає на те, що мабуть за його намовами „чл҃вколюбець Іѡ҃ оукоуди етеры живѹщая въ Херсонѣ, пачеже вѣрнаго пастыря... съ множьствомь етеромь и съ славнымъ причтомъ“ — як бачимо, майже дословно те, що Митрофан каже про Константина. І коли Митрофан далї оповідає, як то Константин переконував корсуньского епископа, показуючи і відчитуючи численні книги, „de templi siti penes illos structura“, то се очевидна бляґа, бо книг таких крім одної псевдо-Єфремової леґенди про чудо з хлопцем тодї у Греків не було, а те, що написане в тій леґендї про положене церкви на днї моря на три милї від берега, повинно-б було від разу виключити всяку тїнь думки про якесь розкопуване. Очевидно і тут Митрофан оповідав не те, що чув у Корсунї, але те, що вичитав у леґендї, яка знає про відкопане Климентових мощий. Важне вкінцї також сьвідоцтво Анастазія про те, що Митрофан покликуєть ся на „historica narratio“, яку буцїм то „ipse philosophus“ написав про доконане ним віднайдене мощий. Анастазій не згадує близше, відки він дістав відомість про Константинові писаня і самі грецькі тексти тих писань, але на основі сього натяку можемо догадувати ся, що й тут його авторітетом був Митрофан. А коли се так, то нам не буде трудно зідентіфікувати всї три названі Анастазієм нїби то Константинові твори. В розд. 4 сього листа Анастазій каже, що Константин написав три твори, що мають темою віднайдене Климентових мощий, а власне „brevem historiam“, „sermonem declamatorium“ і „hymnologicon Dei omnipotentis in inventione reliquiarum“. Далї каже про себе, що переклав „agresti sermone“ коротку історію і похвальну промову; мабуть се не зовсїм вірно, бо з тої промови не бачимо нїякого слїду в тій Vita cum translatione, що основана на достарченім ним перекладї. Отже можемо спокійно припустити,

що „brevis historia“ була якась коротка, синаксарна статя в роді нашої проложної, а „sermo declamatorius“ був прототип нашого „Слова на пренесеніе“; може Анастазій користуючи ся обома скомпоновував із них своє оповіданє, а може переклав лише коротшу статю, що в такім разї була значно повнійша від нашої проложної, але не згадувала анї про імп. Никифора, анї про сьвящ. Филипа, властивого ініціятора та промотора віднайденя. А коли се так, то нам не далеко шукати й за затраченою „гимнольоґією“: се очевидно та сама пісня, яку цитуєть ся кілька разів у нашім „Слові“, про яку можемо сказати, що вона складала ся що найменше з 16 строф і напевно не була твором сьв. Константина. Чи Анастазій мав її всю в руках, чи знав із неї лише стілько, скілько було цитовано в прототипі нашого „Слова“, сього не беремо ся рішати; в усякім разї арґумент поданий у листї, для чого він не перекладає сього твору, дуже нетривкий, бож Ґавдерикови певно був би вистарчав і прозовий переклад, а відомість, буцїм то сим Константиновим гимном „Graecorum resonant scolae“ — зовсім недорічна, бо гимн був зложений для ужитку церковного, а не шкільного, а в грецькім тогочаснім письменстві з нього не маємо нїякого слїду.

Як бачимо лист Анастазія не можна зовсїм уважати у всьому його текстї жерелом одноцїльним і першої руки, і се була важна помилка нїмецьких учених, які головно на ньому опирали свої висновки. Віднайденє нашої проложної статї і уставленє при її помочи часу написаня „Слова на пренесеніе“ позволяє нам приложити властиву міру до ріжних реляций уміщених у тім листї, міру відповідну до тих загальних відомостий, які передають нам иньші жерела про віридостойність і характерність Анастазія Бібліотекаря, якого нїмецькі вчені як раз при отсїй нагоді авансували на одиноко автентичного, сумлїнного й віригідного сьвідка.

IV. Італьська леґенда. Адресат отсього Анастазієвого листу, Ґавдерик епископ Веллєтрійський, а властиво діякон Іван, що з його порученя писав просторий житєпис сьв. Климента, покористував ся листом Анастазія Бібліотекаря і доконаним тимже Анастазієм перекладом нїби то Константинових писань про віднайденє Климентових мощий для третьої части свойого твору. Хоча сей твір затратив ся, одначе виїмок із його третьої части заховав ся окремо від цїлости і послужив основою невеличкої статї „Vita cum translatione B. Clementis“, яку новійші нї-

мецькі критики в звязку з розібраним висше листом Анастазієвим уважають головним і одиноко автентичним жерелом для історії Константина і славянських первоучителїв до р. 869. Правда, самі ті оборонці сеї статї не вважають усього в нїй однаково автентичним, і прим. Ґец обороняє автентичність лише перших 9 роздїлів, уважаючи 3 кінцеві пізнїйшим додатком; проф. Фрідріх іде ще дальше, відкидаючи автентичність ще й 1 роздїлу і деяких уступів у серединї нїби то Ґавдерикового тексту. На скілько підстави має вся та критична процедура, не буду тут розбирати; сама її потреба була викликана тою апріорною думкою, що твір Ґавдерика (зглядно діякона Івана, інспірованого Ґавдериком) був справдї колись написаний (сього ми на певно не знаємо) і що Vita cum translatione в головному була його частиною — знов річ, яку можна-б доказати аж тодї, якби ми мали в руках весь текст Ґавдерикового твору. А так докази Фрідріха й Ґеца про неналежність деяких уступів сеї статї Ґавдерикови зовсїм не можуть переконати нас і доказують на нашу думку лиш одно, а власне те, що Vita cum translatione в тій формі, як її маємо тепер і як її з одного пізного (з XV в.) рукопису в р. 1668 опублїкував Боляндист Геншен у другім мартівськім томі „Acta Sanctorum“ (стор. 19—21), не може вважати ся вповнї автентичним твором Ґавдерика, і що основа, яку для сього твору подав був Анастазій Бібліотекар та доконаний ним переклад „короткої історії“ віднайденя Климентових мощий, у Vita cum translatione підпала деяким перерібкам, була збогачена новими деталями, яких нема у Анастазія і яких походженя треба-б дошукувати ся. Отся статя за почином Йос. Добровского називаєть ся в науцї Італьською леґендою, і ми також будемо так називати її, не входячи на разї в питанє її авторства, часу написаня та відносин до инших жерел, що трактують про житє й діяльність славянських первоучителїв. Подаю тут у перекладї ті уступи сеї леґенди, що доторкають ся нашої теми:

„1. Отже в часї, коли цїсар Михайло кермував цїсарством Нового Риму, був один чоловік шляхотного роду, родом із міста Солуня, на імя Константин, що задля дивного таланту, яким від самого дитинства чудесно славив ся, справдї по заслузї був називаний фільософом. Коли сей доріс і родичі привели його до цїсарського міста, а надто визначав ся великою побожністю і розсудливістю, одержав також честь сьвященства за Господнїм показом. В ту пору до згаданого цїсаря прийшли посли Хазар,

просячи й благаючи, щоб зволив післати до них якого вченого мужа, щоб їх правдиво навчив католицької віри, додаючи між иньшим, що тепер Жиди силкують ся навернути нас до своєї віри, то знов з противного боку Сарацени до своєї. А ми не знаючи, до кого найлїпше удати ся, задля того постановили у найвисшого і католицького імператора шукати поради для нашої віри і спасенія, покладаючи найбільше довіря до вашої віри і старої приязни. Тодї цїсар разом з патріархом відбувши нараду, покликавши згаданого фільософа послав його туди з найбільшими почестями разом з післанцями їх і своїми, вповнї довіряючи його розумови і проречистости.

2. Отож без проволоки приготовивши все потрібне, хапаючи ся до дороги прибув до Херсона, що лежить в сусїдстві і суміжности з землею Хазарів, і тут троха задержав ся, щоб вивчити ся язика того народа. Тимчасом за вітхненєм Бога, який уже постановив був ось-ось відкрити своїм вірним так великий і цїнний скарб, себто тїло сьв. Климента, почав згаданий муж, як цїкавий дослїдник, у місцевих мешканцїв як найпильнїйше розвідувати та старанно слїдити за тим, що дійшло було до нього чи то з письменної традиції, чи з народнїх переказів про тїло бл. Климента, про храм збудований ангельськими руками і про його ковчег. Та всї згадані, яко не тубольцї, але зайди з ріжних народів, признали ся йому, що зовсїм не знають того, про що він розпитує. Бо вже від довгого часу за провини й недбальство мешканцїв те чудо морського відпливу, про яке в історії замученя згаданого папи мaєть ся досить славна повість, перестало показувати ся і море свої хвилї виливало аж до первісних границь. Надто й задля множества варварських нападів се місце запустїло і храм занедбаний та зруйнований і велика часть тої околицї стала ся майже безлюдною та незамешканою, і задля того й сам ковчег сьвятого мученика з його тїлом був завалений хвилями.

3. Сею відповідю здивований дуже й засмучений фільософ обернув ся до молитви, щоб те, чого через людий не може вислїдити, зволило боже відкритє показати йому за заслуги згаданого папи. І митрополїта того місточка, на імя Ґеорґія, разом з клиром і народом запрошуючи виблагати се з неба, а надто оповідаючи їм події його замученя або чудес того преблаженного мученика, многих із них своїми упімненями заохотив заняти ся сим дїлом і пошукувати так цїнних, а так довго занедбаних перел і при божій помочи привести їх знов на

сьвітло. І ось одного дня, коли пишеть ся дня 30 грудня (III Calendarum Januariarum) при спокійному морі всївши на корабель, за Христовим проводом подають ся в дорогу, себто висше згаданий фільософ з епископом і шановним клиром і де-з-ким із народа. Отож веслуючи з великою побожністю і вірою, співаючи псальми і молячи ся прибули до острова, на якім, значить, догадували ся, що містить ся тїло мученика. Отже обходячи його з усїх боків і обдивляючи при блиску многих сьвітел, почали чим раз більше налягати на сьвяті молитви, і на тім горбику, де можна було догадувати ся, що спочиває так великий скарб, досить пильно і усильно копати.

4. Коли там довго і богато зі сьвятим бажанєм потратили часу і покладали велику надїю на боже змилуванє, нарештї несподївано як якась преясна звізда з божого дару заблисло одно ребро коштовного мученика. На сей вид усї наповнивши ся безмірного запалу, вже без нїякого побуджуваня розкопували землю глубше й ширше, і ось наслїдком сього показала ся також його голова. Які тут окрики до неба, які похвали та подяки Богови від усїх пішли серед проливаня слїз, се коли навіть ледво можемо відчути, то о скілько-ж менше висловити? Така, бачите, на всїх чи то задля знайденя сьвятих релїквій, чи то задля приємности пребезмірного запаху найшла веселїсть, що з невимовною втїхою поздоровляючи одні одних міркували, що вони не при собі, а пробувають у раю. І ото по якімось часї знов і в невеличких відступах часу мов із якихось криївок познаходили ся звільна всї частки сьвятих релїквій. А нарештї показав ся й сам той якір, з яким (сьвятий) був укинений у море.

5. Коли отже всї задля так великого божого дару наповнили ся безмірною радістю і коли сьвятий епископ тамже відправив пресьвяту Тайну, сам той сьвятий муж на власну голову піднявши пушку (loculum) зі сьвятими релїквіями, поніс до корабля з безмірними веселощами (tripudio) всїх присутних, а потім переніс до метрополії Їльорії з великими гимнами і похвалами. Тимчасом коли вже зближали ся до міста, благородний муж Никифор, начальник того міста, вийшов їм на зустріч з многими иньшими і помоливши ся до сьвятих релїквій з многими подяками йдучи перед сьвятою пушкою спішив ся з радістю вертати до міста. Там знов з величезною радістю помолив ся до зложеного сьвятого і шановного тїла, і коли перед цїлим народом була відчитана тайна його віднайденя та коли вже вечеріло і задля надзвичайного стиску народа годї було

йти далї, положили його в церкві сьв. Созонта, що притикала до міста, під пильною сторожею. Відси, коли настало рано, все множество міщан зібрало ся, і взявши пушку зі сьвятими реліквіями, обійшли ціле місто довкола з великими похвалами, і так дійшовши до більшої базиліки, в нїй його помістили з почестю, і аж тодї всї радуючи ся пішли до своїх домів“.

Пропускаючи дальші глави: 6, де говорить ся про місію Константина у Хазарів, 7, де мова про місію Константина й Методія в Моравії і 8, де оповідаєть ся, як папа Миколай покликав їх до Риму, подаємо тут іще гл. 9 в дословнім перекладї:

9. Та коли перед немногими днями висше згаданий папа Миколай перейшов до Господа, другий Адріян, що наступив по ньому на римськім понтіфікатї, чуючи, що висше згаданий фільософ несе з собою тїло бл. Климента, що був віднайшов своїм заходом, незвичайно звеселив ся і вийшовши їм на зустріч за місто з клиром і народом, приняв їх з великою пошаною. Тимчасом через присутність сьвятих реліквій, силою всемогучого Бога почали дїяти ся чудесні вздоровленя, так що якою-б хто хоробою був діткнений, помолившн ся до пресьвятих реліквій коштовного мученка, зараз одужував. Оттим то не лише шановний апостолїк, а й увесь загал римського народа, віддаючи великі подяки й похвали Богу, радували ся і веселили ся в ньому, що зволив їм по упливі такого довгого часу за їх днїв у своїй столиці приняти сьвятого й апостольського мужа, наступника самого князя апостолів Петра, і не тілько ціле місто, але також увесь округ римського царства просьвітлити своїми чудами та силою. І отож зложивши богато подяки висше згаданому фільософови за таке велике добродійство, посьвятили його й Методія на епископів, а иньших їх учеників на пресвитерів і діяконів.

Дальші глави 10, 11 і 12 сеї Італьської леґенди, де говорить ся про смерть Константина в Римі і його похорони в церкві сьв. Климента, „якого тїло з многим своїм трудом і зусилєм віднайдене сюди приніс“, пропускаємо і приступаємо до аналїзи поодиноких складових частий отсього оповіданя.

Отже починаючи від кінця бачимо, що гл. 9, хоч судячи з листу Анастазія Бібліотекаря, повинна-б бути написана самим Ґавдериком як самовидцем подій, або бодай на підставі його оповідань, виглядає так, як досить побіжний витяг із XVII гл. тзв. Панонської леґенди про Константина. Всї конкретні факти,

згадані в тій гл. 9, з виїмком одного, маємо в гл. XVII ЖК., але в ЖК. конкретних і без сумніву автентичних деталів далеко більше: апостолік Адріян виходить на зустріч мощам; при мощах дїють ся чуда: один ослаблений видужує тут же, біснуваті „Христа нарекше и свѧтаѥго Климента“ позбувають ся демонів; папа сьвятить славянські книги в церкві сьв. Марії, що зветь ся Фатні (тепер Santa Maria Maggiore); потім велить папа двом епископам, Формозови і Гондрихови висьвятити славянських учеників; при їх посьвяченю співають славянську литурґію в церкві сьв. Петра, а другого дня в церкві сьв. Петронїли, а третього в церкві сьв. Павла і ранїшню службу над його гробом при участи епископа Арсенія і Анастазія Бібліотекаря. Далї оповідає славянське житіє ще про ріжні розмови Константина з Римлянами і з одним Жидом. Як бачимо, се такі деталї, яких би ми найборше сподївали ся від Ґавдерика або Анастазія і які вказують, що автор сеї глави славянського житія або сам був сьвідком подїй, або черпав із якогось жерела дуже близького до них. Натомість гл. 9 Італьської леґенди робить вражінє блїдого витяга з детальнїйшого оповіданя, а одинокий деталь, який подає ся глава понад те, що подає ЖК., себто висьвячене також Константина на епископа в Римі, по всякій правдоподібности зовсїм неісторичний, бо анї славянські леґенди, анї Анастазій, пишучи незабаром по смерти Константина, анї жаден із пап, що згадували про нього в своїх листах, нїчого не знають про його епископство (пор. Götz, op. cit. 153).

Так само невисоку жерелову вартість мусимо признати й иньшим оріґінальним додаткам Ґавдерика, чи того, хто писав по його вказівкам Іт., а власне в першій половинї гл. 1 Vita cum translatione. З листу Анастазія автор сього уступу знав, що Константин був родом із Солуня і звав ся фільософом; до сього він додає від себе два деталї — і оба невірні, а власне; 1) що фільософом він був прозваний „ob mirabile ingenium“ — се не зовсїм правда, бо „фільософ“, се було офіціяльне становище Константина при константинопольскім дворі яко вчителя при найвисшій школї[1]); 2) що Константин уже дорослим (cum adolevisset) був приведений родичами до Кон-

[1]) Götz, op. cit. 120—121 нота; Pastrnek, op. cit. 43—44, особливо в нотї поклик на Діканжа Glossarium mediae et infimae graecitatis стор. 1636.

стантинополя, — се о стілько неправда, що Константин осиротїв по батькови маючи 14 лїт, а до Константинополя був покликаний тодї-ж якимось льоґотетом, „да сѧ би съ цѣсарѥмь оучилъ“; славянське ЖК заслугує тут абсолютно більше на віру, а відомости Італ. леґ., як бачимо, дуже загальні.

Відки взяв автор Іт. другу часть першого роздїлу своєї Vita cum translatione? Проф. Фрідріх признає цїлий розд. 1 так само як поминені нами розд. 10—12 пізнїйшим додатком до первісного Ґавдерикового твору; Ґец боронить автентичности розд. 1, по моїй думцї успішно, але як при розд. 9, так само й тут не завдає собі питаня, відки-ж узяв автор Іт. деталї, яких не подав йому Анастазій? Певна річ, найпростїйша відповідь була би така, що як сучасник і особисто знайомий зі славянськими первоучителями він міг ті деталї чути від них самих або їх окруженя. На жаль, такому припущеню перечать такі факти, як сей, що з Константинового оповіданя Іт. леґ. подає тільки те, що подав у своїм листї Анастазій, а там, де відступає від його вказівок, пише пусті фрази або помилки; а по друге те, що деякі з тих додатків аж надто виразно виявляють залежність Іт. леґ. від певних лїтературних жерел, а власне від славянського ЖК. Ми вже бачили се при гл. 9, бачимо се й тут при другій половинї гл. 1. В Анастазієвім листї, а властиво в репродукованім там (гл. 3) оповіданю Митрофана Смирнейського про посольство Хазар до царя Михаїла не було сказано нїчого. Тимчасом прошу порівняти оповіданє Іт. з першою половиною ЖК — подаю тут оба тексти по латинї (славянський у Міклошичевім перекладї), щоб лекше впадала в очи їх стичність:

Vita cum translatione.	**Vita Constantini.**
Tunc temporis ad praefatum imperatorem Cazarorum legati venerunt, orantes ac suplicantes, ut dignaretur mittere ad illos aliquem eruditum virum, qui eos fidem catholicam veraciter edoceret; adjicientes inter cetera, quoniam nunc Judaei ad fidem suam, modo Saraceni ad suam nos e contrario moliun-	Venerunt autem legati ad imperatorem a Kozaris dicentes: A principio unum Deum agnoscimus, qui est super omnia, et eum veneramur ad orientem, et mores nostros alios turpes tenentes. Hebraei vero suadent nobis, ut fidem eorum et actionem accipiamus; Saraceni autem in aliam partem, pacem offerentes

tur. Verum nos ignorantes ad quos potissimum nos transferamus, propterea a summo et catholico Imperatore consilium quaerere nostrae fidei ac salutis decrevimus, in fide vestra ac veteri amicitia plurimum confidentes. Tunc Imperator simul cum Patriarcha concilio habito, praefatum philosophum advocans simul cum legatis illorum ac suis honorificentissime transmisit illuc, optime confidens de prudentia et eloquentia ejus.

et munera multa, trahunt nos ad suam fidem dicentes: Nostra fides est melior (fide) omnium gentium. Ideo mittimus ad vos, veterem amicitiam et amorem servantes. Gens enim magna cum sitis, imperium a deo tenetis et vestrum consilium exquirentes, petimus virum in litteris eruditum a vobis, ut si refutaverit Hebraeos et Saracenos, vestram fidem sequamur. Tunc quaesivit Imperator philosophum et postquam invenit, communicavit ei Kozarorum orationem і т. д.

Коли Ґец в обороні оріґінальности й автентичности 1 розд. Vitae cum translatione пише: „denn gerade darin, dass diese biographische Notizen kurz sind, nur Tatsächliches bringen und sich dadurch eben von der Vita Constantini unterscheiden, liegt eine Gewähr, dass sie wohl von Gauderich selbst stammen können“ (ст. 28), то в нашім випадку треба би запитати: чи автор Іт. дає більше фактів, ніж ЖК? чи ті факти, які він передає коротше, передає вірно, чи ні? і вкінці чи передає їх у формі незалежній від ЖК? Бо коли-б показало ся, що він не вміє подати майже нічого нового понад те, що маємо в ЖК, а де подає нове, там відбігає від правди, що подаючи факти коротше, він часто затемнює їх значінє і надто самою формою вислову нагадує ЖК, то в такім разї осуд про оріґінальність і певність його оповіданя випаде зовсїм не такий, як у Ґеца. Що до паралельних уступів наведених висше ми мусимо з усею рішучістю признати оріґінальність не Іт., а ЖК. В ЖК хазарські посли зразу характеризують свою віру даючи до пізнаня, що вона їм не вистарчає. Вони приходять до грецького цїсаря просячи мудрого мужа, який би вказав їм найлїпшу віру між двома: жидівською і сараценською, а евентуально готові приняти третю, грецьку, коли ся покажеть ся їм найлїпшою. Вони просять поради у Греків, бо їм імпонує величність грецької держави, тай надто чують себе зобовязаними до сього давньою приязню. Се справдї промова льоґічна і держана в дусї людий, що мають свою державу і свою волю і ще не зааґа-

жовані нї на жадну сторону. А що бачимо в Іт.? Хазарські посли приходять з униженою просьбою (orantes et suplicantes); вони з гори вже постановили приняти католицьку віру і просять лише вчителя; вони приходять до грецького цїсаря як до найвисшого і католицького володаря, признаючи тим самим його зверхність; диспута з Жидами і Сараценами, се властиво пуста формальнїсть, бо Хазари вже постановили шукати спасенія в грецькій вірі. Як бачимо, трошка коротшими словами автор Іт. встиг передати промову хазарських послів зовсїм фальшиво, поставити цїле їх посольство в зовсїм неможливім осьвітленю. А коли в додатку візьмемо на увагу, що цїла ся реляція про хазарське посольство в тій формі і в ЖК. і в Іт. — не історична, що коли й приходили в р. 851 хазарські посли до Константинополя, то вони певно так не говорили і що, значить, маємо тут дїло з певним прикроєнєм історичних подій відповідно до леґендового стилю (порівняй подібне устилїзованє в нашім лїтописнім оповіданю про хрещенє Владимира), то стане нам ясно, що автор Vitae cum translatione і автор ЖК не могли незалежно один від одного зложити свої оповіданя; а в такім разї першенство буде безсумнївно на боцї ЖК.[1])

Розд. 2 Іт. зложений з ріжних частин. Поперед усього Митрофанове означенє Корсуня як міста близького і сумежного з хазарською землею; далї оповіданє того-ж Митрофана про те, як Константин розпитував за Климентовими мощами, і вкінцї характеристика сумного стану і опущеня Корсуня та занику й забутя чуда над мощами Климента. Та маємо й тут деякі додатки самого автора Іт. і деякі зміни пороблені ним у тих звістках, що подав Анастазій. І так поперед усього він не звернув уваги на те, що по представленю Митрофана Константин шукав памяток по Климентї і самих його мощий не в самім Корсунї, а в його околицї, отже й розпитував мешканцїв тої околицї (accolae loci illius), які не знали нїчого яко зайди та розбишаки. Автор Іт. із accolae зробив incolae, які таким способом оказують ся „non indigenae, sed diversis ex gentibus advenae“, хоча в оповіданю Константина мешканцїв Корсуня представлено власне як невеличкий грецький остров серед вар-

---

[1]) Варто завважити ще одну дрібницю: говорячи про проханє послів хазарських автор Vitae cum translatione каже: adjicientes inter cetera, даючи сим до пізнаня, що мав перед очима ширший текст промови послів, значить, скорочував якийсь иньший текст.

варського моря, як вязнів, що боять ся виглянути зі своєї вязниці. Як бачимо, і тут автор Vitae cum translatione зробив зміну на гірше. Значнійшу, вже зовсім умисну поправку він допустив у однім деталі. Коли Митрофан каже, що Константин кілька разів ідучи з Корсуня до Хазарії і вертаючи відти бував у Корсуні і розпитував та слідив за мощами Климента, даючи сим зрозуміти, що їх відкрите було доконане аж по остаточнім повороті Константина з Хазарії, то в Vita cum translatione читаємо навпаки, що се стало ся перед від'їздом до Хазарії, коли Константин якийсь час пробував у Корсуні вчачи ся хазарського язика. Коли зважити з одного боку трудности, які по оповіданю Митрофана мусів побороти Константин, заким віднайшов мощі, а з другого боку його характер як учасника офіціяльного посольства, що мусіло як мога поспішати на місце свойого призначеня, то переказ Митрофана був би натуральнійший і більше згідний з обставинами.[1]) Чому автор Vitae cum translatione вважав потрібним переправити сю реляцію на другий бік? Я не бачу ніякої иншої причини як лише ту, що він мав перед очима иньшу реляцію, якій не сьмів супротивити ся, і яка оповідала хід подій відмінно від Митрофана. Таку реляцію ми маємо власне в ЖК (гл. VIII), та тут побут Константина в Корсуні мотивовано зовсім инакше і далеко близше до історичної дійсности. Читаємо в тій главі аж про два напади на Корсунь: Хазар і Угрів, які приходило ся Константинови та византийському посольству відвертати від Корсуня. Значить, дорога була небезпечна і посольство мусіло довший час сидїти в укріпленім Корсуні, доки в околиці не успокоїло ся. Сей примусовий побут Константин використовує для язикових студій, а не для пошукуваня за мощами Климента. Що до язикових студій, то він, маючи в Хазарії сперечати ся з Жидами, заглублює ся поперед усього в читанє жидівських книг, при чім йому являєть ся нагода познайомити ся з самаританським письмом та діялектом, як відомо, дуже близьким до арамейського. Тут же являєть ся йому нагода познайомити ся і з „руським", (дехто думає, що ґотським) письмом і язиком. Не входячи в питанє, на скілько всї ті деталї історично вірні, ми мусимо сказати, що вони дібрані дуже відповідно для характеристики живої вдачі

---

[1]) Софізми, якими Ґец силкуєть ся погодити обі сї суперечні реляції, op. cit., стор. 31—33, не доводять нї до якої цїли і випливають із апріорного іґнорованя славянського ЖК.

та непосидючости Константина, а з другого боку дуже добре характеризують ріжноплеменну та ріжноязичну людність такого „окраінного“ міста, яким був тоді Корсунь. З усеї тої живої та барвистої картини в Vita cum translatione не лишило ся нічого; одиноким мотивом довшого Константинового побуту в Корсуні являєть ся бажанє навчити ся хазарської мови. Який безпредметовий сей мотив, зміркуємо аж тоді, коли пригадаємо, що диспути при дворі хазарського хана вів Константин з Жидами й Сараценами, отже ні в якім разї не варварською хазарською, але правдоподібно грецькою мовою, що тоді була на сході в значній мірі інтернаціональною мовою науки й дипльоматії і певно була зрозуміла також для хазарських володарів.

Розділи 3, 4 і 5 Італьської леґенди являють ся репродукцією звісної нам уже Корсунської леґенди про віднайденє, а властиво відкопанє мощий сьв. Климента. З листу Анастазія до Ґавдерика бачимо, що Анастазій сам переклав се оповіданє з грецького в тій певности, що автором і героєм сього оповіданя (storiola) був сьв. Константин; він переклав його „простою мовою, далекою від блискучої проречистости оріґіналу“. Чи на карб Ґавдерика почислити абсурд у гл. 5 про „Gloriam metropolim“, із яким інтерпрети й доси не можуть собі дати ради? З порівнаня зі славянським текстом „Слова на пренесеніє“ тут без ніякого сумніву виходить, що „Gloriam“ стоїть замісь Georgius, а те Georgius належить висше до слів sanctus vir, так що реченє виглядало би: ipsemet sanctus vir Georgius super proprium caput... levans ad navim... detulit ac deinde metropolim (scil. Chersonam)... transportavit. По теперішньому тексту Vitae cum translatione виходить, що пушку з мощами ніс на голові Константин, коли тимчасом у „Слові на пренесеніє“ стоїть виразно — і зовсім природно — що се вчинив найдостойнійший із учасників, сам епископ Ґеорґій.

Розумієть ся, що певність Анастазія й автора Іт. що до Константинового авторства „Слова на пренесеніє“ чи властиво грецького оріґінала сього „Слова“, певність, яку без дальшої дискусії приняли німецькі і майже всї иньші критики, що займали ся сею справою, для нас являєть ся не то захитаною, але по просту виключеною. Раз ми знаємо, що корсунський епископ Ґеорґій був сучасник не сьв. Константина, а цїсаря Никифора I, і що в Корсуні вже перед Константином була леґенда про чудесне віднайденє Климентових мощий, то нам стане від разу ясно, чому сьв. Константин ніколи сам не хотів признати ся

до віднайденя тих мощий; він не чинив сього не з надмірної скромности, яка тут була би зовсім не на місці, але як чесний чоловік не міг признавати ся до діла, якого не доконав, а коли й знав, як на правду було се діло, то певно мав свої причини мовчати. Та про се ще буде мова далї. Тут тільки завважимо, що один уступ Італьської леґенди катеґорично запеперечує нашому твердженю, а власне в розд. 12, де сказано, що по смерти Константина Методій, коли йому не вдало ся добити ся в Римі того, щоб позволено йому перевезти Константинове тїло до Греції, просить зверхників римського клиру сповнити його маленьку просьбу (petitiunculam adimplere) і поховати тїло Константина в церкві сьв. Климента, „cuius corpus multo suo labore ad studio repertum huc detulit“ (Pastrnek, 244). Із сього виходило би, що Методій дуже добре знав про віднайденє Климентових мощий його братом. Виходило би, як би була певність, що сї слова дійсно були сказані Методієм і як би ми не знали, що автор Італьської леґенди крім листу Ґавдерика та Корсунської леґенди користував ся надто коли не самою славянською Панонською леґендою, а власне ЖК, то бодай якимось документом, що служив головним жерелом того житія. А в такім разї, розуміє ся, віднайденє мощий Константином для автора не підлягало нїякому сумнївови і він не вагав ся сей свій погляд вложити в уста й Методієви. Зрештою і сей уступ Італьської леґенди виглядає мов живцем узятий із Панонського ЖК; ось порівнанє:

Італьська леґенда, 12.

Methodius... oravit iterum: „Obscero vos, Domini mei, quandoquidem non est placitum vobis meam petitiunculam adimplere, ut in ecclesia B. Clementis, cuius corpus multo suo labore ac studio repertum huc detulit, recondatur“.

Vita Constantini, 18.

Dixit vero frater eius: Quia me non audivistis, neque dedistis mihi eum, si vobis placet, iaceat in ecclesia sancti Clementis, quocum etiam huc venit“.

Як бачимо, наперекір осудови д. Ґеца, який у ЖК бачить безмірну балакучість, у оповіданю фактів се житіє скупійше на слова від Італьської леґенди. Обмежуючи ся поки що на сих увагах ми, про те, думаю, без ваганя можемо сказати, що Італь-

ська леґенда ні в цілости ні в частях не може вважати ся твором самовидця подій, а була твором значно пізнійшим, якого автор крім листу Анастазія користував ся Панонською леґендою і ніде не виявив ані докладнійшого знаня фактів, ані вірнійшого розуміня подій, ніж його жерела. Супроти сього тратить усяке значінє розпочата дд. Фрідріхом і Ґецом суперечка про те, які части Італ. леґенди признати власністю Ґавдерика, а які пізнійшому переробникови, тай уся Італьська леґенда з першорядного історичного жерела мусить бути здеґрадована до ряду пізних компіляцій без оріґінальної вартости.

V. Переходимо тепер до того жерела, яке славянськими вченими вважало ся і вважаєть ся доси головним жерелом для звісток про Константина, а яке західні, особливо німецькі вчені (Фрідріх і Ґец) супроти віднайденого листа Анастазія до Ґавдерика раді би зіпхнути на другий або на третій плян як витвір пізний і тенденцийний. Се жерело — славянська або Панонська леґенда про Константина або Житіє Константинове (ЖК). Ми вже мали нагоду кілька разів цитувати сю леґенду і порівнювати її звістки зі звістками тзв. Італьської леґенди, і виказали, здаєть ся, досить наглядно, що там, це обі сї леґенди говорять про одну й ту саму річ, оріґіналом являєть ся не Італьська, а Панонська леґенда (ЖК), а де Італьська леґенда відбігає від Панонської, виявляє незнанє річи і робить помилки.[1]) Не бажаючи вдавати ся в дискутованє всіх заплутаних питань, які вяжуть ся з текстом сього твору, ми подамо тут у перекладї і роздивимо докладнійше тілько ті уступи сеї леґенди, де мова про віднайденє мощий сьв. Климента в Корсуні і про їх привезенє до Риму.

„8. Та ось прийшли посли до цїсаря від Хазар мовлячи, що „з поконвіку знаємо одного Бога, що єсть над усіми, і йому кланяємо ся на схід, заховуючи й иньші свої соромні обичаї. Та ось Жиди намовляють нас приняти їх віру й обряди (дѣтѣли), а Сарацини з другого боку, даючи мир і многі дари, силують нас на свою віру мовлячи, що наша віра ліпша від усіх народів. То задля сього посилаємо до вас, заховуючи стару

[1]) Може не від річи тут буде вказати й таку чисто язикову коінціденцію, як дворазове ужитє в Італьській леґенді незвичайного латинській мові звороту „iter arripiens“, ужитого для передання відповідного славянського звороту „поути сѧ ꙗтъ“. В славянськім сей зворот зовсїм природний.

приязнь і любов, бо ви, бувши великим народом, маєте цїсарство від Бога, і запитуючи вашої поради просимо від вас чоловіка вченого в книгах (кънижьна), і коли він перепеперечить Жидів і Сарацинів, то ми прихилимо ся до вашої віри". Тодї відшукавши і знайшовши фільософа цїсар сказав йому хазарську промову говорячи: „Іди, фільософе, до тих людий, і виголоси їм промову й відповідь про сьвяту Трійцю при її помочи; бо нїхто иньший не може гідно зробити се". А він мовив: „Коли велиш, володарю, то на таке дїло я радо піду й пішки і босо і без усього, чого не велїв Господь носити своїм ученикам". А цїсар відповів: „Коли-б ти хотїв учинити се лише від себе, то добре менї мовиш; але знаючи цїсарську власть і почесть іди з почестю і з цїсарською помічю".

І тодї зібравши ся до дороги і дійшовши до Корсуня навчив ся тут жидівської мови і письма, прикладаючи вісїм частий граматики і з того доходячи до лїпшого розуміня.[1]) А жив тут один Самарянин і приходячи до нього сперечав ся з ним, і принїсши книги самарянські показав йому. І випросивши їх у нього фільософ запер ся в сьвітлици і вдав ся в молитву і одержавши від Бога розумінє почав читати книги без помилки. І побачивши се Самарянин закричав великим голосом і мовив: „На правду ті, що вірують у Христа, швидко одержують сьвятого Духа і ласку". І зараз охрестили ся його сини, а потім охрестив ся і він сам.

І знайшовши тут євангелиє і псалтир писані росськими письменами і знайшовши чоловіка, що говорив тою мовою, і поговоривши з ним і похопивши значінє слів, прикладаючи до своєї мови, розріжнив букви голосні і співзвуки і творячи молитву до Бога почав швидко читати і толкувати, і многі дивували ся йому хвалячи Бога.

І почувши, що сьвятий Климент іще в морі лежить, помоливши ся мовив: „Вірую в Бога і надію ся на сьвятого Климента, що мушу його віднайти і винести з моря". І намовивши архієпископа з усїм клиром і побожних мужів, всївши

---

[1]) Так) значінє на мою думку має церковно-славянський зворот **„осьмь частии прѣложь граматикиѩ и отъ того разоумъ больи въсприимъ"**. Автор очевидно хоче сказати, що Константин учачи ся жидівської мови, чинив се користуючи ся правилами грецької граматики і для того не тілько швидше віднаходив звязок речень, але також глубше і вірнїйше вникав у їх змисл.

на корабель подали ся на місце, і коли дуже втишило ся море, і дійшовши, почали копати співаючи. І нараз розніс ся великий запах (хризма) як від многих кадил, і потім появили ся сьвяті мощі, і взявши їх з великою почестю і славою всї горожани внесли в город, як про се пише в „обрѣтеньи“ його“.

Лишаємо на боці трудне питанє, скілько історичної підстави мають усї епізоди, оповідані в отсьому розділї. Ми бачили вже, що з чисто формального, літературного боку оповіданє нашого житія про побут Константина в Корсуні льоґічнїйше і вірнїйше історичним обставинам, нїж анальоґічний уступ Італьської леґенди. Щож до самого оповіданя про віднайденє Климентових мощий, то ЖК робить нам нову несподїванку. Воно, що правда, покликаєть ся на якесь писане „обрѣтенье“, під яким правдоподібно треба розуміти чи грецький чи славянський текст звісного нам „Слова на пренесеніє мощемъ св. Климента“, але збуває сей епізод, так широко трактований у „Vita cum translatione“, дуже коротко, в 10 рядках, і очевидно не зовсїм довіряє тій реляції, а бодай дивить ся на неї критично, бо в деяких важних деталях відбігає від неї. І так автор ЖК виразно зазначує (згідно з давнїйшою леґендою про мучеництво Климента і чудо з хлопцем, а незгідно зі „Словом на пренесеніє“ і з Італьською леґендою), що сьвятий Климент лежить у морі і що сьв. Константин надієть ся „и҆ изнести изъ морѧ“. Зовсїм суперечно з Італьською леґендою представляє наш автор іще одну важну річ. Ми бачимо в Іт. леґендї таку ситуацію, що Константин у Корсуні сам починає розпитувати про мощі сьв. Климента і нїхто не вміє нїчого сказати йому про них, так що він, чужинець, на підставі книг і ріжних писань більше знає про корсунські сьвятощі, нїж самі Корсуняни, обставина, що допровадила автора Італьської леґенди аж до абсурдної комбінації, що ті Корсуняни були зовсїм не тубольці, а зайди. ЖК нїчогісїнько не згадує про ті Константинові розпити; навпаки каже виразно, хоч і зовсїм ляконїчно, що Константин у Корсунї почув про Климентові мощі і про те, що вони лежать у морі, і запалив ся бажанєм і надією віднайти їх. Без сумнїву і тут авторови ЖК мусимо признати більше льоґіки. На жаль його відомости про побут Константина в Корсуні були такі скупі, що він мусїв окрім таких льоґічних конструкцій користувати ся жерелами сумнївної історичної вартости, як ось власне „Словом на пренесеніє“. Правду кажучи, з сього Слова він узяв досить немного: згадку про те, що Кон-

стантин намовляв корсунського архієпископа і клир до участи в шуканю мощий, згадку про плаванє на корабли до невісного місця і згадку про копанє. При сьому наш автор зовсім не згадує про „блаженный отокъ“, де нібито були закопані мощі, анї про часткове їх віднахodженє, анї про городського князя, не нотує імени епископа анї не описує тих парад, які роблено з мощами. З виразних натяків на те, що мощі лежали в морі і з незовсім ясного слова „іавиша сѧ свѧтыѧ мощи“ можна би догадувати ся, що автор ЖК знав про иньшу леґенду, де віднайденє Климентових мощий було представлено відповіднійше до старших леґенд, як чудесна поява, без ніякого копаня, так як се бачимо в нашій проложній статї. В сьому погляді утверджує нас іще одна важна обставина. Автор ЖК, що так старанно нотує побутові та топоґрафічні деталї й назви (пор. вичисленє римських церков, де правлено славянське богослуженє, вичисленє народів, що мають богослуженє своєю мовою і т. д.), тут пропускає назви городського князя й архієпископа в Корсунї. Се можна пояснити собі лише тим, що живучи і часово і місцево близше описуваних подій і пишучи для Греків або взагалї для людий, яким були доступні оріґінальні корсунські леґенди, він міг надіяти ся, що всякий тямущий знатиме, хто такий і в якім часї жили згадані в Корсунській леґендї Никифор і Ґеорґій. Маючи перед собою готову вже традицію про віднайденє Климентових мощий Константином (така традиція істнувала вже, як знаємо з листу Анастазія, в р. 869, себто рік по смерти Константина; можливо, що той сам Митрофан Смирнейський перший і пустив її в курс), автор ЖК, запопадливий компілятор найріжнійших звісток, що могли відповідати його тенденції, не зважив ся відкинути й сеї звістки, хоча близше придивившись ся її жерелам і сам пізнав її неісторичність, і для того подав її в короткій, безбарвній формі.

Подібне переношенє на сьв. Константина фактів, оповіданих деінде про зовсім иньших людий, трафляло ся авторови ЖК частійше. І так уже Ґорский показав, що оповіданий на початку гл. 3 ЖК сон семилїтного Константина про вибір дївчат і вибранє Константином Софії взятий із житія сьв. Григорія Богослова (Горскій, Житія св. Кирила и Меѳодія. Слав. Кирило-Меѳодіевскій Сборникъ изд. М. Погодинымъ. Москва 1865, стор. 11). Так само Ламанский виказав недавно, що оповідана в гл. 6 ЖК місійна подорож Константина до Арабів, яка буцім то відбула ся в 24 роцї житя Константинового, тобто в 850

або 851 р. (Константин уродив ся при кінці 826 або в початку 827 р.), фактично, по сьвідоцтву иньших приступних нам жерел, тоді не відбула ся; та замісь разом з Ламанським вдавати ся в поправлюванє жерел і вичитуванє з них того, чого в них нема, на мою думку ліпше буде разом з Вороновим і тут приняти, що автор ЖК, маючи під руками текст полєміки против Магометан та якісь відомости про византийські посольства до них, сконструував із них ad majorem gloriam свойого героя оповіданє про його подорож до Агарян, оповіданє, що вже самою інтродукцією характеризує себе як неісторичне. Агаряни — кажеть ся тут — „въздвигѫ хоулѫ на єдино божьство свѧтыѧ троицѧ глаголѭще" — де, коли, до кого — не сказано. Константин за ухвалою собора й цісаря їде з „асикритом Ґеорґієм", а куди — незвісно; вони прибувають „тамо" — знов невідомо, де. Так само дуже сумнївним уважає Воронов епізод диспути несповна 24-літнього Константина з патріярхом Аннїсом (ЖК гл. 5), про що нема ніякої звістки в сучасних византийських літописях.[1]) Що до хазарської місії Константина, то ми не маємо підстави заперечувати її відбутя, але й тут можемо вказати декілька історичних невірностий, допущених автором ЖК. І так із арабських жерел знаємо, що Жиди, вигнані з Византії, ще в початку IX в. (за халіфа Гарун ар Рашіда) прибули до хазарського краю і вже від тоді часть Хазар приняла була жидівську віру. Значить, невірне вже те в ЖК, що Жиди аж коло 850 р. намовляли Хазар на свою віру і що ті намови між иньшим були причиною хазарського посольства до Византії; жидівство коло 850 р. вже давно пустило корінє між пануючою верствою Хазар. Не більше історичне значінє має й закінченє гл. 11 ЖК, де оповідаєть ся про конець Константинової місії у Хазар. Бо коли в гл. 8 хазарське посольство в Константинополї виразно заповідає, що скоро константинопольський місіонар „прѣпьритъ Єврєѧ и Срацинꙑ, то по вашѫ сѧ вѣрѫ имемъ", то при кінці, не вважаючи на повний тріумф Константина в диспутах, нема ані мови про загальне навернене Хазар на християнство, а на слізний поклик філософа, щоб усі хрестили ся під загрозою страшного суду, „отъвѣщашя" — невідомо, хто, та по всякій правдоподібности хазарський каган — зовсім баламутно: „Ми собі не вороги, але помалу, хто може,

[1]) А. Вороновъ, Главнѣйшіе источники для исторіи св. Кирилла и Меѳодія. Кіевъ 1877, стор. 61.

так велю, нехай хрестить ся по добрій волї, хто хоче, від сього дня; а хто з вас (один рукоп.: з нас) на захід кланяєть ся, або по жидівськи молить ся, або сарацинську віру держить, швидко смерть прийме від нас“. І так розійшли ся з радістю, і хрестило ся з них близько двох сот люда, відкинувши ся поганських огидливостий і незаконних женячок“ (Pastrnek, 194). Що значить се оповіданє? Очевидно не що иньше, як те, що місія Константинова не мала нїякого успіха. Із пануючої верстви Хазар, що державала ся жидівства, як бачимо з оповіданя, не навернув ся нїхто. Те, що неясно сказано про таких, що навернули ся від „беззаконьнъіхъ женитьбъ“, можна витолкувати як невеличкий успіх серед магометан, які признають полїґамію. Толєранція для християнства не могла бути нїяким здобутком Константинової місії, бо з иньших жерел знаємо, що й перед тим у Хазарії всї віри тїшили ся повною толєранцією.[1]) Натомісь загроза карати смертю таких, хтоб кланяв ся на захід, молив ся по жидівськи або держав сарацинську віру, являєть ся в устах тодїшнього хазарського кагана повним абсурдом і мусить бути вповнї покладена на карб автора леґенди.

Коли й тут попробуємо порівняти ЖК з Італьською леґендою, то переконаємо ся ще раз, що ся леґенда зовсїм залежна від ЖК, а о скілько відступає від нього, о стілько ще далї відбігає від фактичної основи. Бо коли автор ЖК очевидячки знає про безплодність Константинової місії й пробує ad majorem gloriam свойого героя замаскувати сей факт, хоч і дуже незручно та баламутно, то для автора Італьської леґенди, далекого від фактів і від иньших жерел, нема нїяких сумнївів, і він відкидаючи всю баламутну фразеольоґію ЖК, каже по просту: „convertit omnes illos ab erroribus, quos tam de Saracenorum, quam de Judaeorum perfidia retinebant“ (Pastrnek, 242), значить, подає не лиш історичну неправду, але не бачить навіть того зглядного успіха, який у ЖК може ще надавати реляції конкретне значінє, а власне, що не переконавши Жидів Константин мав таки деякий успіх серед Хазар-язичників, а по части й серед магометан. Та ще не досить того. Автор Італьської леґенди ex propria diligentia додає, що Хазари в листї до константинопольського цїсаря, дякуючи за присилку такого славного місіонаря, не тілько обіцяли ся держати далї като-

[1]) Пор. П. Голубовскій, Болгары и Хазары, восточные сосѣди Руси при Владимірѣ, Кіевская Старина 1888, іюнь, стор. 56, 60—61.

лицьку віру, але надто „se ob eam rem imperio eius semper subditos et fidelissimos de cetero velle manere“. Се міг видумати тілько чоловік, що не мав анї найменьшого понятя про византийсько-хазарські відносини в половині IX віку.

Як мало історичної основи має оповіданє про успіх місії Константина, доказують дві обставини: арабські жерела подають, що ще за житя Константина, тобто 868 р. Хазари (певно знов таки їх пануюча верства) приняли магометанство (див. Горскій, op. cit. у Поґодіновім Кир. Меѳ. Сб. стор. 5), а византийські сьвідоцтва з початку X в. говорять про Хазар як про народ вчасти сьвіжо навернений на християнство. Константинопольський патріарх Миколай Містик, що сидїв на патріаршому престолї у-перве від 901—907, а в друге від 911 до 925 р., в 106 листї, адресованім до корсунського архіепископа пише: „Особливо радуємо ся твоїми заходами на користь того народа, що мало не був обдурений злим демоном і вирваний із лона благочестія. Просимо тебе доложити всяких старань і виявити всяку запопадливість і дбанє за спасеніє того народа, щоб у повнї заховало ся для Христа Бога нашого їх населенє безпечне від усякої біди і нещастя. Твоя мудрість зрозуміє, яка твоя заслуга, що ти таке множество вивів із негідного стану до гідного. Кладемо на тебе старанє — умовити ся з ними що до архієрея, якого треба поставити. З мудрою розвагою вибери гідного на таке діло і пришли його до нас, щоб ми рукоположили його у пресьвятім Дусї на гідність епископа і поставили пастирем для стада, що доси було позбавлене пастуха“.[1]) Правда, з початкового реченя цитованого тут листа можна би було думати, що Хазари вже були навернені на христіянство, та потім відпали, а тепер почали навертати ся в-друге. Але правдоподібнїйше буде думати, що патріарх говорячи про „обдуренє злим демоном“ має на думцї їх магометанїзм, що замінив їх давнїйшу прихильність до жидівства. В листї 133, адресованім до алянського архіепископа Петра, він виразно називає Хазар „народом новонаверненим на благочестіє“, а в листї 135 до тогож епископа згадує про епископа Евтімія, „який уперед був проповідником благочестія тому народови“, а тепер

[1]) Migne, Patrol. Series graeca, т. CXI. Цитую з перекладу проф. Успенского (Ѳ. Успенскій, Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв., Кіевская Старина 1885, Май-Іюнь, стор. 283).

посланий на поміч архіепископови. А в 68 листї того патріарха, написанім, як догадуєть ся Успенский, до корсунського стратига, говорить ся про хазарське „посольство, яке прибуло сюди“ (себто до Константинополя) просячи визначити їм епископа, який би міг ставити сьвященників, і патріарх додає, що „ми поручили архіепископови назначеному на корсунську катедру вирушити при божій помочи до Хазарії і відправити там потрібні треби, а потім вернути назад на свою корсунську катедру“ (Успенский, op. cit. 283, 284). Як бачимо, аж у початку X віку, геть по смерти Константина виступають у повнім історичнім сьвітлї факти, які в ЖК стоять перед нами ще в леґендовім туманї: і хазарське посольство до Константинополя, і місійна діяльність Евтімія, і заснованє першого епископства. Чи маємо в оповіданю ЖК бачити тілько проєкцію тих пізнїйших фактів у минувшину, чи захочемо признати їм якусь реальну підставу, в усякім разї мусимо сказати, що в тій формі, як вони подані в ЖК, а тим паче залежно від нього в Італьській леґендї, вони не можуть бути приняті історією.

Між історією віднайденя Климентових мощий у Корсунї і їх перенесенєм до Риму в жадній із розібраних доси леґенд нема нїякого звязку. І в листї Анастазія і в ЖК і в Італьській леґендї говорить ся, що Константин віднайшов ті мощі ще перед своєю подорожю до Хазарії і розумієть ся, лишив їх у Корсунї. Щоб він опісля, вертаючи з Хазарії, взяв їх із собою, на се нема нїякого натяку; навпаки, контекстом оповідань се майже виключаєть ся, бож Корсуняни приймають ті мощі як дорогоцїнну сьвятість і поміщують їх у своїй катедральній церкві. Ми побачимо далї, як пізнїйші пarости Кирило-Методієвої леґенди силкували ся заклеїти сю прогалину. Тут констатуємо лише, що прогалина єсть і що всякі твердженя новійших учених, буцїм то Константин чи то крадькома взяв із собою частину мощий, чи то випросив їх від корсунського архіепископа, се лише догадки та комбінації, може й льоґічні, але на текстї жерел зовсїм не основані.

Найблизшу згадку про Климентові мощі подає Італьська леґенда. Згадавши про посольство Ростислава князя моравського до Константинополя і про висилку імператором Константина і Методія до Морави леґенда каже далї (гл. 7): „cognoscentes loci indigenae aduentum illorum valde gavisi sunt: quia et reliquias b. Clementis secum ferre audierant, et evangelium in eorum lingua a philosopho praedicto translatum“. ЖК нї-

чого не знає про радість Моравян з тої причини, що Константин мав зі собою мощі, і згадує про них аж із нагоди подорожи братів до Риму. Щоб зрозуміти значінє тих деталїв, мусимо троха довше зупинити ся при моравській місії Константина і Методія.

Про сю місію та її мотиви маємо в жерелах три реляції, ніби згідні, а все таки девчому суперечні. Найдавнїйша по нашій думцї леґенда ЖМ (розд. 5) оповідає, що „в ті днї“, коли Константин вернув із Хазарії, „прилоучи ся“ Ростислав князь словінський зі Сьвятополком і послали з Морави до цїсаря Михаїла посольство з листом, у якому в досить наївній формі (на початку запевняють, що вони „з ласки божої здорові“) заявляють, що „сѫтъ въ ны въшьли оучителіє мънози хрьстьіани изъ Влахъ и изъ Грькъ и изъ Нѣмьцъ, оучаще ны различь. а мы Словѧне проста чѧдь и не имамъ, иже би ны наставилъ на истинѫ и разоумъ съказалъ. то добрѣ, владыко, посъли такъ мѫжъ, иже ны исправитъ вьсıакѫ правьдѫ“. В ЖК посольство шле сам Растислав князь моравський по нарадї „съ кънѧзи своими и съ Моравлıаны“; про лист не згадано, а посли передають цїсареви устно ось які уваги: „людьмъ нашимъ поганьства сѧ отъврьгъшемъ и по хрьстьıаньскъи сѧ законъ дрьжѧщемъ, оучитела не имамъ такого, иже ны би въ свои ıазыкъ истѫıѫ вѣрѫ хрьстьıаньскѫıѫ съказалъ, да сѧ бишѧ и ины страны, того зьрѧще, подобилы намъ. то посъли ны, владыко, іепископа и оучителѧ такого, отъ васъ бо на вьсѧ страны всегда добръи законъ исходитъ“ (P a s t r n e k, 199). Так само в Іт. посольство посилає сам Растислав „genti suae consulens“, доносячи цїсареви, „quod populus suus ab idolorum quidem cultura recesserat et christianam legem observare desiderabat; verum doctorem talem non habent, qui ad legendum eos et ad perfectam legem ipsam edoceat; rogare se, ut talem hominem ad partes illas dirigat, qui pleniter fidem et ordinem divinae legis et viam veritatis populo illi ostendere valeat“ (P a s t r n e k, 242). Недорічність усїх трьох тих реляцій дуже добре критикує Ґолубінський: „Про причину посольства Моравян до Греків у обох Панонських житіях не говорить ся те, чого неминуче треба догадувати ся, а замісь того говорить ся в ЖК таке, що задля неповної виразности розуміючи так, як розуміють звичайно, не може бути приняте, а в ЖМ — явна недорічність. Щоб Моравяни обернули ся з якою будь церковною просьбою до Греків, не віддаючи себе рівночасно їм у цер-

ковно-адміністративну залежність, і щоб Греки згодили ся задоволити їх просьбу, не приймаючи рівночасно Моравян під свою церковну власть, се приймити зовсїм неможливо... Значить, мусимо приняти, що Моравяни захотїли віддати себе в церковну залежність Грекам і що Греки приняли їх під свою церковну власть". Мотиви для сього були чисто полїтичні — бажане здобути для Моравії не тілько полїтичну, а й церковну незалежність від Нїмцїв. „Житія не говорять про таке піддане Моравян Грекам, без сумнїву тому, що воно було дуже коротке і що Греки виставили себе з ним немов зовсїм на сьміх: не встигли приняти Моравян під свою власть, тай ще маючи надїю, що через славянські книги міцно привяжуть їх до себе, аж уже та власть і скінчила ся. Не говорячи того, чого неминуче треба-б догадувати ся, ЖК говорить, що посольство Ростислава просило епископа і вчителя, який би їмісказав правдиву християньску віру своїм языком. Коли ті слова розуміти так, що Моравяни просили у Греків епископа для свого краю, який поставив би їм (а його наступники ставили-б потім далї) низше парафіальне духовенство з числа їх самих, або з родовитих Моравян (розуміеть ся, для богослуженя в грецькій мові), то розуміючи таким способом просьба буде зовсїм правдоподібна. Моравяни бачили, що у Італїйцїв і Нїмцїв, хоча богослужене правило ся латинською мовою, але духовенство було свое, родовите, і могли забажати того й для себе. Але коли розуміти слова ЖК так, як звичайно розуміють їх, тобто, що Моравяни просили у Греків учителя епископа, який би переклав богослужебні книги на їх славянську мову... то ся просьба виявить ся чимось зовсїм неправдоподібним і неможливим. Наука латинської церкви, що громадське богослужене мусить правити ся лише на двох мовах, грецькій і латинській, була загально принята; Моравяни були народ сьвіжо навернений на християнство і ще далеко не вповнї християнський; і раптом сей ще на половину християнський народ догадуеть ся, що ся всіми принята наука — хибна! Приймати се значило би відкидати всяку історичну правдоподібність і всяку історичну льоґіку. Словами „отъ васъ бо на вся страны"... в ЖК нїби то поясняють ся, чому Моравяни могли обернути ся до Греків зі своею просьбою, а власне: вони просили у них того, що бачили у них. Але ми напевно знаемо, що Моравяни зовсїм не могли бачити у сучасних Греків того, щоб народам, які від них приймали християнство, вони давали богослужене на їх власних

мовах; навпаки, у Славян, що приймали християнство від Греків, вони й могли бачити як раз те саме, що й у себе — відправу богослуженя на грецькій мові. Не бажаючи говорити про властиву причину посольства, автор ЖК мав до вибору або вложити в уста моравських послів якусь нісенітницю, як се чинить автор ЖМ, або anticipando вложити в їх уста просьбу за тим, чого вони не просили, але що справді було їм дано наслідком їх просьби — се остатнє він і зробив".[1])

Критичні уваги проф. Ґолубінського як звичайно дуже бистроумні, хоча основа їх по нашій думці хибна: проф. Ґолубінський стоїть на тім, що найстарше і найважнійше жерело для житєпису славянських учителів, се ЖК, коли не написане, то бодай редаґоване самим Методієм; натомісь ЖМ він признає далеко меншу вартість. Зрештою й його уваги не поясняють того, чому-ж се Греки, бажаючи мати Славян у своїй залежности, не дали їм епископа, як велить їм просити ЖК, анї грецького духовенства, а тілько вислали Константина і Методія, хоча по їх діяльности, коли її інтенції були їм відомі, можна було надіяти ся не тіснійшої злуки Славян із Греками, а власне автономістичних змагань славянської церкви. От тим то менї здає ся, що проф. Ґолубінський занадто повірив ЖК, буцїм то Моравяни просили у Греків епископа і вивів із сього висновок, що вони хотїли мати свою незалежну від Риму епіскопію, значить, хотїли відірвати ся від римської зверхности; крім сього одного натяку ми не маємо в жерелах нічогісінько, що потверджувало-б такі далекосяглі пляни. Далеко правдоподібнійшою буде думка, що бажаючи мати своє низше духовенство, вони просили у Греків учителів, які-б помогли їм заснувати школи для підготованя такого духовенства. В такім разї ЖМ та Італьська леґенда були-б близші правди, ніж ЖК. Тай дальше оповіданє ЖК про те, як Константин першою основою своєї місії вважає питанє, чи ті Славяни мають свої букви, і вибирає ся в дорогу аж видумавши ті букви, набирає тоді властивого значіня. Константин і Методій вибрали ся до Славян як учителї, а не як місіонери і церковні реформатори. По їх приході Ростислав перш усього „оученикꙑ събьрав҄ъ въдасть ихъ оучити" (ЖК, XV; те саме читаємо далї про Коцеля, який „възлюбль вельми

[1]) Е. Голубинскій, Святые Константинъ и Меѳодій, первоучители славянскіе. Москва 1885, ст. 59—61, пор. також ст. 10—12.

словѣньскъı кънигъı… въда до н҃. оученикъ оучити сѧ имъ“.[1]) Що се справді була школа, де Константин і Методій, користуючи ся славянською мовою для початкової науки, в дальшім тягу старали ся вводити своїх учеників у ширші сфери знаня, сього можна догадувати ся з того, що більшість тих учеників зовсїм не способила ся до духовного стану, бо тілько малу частину їх сьвячено опісля в Римі: ЖК не подає числа, але ЖМ говорить, що висьвячено лише „три попъı а в҃. анагноста“. Певна річ, школа, яку заснували Константин і Методій у Мораві, а потім і в Панонії, стояла зовсїм на церковній основі: учили по церковним книгам читати й толкувати, так як у нас до недавна по Часослові та Псалтирі, але се певне був лише перший ступінь; довівши учеників до того, що вони при посередництві славянської мови могли зрозуміти грецьку, могли вчителї дальші курси подавати вже по грецьки. Переклад євангельського лекціонаря, що по словам ЖК був розпочатий Константином іще перед вирушенєм до Морави, міг мати лише фільольоґічно-педаґоґічне значінє, як specimen славянської мови, нїчого більше. Думка про перекладенє і відправлюванє всього богослуженя славянською мовою мусїла явити ся аж пізнїйше, на місцї в Мораві, де солунські брати пізнавши близше обставини могли зрозуміти її вагу в боротьбі Славян із нїмецьким елєментом. На се натякає оповіданє ЖК, де сказано, що Константин прийшовши до Морави із почестю повитаний Ростиславом, переклав „въ скорѣ“ весь церковний чин і навчав його своїх учеників.

Про те, щоб Константин носив із собою до Морави Климентові мощі, Панонські леґенди не знають нїчого; згадує про се лиш Італьська леґенда, і ми легко можемо доміркувати ся, чому. Маючи перед очима ЖК, автор тої леґенди мусїв бачити, що вийшовши з Константинополя до Морави, Константин уже не вертав ся назад до Константинополя; з Морави він пішов до Коцеля, відси до Венеції, а відси до Риму; значить, увесь сей час він мусїв мати Климентові мощі з собою. Тимчасом ЖМ оповідає навпаки, що оба брати пробули в Мораві три

[1]) Італьська леґенда, і тут опираючи ся на ЖК, переборщує дїло говорячи, що прибувши до Морави Константин і Методій „coeperunt… parvulos eorum edocere“. Се не мусїла бути елєментарна школа; навпаки, з того, що по півчетверта роках із неї могли вийти кандидати на сьвященників, можемо бачити, що сюди приймали учеників дорослих, які вже могли знати дещо по латинї або по нїмецьки.

роки, „и трьмъ лѣтомъ ишьдъшемъ възвратисте сѧ изъ Моравъі, оученикъі наоучьша“ (Pastrnek, 226). Значить, оснувавши школу, підготовивши таких учителів, що могли далї вести їх діло, вони вернули назад до Константинополя. Ся відомість видаєть ся менї дуже важною власне для того, що не вкладаєть ся в лєґендовий шабльон, виглядає як щось безцільне і припадкове, так що годї придумати причини, для якої автор лєґенди міг би був видумати її. Погляньмо, чи обставини, які вони застали в Константинополї, не дадуть нам ключа до зрозуміня дальших подій.

Коли вийшли солунські брати в свою місийну подорож до Морави і коли вернули ся з неї? Докладних хронольоґічних дат про се не маємо, але деякі підстави до обчислень усе таки дають нам жерела, хоча кожде жерело дає иньші числа. І так ЖМ подає тривок моравської місії на три роки, а прихід братів до Риму кладе ще за житя папи Николая, який умер 13 падолиста 867 р. Правда, ся лєґенда велить обом братам із Морави йти назад до Константинополя, де їх доходить папське посольство з покликом — явити ся в Рим. Значить, для докладного усталеня дати, коли почала ся місія братів у Мораві, тут не маємо підстави. ЖК подає дещо більше деталів, але суперечних з ЖМ. Не в Константинополї, але в Венеції знаходить братів папське посольство, тай то незвісно, яким папою виряжене; в Римі, куди брати прибувають із Венеції, виходить їм на стрічу папа Адріян, який був вибраний 14 грудня 867 р. Коли припустимо, що сей сам папа велів покликати братів із Венеції, то можемо приняти прихід їх до Риму на початок 868 р. А що після сеї лєґенди в Мораві пробули брати 40 місяців, тобто 3 роки і 4 місяцї, а ще якийсь близше неозначений час у Коцеля, де також заснували школу з 50 учениками (Ґолубінський кладе на се ще 8—10 місяців — op. cit. 65, мабуть для того тільки, щоб вирівняти суперечність між ЖК й It.), то виходило би, що брати вирушили до Морави при кінцї 863 або в початку 864 р. Італьська лєґенда, як сказано, кладе на моравську місію півпята року, але не згадує нічого про побут братів у Коцеля і в Венеції, а прихід їх до Риму кладе на початок 868 р. Маємо ще одно постороннє жерело для уставленя дати, коли почала ся славянська місія братів. У Сказанії монаха Храбра про винайдене славянських письмен сказано, що се було доконане Константином „въ лѣто отъ созданія всего міра 6363“. По константинопольській ері, яка від сотвореня сьвіта до Різдва

Христового клала 5508 літ, випадало би се на 858 рік — хронольоґічна нісенітниця, коли зважимо, що се випало би ще перед хазарською місією Константина.[1] Очевидно Храбр держав ся александрийської ери, яка від сотвореня сьвіта до р. Хр. клала 5500 літ, і в такім разї дата винайденя славянського письма і моравської місії, що була приводом для того винайденя, випала би на р. 863. Нові дослїдники приймають навіть троха ранїйшу дату: моравське посольство прибуває до Константинополя при кінцї 862, жде тут якийсь час, поки Константин і Методий готують ся до дороги; в початку 863 р. вони прибувають до Морави (пор. Pastrnek op. cit. 72; C J. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, стор. 152; Götz, op. cit. 141). В такім разї виходило-б, що по ЖМ вони вже 866 р. вернули з Морави до Константинополя, звідки аж по роцї були покликані до Риму. Погляньмо, з якими історичними фактами вяжуть ся хронольоґічно ті події.

Початок 863 р., се був сам розгар суперечки між папою Николаєм і Фотієм; у цьвітнї того року засудив собор у Римі, скликаний папою, Фотія і його сторонників на утрату всїх духовних урядів і признав Ігнатія одиноким законним патріярхом. Чи висланє Константина й Методія до Морави мало який звязок із сими подіями, не можемо сказати на певно. ЖМ приписує висланє самому цїсареви — се напевно не зовсїм вірно, бо цїсар Михайло, прозваний пяницею, певне не був здібний сам до обдуманя якогось далекосяглого пляну. В ЖК обік цїсаря приймає живу участь у тій висилцї його вуйко Варда, чоловік інтелїґентний і властивий керманич Михайлового правлїня; те саме жерело надто згадує, що справу обговорювано на якімось соборі скликанім цїсарем. Се певно не був церковний собор, а радше збір найвисших цїсарських дорадників, сьвітських і духовних, при участи патріярха Фотія. А в такім разї дуже можливо, що Варда і Фотій мали з моравською місією обох братів якісь свої полїтичні пляни, дали їм певні інструкції. На жаль нїчого докладнїйшого про се не можемо сказати. Чи була в тих інструкціях думка про заведенє славянської мови в богослуженю у Моравян, про се можна дуже сумнївати ся.

Коли йти за ЖМ, то оба брати вернули з Морави до Константинополя десь при кінцї 866 р. Тут застали ситуацію

[1]) Неможливість сеї дати і з иньших причин показано у Пастрнка, op. cit., 71, нота.

о стілько змінену, що Варда був за наказом цїсаря замордований, болгарський князь Борис, охрещений 864 р. і доси прихильник Константинополя, обернув ся з посольствами до папи і до франконського короля Людвіка, просячи у них місіонарів і заявляючи охоту піддати ся юрісдікції папи (J. Richterich, op. cit. 169), а Фотій, роздратований негідним трактованєм його папою, переніс конфлїкт з Римом із церковно-адміністраційного поля на доґматично-обрядове і в своїм окружнім листї до всїх епископів східної церкви підніс цїлий ряд відступлень латинян від правдивої віри. Яке становище супроти сього займали солунські брати, документно не знаємо, але з натяків у наших жерелах можемо догадувати ся, що се заострене конфлїкту між обома церквами було їм немиле. Сьвідоцтво Анастазія Бібліотекаря, що Константин устно виступав против Фотія, як уже було згадано, має досить проблєматичну вартість: воно слабо вяже ся з отсею горячою хвилею 866 р. і занадто ясно носить на собі печать тенденції римського пралата, зробити Константина ex post противником Фотія. Але натяки ЖМ про те, що папа Николай почувши про їх діяльність „посъла по нꙗ, желаѭ видѣти ꙗ ꙗко ангела божиꙗ“ та згідне з сим сьвідоцтво Італьської леґенди, що „his omnibus auditis papa gloriosissimus Nicolaus, valde laetus super his, quae sibi ex hoc relata fuerant redditus, mandavit et ad se venire illos litteris apostolicis invitavit“ (Pastrnek, 243), велять нам догадувати ся, що папа мусїв почути про їх становище супроти конфлїкту таке, що позволяло йому надїяти ся в них союзників. Тодї було-б ясним, чому він утїшив ся ними, бо-ж сама учительська чи місіонерська їх діяльність у Мораві, в краю підвладнім його юрісдікції, ведена без його уповажненя, не могла дати йому причини до радости, і серед иньших обставин він певно був би їх покликав до Риму не „як ангелів божих“, а як підсудних, а бодай як непрошених гостий. Та тепер, в пору конфлїкту, коли папа готовив ся нанести свойому противникови болючий удар, відриваючи від нього Болгарію, йому мусїло бути в двоє пожаданим мати по своїм боцї також моравських місіонарів, людий, що мали значний вплив не лише серед Славян, але також у Константинополї. Слїдячи далї за хронольоґічним звязком подій ми могли-б приняти, що папський лист, яким покликувано братів до Риму, був виправлений із Риму 13 падолиста 866 р. з тим самим папським посольством, до якого прилучили ся вислані папою до Болгар епископи Петро з Попу-

льонії та Формоз із Порту (Richterich, op. cit. 169), значить, сей лист дійшов до їх рук десь під кінець 866 р. А що маємо певні звістки, що брати не вибрали ся в дорогу до Риму в початку 867 р., але аж у осени того-ж року, то повстає прогалина в ході подій; ми не знаємо, що могли робити брати в Константинополї за той час; можливо, що се була причина, для чого пізнійший автор ЖК продовжив їх місію в Мораві ще о 4 місяці і заставив їх іще неозначено довгий час пробути по дорозї до Риму у Коцеля і в Венеції.

Тимчасом у другій половинї 867 р. зайшли в Константинополї події, які радікально змінили становище обох половин церкви. В вереснї того року цїсар Михайло був замордований Василієм Македонцем. Новий цїсар, бажаючи утвердити свою власть, поперед усього подумав про усуненє конфлїкту з заходом, усунув Фотія з патріярхату і поставив назад Ігнатія. Ми знаємо зі сьвідоцтва Константина Порфіроґенета[1]), що сей цїсар мав якесь особливе набоженство до сьв. Климента, збудував на його честь каплицю при церкві сьв. Ілиї і положив тут частину Климентових мощий, а власне голову сього сьвятого. Значить, мощі сьв. Климента в другій половинї 867 р. появляють ся в Константинополї, і відси по всїй правдоподібности, а не з Морави або з Панонії, понесли їх (певне якусь часть) славянські вчителї до Риму. У Константина Порфіроґенета ми не маємо ніякої звістки, відки взяв ті мощі Василь Македонець; що се не були ті самі, які віднайдено в Корсунї, на се маємо докази в тім, що сто лїт пізнійше Климентові мощі з Корсуня забирає і привозить на Русь сьв. Володимір, а ще сто лїт пізнійше Ярослав хвалить ся, що він сам привіз із Корсуня Климентову голову, якою й висьвячено руського митрополита Клима Смолятича. Як бачимо, такі мощі мали ту добру прикмету, що могли появляти ся, де й коли було їх треба. В р. 867 їх треба було в Константинополї Василієви Македонцеви, і вони появили ся; голова лишила ся в Константинополї, а тїло завезли солунські брати до Риму як знак відновленої єдности східної й західної церкви.

Але вони мали одержати ще й иньше значінє. Дуже правдоподібно, що Константин і Методій вирушили до Риму разом з цїсарським посольством, яке мало завідомити папу про доко-

[1]) Constantinus Porphyrogenetes, De vita et rebus gestis avi sui Basilii Macedonis (Migne, Patrologiae ser. graeca т. 109, стор. 345), пор. Götz, op. cit. 149.

наний у Константинополї переворот і прибуло до Риму в маю або червнї 868 р. Се вияснило би незвичайно парадний привіт, якого дізнали солунські брати в Римі (по словам ЖК і залежної від нього Іт. леґ. папа вийшов їм назустріч аж за місто з множеством народа). Без сумніву се посольство крім акту формальної куртоазії мало на метї поладнане деяких важних спірних питань між обома церквами, що лишили ся по усуненю Фотія. Ми знаємо документально, що одно з тих спірних питань доторкало Болгарії. Там ще за житя Николая, 867 р. поводили ся папські леґати Петро і Формоз як самовладні пани, виганяли з краю грецьке духовенство за те, що воно жонате, уневажнювали деякі тайни доконані грецькими духовними, і Формоз скінчив нарештї тим, що почав інтриґувати против папи, бажаючи сам зробити ся болгарським архієпископом (Richterich, op. cit., 169—170). Папа Николай відкликав його з Болгарії і вислав двох иньших епископів та кількох сьвященників до Болгарії, поручаючи Борисови вибрати собі з них архієпископа. Ся нова леґація вирушила з Риму вже по смерти Николая з листом, що мав уже підпис Адріяна. В ту пору, коли вона вирушала, в Константинополї вже доконав ся переворот. Та хоч і який прихильник Риму був Ігнатій, то все таки він не хотїв зректи ся зверхности патріяршого престола над Болгарією. Папа, здаєть ся, легковажив собі константинопольські претензії, не хотїв затвердити на болгарськім архієпископстві Формоза, якого жадав собі Борис, анї Маріна, якого кандидатуру висунув він потім, тілько іменував власновільно архієпископом Сильвестра і вислав його до Болгарії. Се розсердило Бориса, він не приняв Сильвестра, зрік ся папської зверхности і обернув ся знов до Константинополя.[1]) Та сей рішучий розрив Болгар з Римом доконав ся пізнїйше, в 869 роцї. Можемо лише догадувати ся, що результатом переговорів константинопольської леґації і самих солунських братів з папською курією було затверджене славянського перекладу євангелія (як каже ЖМ), чи навіть славянського богослуженя (як хоче ЖК), може як уступка за те, щоб папа не потрібував зрікати ся зверхности над Болгарією. Що се затверджене не стало ся з доброго дива, для гарних очий солунських братів анї з вдячности за Климентові мощі, сього можемо бути певні. Можливо хиба

---

[1]) C. Jireček, Geschichte der Bulgaren. Prag 1876, стор. 156—157.

те, що разом з мощами були посьвячені славянські книги, про що згідно говорять Панонські житія, хоча не згоджують ся з собою що до місця, бо ЖМ каже, що се стало ся в церкві сьв. Петра і Павла, а ЖК, що в церкві S. Maria Maggiore. В усякім разї згадка про принесенє мощий Климента до Риму на завсїгди і нерозривно звязана з першим виступом славянського писаного слова на всесьвітню сцену, з першим затверженєм його рівнорядности з „великими язиками“, як казав цїсар Михайло в листї до Ростислава (ЖК, XIV), тобто з культурними мовами Европи.

Як мало зрештою автопсії зустрічаємо в сьвідоцтвах леґенд про сей памятний момент, доказує уступ про чуда, які буцїм то стали ся в Римі при принесеню сюди мощий Константина. Італьська леґенда, коли-б була дїлом самовидця, Ґавдерика Веллєтрійського, повинна би, як велить надіяти ся лист Анастазія, дати про се якісь деталї; тимчасом вона дає загальники, що являють ся блїдою копією того, що говорить про се ЖК, а само ЖК повторяє тілько те, що каже корсунська леґенда про чуда, які діяли ся в Корсунї в часї віднайденя мощий за часів цїсаря Никифора. Ось ті паралельні тексти:

Проложна статя:	**ЖК:**	**Італьська леґенда:**
...наченшии же лѵтѵр҄гїѫ мнωга бышѫ чюдеса: слѣпїи прозрѣшѫ, бѣсы прогнашѫ [сѧ] и҆ хромїи и блънїи здрави бышѫ ѿ ч҃лкь м҃лтвами с҃тго Климента.	...и абыѥ чоудеса прѣславна сътвори тоу: ослаблѥнъ бо чловѣкъ тоу исцѣлѣ, и ини мънози отъ различьнъıихъ недѫгъ исцѣлишѧ сѧ, ꙗкоже паче и плѣньници Христа нарекъше и свѧтаѥго Климента, плѣнь ши[хъ] ихъ извакишѧ сѧ.	coeperunt interea ad praesentiam sanctarum reliquiarum, per virtutem omnipotentis Dei sanitates mirabiles fieri, ita ut quovis languore quilibet oppressus, adoratis pretiosi martyris reliquiis sacrosanctis, protinus sanaretur.

Що до шабльоновости жаден із тих текстів не уступає иньшим; найбільше слідів якоїсь спеціялїзації має ЖК, яке, бачить ся, черпало тут із оріґіналу повнійшого, нїж наша проложна статя.

VI. Годить ся ще кількома словами згадати про одно жерело, що хоча не має вартости рівнорядної з обговореними досп, все

таки в деяких деталях і то власне в справі віднайденя і перенесеня мощий Климентових виявляє деякі відміни. Маю тут на думці тзв. Моравську леґенду, а властиво комплекс писань приналежних сюди. Під Моравською леґендою розуміють звичайно текст, надрукований Геншеном у Acta Sanctorum обік Італьської леґенди; Болляндисти одержали сей текст із одного рукописного бревіярія, що переховував ся в бенедиктинськім манастирі в Бляубаєрн у Віртемберґії і був писаний у Мораві 1480 р. Добровский, що присьвятив тій леґенді окрему студію[1]), користував ся для свойого виданя поправнійшими і старшими текстами з одного Оломуцького і з одного Праського рукопису і розбираючи жерела сеї леґенди виказав, що вона в головному опираєть ся на Італьській леґенді, має деталї взяті з пізнїйших чеських леґенд про сьв. Людмилу і сьв. Вячеслава, а надто дещо по думцї Добровского видумане самим автором (op. cit. 7). Не вадить одначе придивити ся близше деяким із сих додатків. І так у розд. 2 (Dobrowsky, стор. 13—14) читаємо про побут Константина в Корсунї, про його розпитуваня за мощами Климента зовсїм так, як в Італьській леґендї. „Miraculum enim marini recessus ob culpam inhabitantium jam dudum cessaverat, et ob incursum barbarorum templum fuerat destructum“, — кажеть ся далї на основі Італьської леґенди. „Porro vir sanctus ad vigilias, ad jejunia et orationes convertitur, supplicans Domino, ut quae per homines explorari non poterat, divina sibi revelatione pandere dignaretur (знов майже дословно з Італьської леґенди. Та далї йде зовсїм инакше:) Tunc mari siccato divinitus ecclesiam ibi dudum constructam ingreditur, et corpus S. Clementis papae et martyris cum anchora invenit, et reverenter sustollens, quocumque ierat loco, secum deportabat“. Твердити, що се остатнє реченє було видумане компілятором Моравської леґенди в половинї XV в., не уходить. По що мав би се видумувати, маючи перед собою иньшу реляцію, меньше чудесну і більше правдоподібну? А головно, тяжко припустити видумку реченя явно суперечного з попереднїм. Бо коли в попередньому реченю говорило ся про зруйнованє Климентової церкви варварами, так як би та церква стояла на суходолї, тут говорить ся про нетикану, чудесну

[1]) Joseph Dobrowsky, Mährische Legende von Cyrill und Method. Nach Handschriften herausgegeben, mit anderen Legenden verglichen und erläutert. Prag 1826.

церкву на днї моря, в якій лежить Климентове тїло. Виглядає зовсїм, як коли би компілятор Моравської леґенди взяв те друге речене з якогось иньшого, готового жерела. Що така традиція про чудесне віднайдене, а не відкопане Климентових мощий була в західній Европі вже значно вчаснїйше від скомпільованя Моравської леґенди, на се вказує сьвідоцтво Андрія Дандуля, що вмер 1354 р., і з якого Добровский цитує ось яке речене про сьв. Константина: „Corpusque b. Clementis papae a Chersona, ubi in mare ponticum projectum erat, mari siccato abstulit et Romam detulit, ubi in ecclesia sui nominis reconditum est“ (Dobrowsky, op. cit. 28). Відки взяв сю відомість Дандуль, Добровский не дошукував ся, а властиво не доглянув: у тій самій Золотій леґендї, яку він цитує, на самім кінцї, по цитатї нїби то із Льва Остійського, стоїть приписка: „Натомісь читаємо в одній иньшій лїтописи, що море осушивши ся дало доступ і тїло сьв. Климента було принесене до Риму блаженним Кирилом, епископом моравським“ (Légende Dorée III, 371). В памяти Якова de Voragine зовсїм затемнена сьвідомість того, що „фільозоф“, який приніс Климентові мощі до Риму, і згаданий у тїй якійсь иньшій лїтописї Кирило моравський епископ — одна й та сама особа; тим інтереснїйше його сьвідоцтво про те, що вже в XIII в. обік версії про відкопане Климентових мощий була в західній Европі версія про їх чудесне обявлене через повторене чуда з морським відпливом. І тут могли бути якісь відгуки нашої проложної статї, що, як ми бачили, хоч черпає з просторої Корсунської леґенди про відкопане мощий, то зручним скороченем маскує се копане і показує віднайдене мощий як чудесну їх появу в ночи на морі. Можливо, що обік такої версії була на заходї звісна инша синаксарна перерібка, де віднайдене мощий доконувало ся також чудом, але иньшим способом, згідно зі старшою леґендою про мучеництво Климентове і про хлопця на днї моря — mari siccato.

Чому компілятор Моравської леґенди вставив у свій текст власне сю версію, не побоявши ся навіть явної суперечности? Правдоподібно тому, що ся версія давала можність Константинови непостережено забрати мощі з Корсуня. Адже Італьська леґенда не то що промовчує те, яким способом роздобув Константин ті мощі, раз вони були при здвизї народа зложені в корсунській церкві; навпаки, контекст її оповіданя майже виключає можність вивезеня мощий. Тілько така версія, при якій віднайденя

доконав сам Константин, без сьвідків, виясняла пізнїйший транспорт мощий на захід. І автор Моравської леґенди виразно зазначує сю тенденцію своєї вставки, додаючи, що Константин „куди йшов, усюди носив ті мощі з собою". Правда, він не каже виразно, чи возив їх Константин до Хазарії, але зазначує (розд. 5), що їхав до Моравії „secum portans corpus beati Clementis". Сю відомість він знайшов уже в Італьській леґендї, де говорить ся, що Моравяни дуже радували ся приходови Константина, „quia et reliquias B. Clementis secum ferre audierant, et Evangelium in eorum lingua a praedicto Philosopho translatum" (Pastrnek, 242).

Що пізнїйші книжники і в так спрепарованім оповіданю почували недорічности, доказує тзв. Чеська леґенда, написана на основі Моравської (у Добровського третя леґенда після Італьської й Моравської). Автор її оповідає, що Константин віднайшов мощі не їдучи в Хазарію, але вертаючи відтам: „Demum S. Cyrillus ad partes suas rediens, spiritu S. edoctus Cersonam insulam marinam properat et mari siccato divinitus ecclesiam dudum ibi per angelos constructam ingreditur" і знайшовши там мощі з якором забрав із собою, „et illud ad ecclesiam suam in Welehrad deportavit" (Dobrowsky, op. cit. 14—15). Цитуємо сей вислїд книжної комбінації не для якої будь історичної вартости, а на те, аби показати, як уже в XV віцї відчувано і латано недорічности давнїйших леґенд.

Попробуймо тепер зібрати до купи ті уваги та спостереженя над жерелами Кирило-Методієвої історії, до яких довела наша аналїза.

Бачимо поперед усього, що всї оповіданя про віднайдене Климентових мощий походять із одного жерела, з просторої Корсунської леґенди, де ініціятор віднайденя (сьвященник Филип?) сам оповідав у формі промови до Корсунян про сю подію доконану при помочи копаня на якімось острові, при співудїлї Корсунського архієпископа Ґеорґія, сучасного византийському цїсареви Никифорови І в перших роках його правлїня, отже в р. 802—3.[1]) Найблизшим зразком сеї леґенди, але вже з затемне-

[1]) Певна річ, дата опираєть ся, так сказати, на вістрю шпильки, на церковно-славянській проложній статї, звісній менї з пізної копії XVI в., хоча про припадкову коінціденцію імен, або про тенденційне пізнїйше підправлене сеї статї годї думати. Коли-б удало ся знайти якісь близші дати про корсунського архієпископа Ґеорґія і впевнити ся про час його житя, справа була би порішена. Не виключена надія, що се удасть ся ствердити.

ною хронольоґією, треба вважати церковно-славянське „Слово на пренесеніе мощей св. Климента“; з первісної леґенди, а не з того „Слова“ пішла з одного боку наша проложна статя про віднайдене Климентових мощий, а з другого боку та, правдоподібно також синаксарна статя, чи може дві статї, з яких слїди заховали ся в уривку Льва Остийського та в postscriptum-i Золотої леґенди, а відси перейшли до Дандуля, до Моравської та Чеської леґенди.

Найстарше і найважнїйше жерело до історії Константина й Методія, се церковно-славянське Житіє Методія, писане незабаром по смерти Методія, може Климом Болгарським, але заховане нам не в первісній формі, а з деякими прогалинами та доповненями в текстї і що найменше з двома інтерполяціями: одна з них, про участь Методія в хазарській місії Константина, була зроблена значно пізнїйше, на основі Житія Константина; друга, се перероблений чи зовсїм сфінґований лист папи Адріяна, була вставлена в готовий уже текст ЖМ чи то самим автором, чи незабаром по його смерти.

Ще старше, але що до своєї достовірности дуже переціцінене німецькими вченими жерело, се вислови Анастазія Біблїотекаря, а особливо його лист до Ґавдерика Веллєтрійського. В сьому листї найцїннїйше те, що вложено в уста самому Константинови; цінне й те, що Анастазій каже від себе про Константина, але те, що вложене в уста Митрофана Смирнейського, не заслугує на віру, бо се не плід власних обсервацій, а репродукція деяких уступів старшої Корсунської леґенди, з певною тенденцією перенесеної на сьв. Константина. Також подані Анастазієм звістки про Константинові писаня на тему віднайденя Климентових мощий не мають нїякої вартости, бо се комбінації самого Анастазія або Митрофана, зроблені на хибній основі пототожненя автора Корсунської леґенди з Константином.

Друга, в дотеперішнїх дослїдах перша Панонська леґенда, Житіє Константина, уступає Житію Методія що до достовірности, написане иньшим автором і пізнїйше, нїж ЖМ, хоча автор ЖК користуєть ся многими цїнними і вірними традиціями. Але він навмисно розширює свій твір додатками та вставками або явно неналежними до Константина (сон семилїтнього Константина, переміна солоної води на солодку, Фульський дуб), або сумнївного походженя (всї диспути), і аби приторочити їх до свойого героя, видумує проблєматичної вартости епізоди (місія до Сарацен, побут у Венеції). Корсунською леґендою автор ЖК ко-

ристував ся здержливо, але взяв із неї уступ про чуда над Климентовими мощами, хоча й переніс його із Корсуня в Рим.

Нарешті Італьська леґенда, кладена німецькими вченими на основі Анастазієвого листу як головна підвалина досліду, при близшім розборі показуєть ся не твором Ґавдериковим і не писаним під його доглядом, але пізнїйшим від ЖК. Вона користуєть ся листом Анастазія до Ґавдерика й Анастазієвим перекладом скороченої Корсунської леґенди, але всюди там, де виходить по за рамки сих жерел, або передає оповіданє ЖК, зраджуючи при тім слабе розуміне обставин, або подає власні комбінації, баламуцтва та загальники. Лев Остийський не користував ся Італьською леґендою; натомісь Яков de Voragine очевидно мав її в руках. Се ще не доказ датувати її надто пізно; вона могла повстати ще в X віці, коли в Римі ще живий був культ сьв. Климента (він, як знаємо, держав ся там іще і в XII в.) і були в руках письменних людий літературні памятки IX в. Що Італьська леґенда не була написана Славянином, хоч її автор і знав церковно-славянську мову, на се вказує його мовчанка про одобрене й усьвячене папою Константинового перекладу євангелія та літурґії.

Додаток до розділу X.

Слово на пренесеніє мощей св. Климента.

Отсе „Слово“ було віднайдене і опублїковане российським ученим А. В. Ґорским зразу в „Москвитянинї“ 1856 р., а пізнїйше передруковане в Поґодиновім виданю „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р., стор. 319—326. Хоча многі вчені, в тім числї такі як Ґолубінський (Исторія русской церкви, т. I, ч. 1, 2 вид., стор. 904) уважають се „Слово“ твором, і то одиноким дохованим до нашого часу твором сьв. Константина, то про те воно доси якось не мало щастя в ученій лїтературі. На нього покликали ся иноді, а дехто, як П. Лавровский (Итальская легенда, див. Журналъ мин. нар. просвѣщенія 1876, іюль, ст. 91—94), Петров і иньші присьвячували йому більш або менше детальні уваги, та про те для лїпшого зрозуміня його тексту не зроблено нїчого, а проф. Пастрнек уважав можливим зовсїм поминути його в свойому виданю жерел для Кирило-Методієвого питаня. Головна причина сього лежала в тім, що опублїкований Ґорским текст, узятий із рукописної Великої Четї Минеї митрополита Макарія, в значній части темний аж до повної незрозумілости. Тимчасом опублїкований проф. Фрідріхом лист Анастазія до еп. Ґаудерика мусїв ще збільшити значінє нашого Слова, бо сим листом, бачило ся, стверджено було понад усякий сумнїв, що сьв. Константин написав про віднайденє Климентових мощий коротше оповіданє (storiola) і ширшу оздобну промову (sermo declamatorius), а надто „гимнольоґію“; Анастазій, як сам сьвідчить, переклав оба прозові твори, а поминув поетичний; із сих прозових творів основа війшла в Італьську леґенду, яка таким робом буцїм то являєть ся, бодай що до віднайденя Климентових мощий у Корсунї, власним сьвідоцтвом сьв. Константина. Досить було раз кинути оком на те сьвідоцтво, щоб побачити в ньому по части витяг, а по части дословний переклад деяких уступів нашого „Слова“. Супроти сього „Слово“ набирало ще більшої ваги і поправнїйше виданє його зробило ся одним із пекучих дезідератів науки. Правда, віднайдене мною сьвідоцтво про старшу, до-Константинівську дату леґенди про віднайденє Климентових мощий, і ідентичність імен у тій старшій леґендї та в нашім „Слові“, змушує мене й отсе „Слово“

вважати твором старшим, отже не Константиновим, та все таки певна річ, що в контроверсії, яка може вивязати ся що до сеї точки, „Слово“ займе дуже важне місце і для того нове, хоч троха поправнійше його видане являєть ся все таки не менше, або ще й більше пожаданим, як доси. Користуючи ся вказівкою проф. Голубінського про істноване старшої, перед-Макарієвої копії „Слова“ в бібліотеці Московської Духовної Академії, я постарав ся одержати докладний відпис тої копії, порівняв із нею текст Горского і даю тут результат сього порівнаня.

Рукопис, у якім містить ся копія нашого „Слова“, належить до тзв. фундаментальних рукописів Моск. Дух. Академії, себто до тих, що р. 1747 виділені були до бібліотеки Дух. Акад. із бібліотеки Троіцкої Сергієвої Лаври біля Москви (тепер ті бібліотеки знов злучені разом). По старому реєстру наш рукопис має число 91; в катальозі архимандрита Леоніда він описаний під ч. 4.[1]) Рукопис на думку архим. Леоніда походить із першої половини XVI в. і то з перед р. 1547, писаний полууставом, має 711 карт in folio. Крім нашого „Слова“, що містить ся на к. 677—683, має сей рукопис іще деякі рідкі твори, що попадають ся лише в дуже старих рукописах, як ось прим. „Поученіе о просвѣщеніи св. Богоявленія“, писане, як доказує арх. Леонід, у Панонії одним із учеників сьв. Методія (op. cit. 33). Та не вважаючи на се і сей рукопис дає дуже небогато для вияснення тексту нашого „Слова“, і хоча текст нашого рукопису не ідентичний з текстом Макарієвої Четї Минеї і дає ряд поправок, а з другого боку має ряд помилок, які можна справити Макарієвим текстом, то все таки треба сказати, що обі ті копії — досить недбалі відписи з одного і то дуже лихо зробленого перекладу. Можна догадувати ся, що й грецький текст, бодай той, яким користував ся Анастазій, був дуже дефектний, коли Анастазій зрік ся майже зовсім перекладати початок „Слова“ і мабуть тільки з середньої його части викроїв те, що сам назвав Storiola і що мабуть не було ніяким окремим твором, а тільки містило ся implicite в просторійшім Sermo declamatorius, тобто в грецькім прототипі нашого „Слова“.

Що обі копії „Слова“ Макарієва і МДАкадемії, пішли з одного оріґіналу, на се вказує поперед усього спільна обом

---

[1]) Архимандритъ Леонидъ, Свѣдѣніе о славянскихъ рукописяхъ поступившихъ изъ книгохранилища св. Троицкой Сергіевой Лавры въ библіотеку Троицкой Духовной Семинаріи въ 1747 году. Выпускъ первый. Москва 1887, стор. 31—37.

помилка в даті покладеній у титулі: д҃. (4) тисячі зам. ѕ҃. (6). На те вказують також ті місця тексту, де очевидно випало одно або кілька слів і через се ціле речене стало незрозумілим. До таких місць належать гл. 1 речене перше, де очевидно бракує чогось на самім початку або по словах „высокою бесѣдою“. Другу спільну обом копіям прогалину бачимо в початку 3 гл., де між остатнім словом гл. 2 і початком гл. 3 мусіло випасти кілька слів і наслідком того полишений уривок реченя зробив ся незрозумілим і може ще дужше був попсований нетямущими копістами. Лишаючи на боці ті два, здаєть ся, невлічимо попсовані реченя, решта тексту „Слова“ — певне, декуди тілько приблизно і при помочи невеличких конектур та поправок (декілька я й зробив, зазначивши оріґінальний текст у нотах) робить ся зрозумілою.

Мц҃а тѡгѡж (ге́н'варѧ) въ г҃.[1]) сло́вѡ на пренесеніе[2]) мощем преславнаго Климента, историчьскоую имоуще бесѣдоу. ꙗко Хвою помощїю въ д҃.[3]) тысоуща т҃. з҃. и д҃. лѣт изыскавшем[4]) его любезнѣ[5]) и вѣр'но... ꙗкож изъ инѣх[6]) в' Пон'тѣ восїа. Бл҃сви О҃че.

1. Въ обрѣтеніе мощий[7]) ст҃ых славнаго Климен'та и радостным ѡбразѡм ꙗвленїа ихъ[8]) высокою бесѣдою... како бо сытость бл҃говѣрным[9]) духовным, и любѧщим послоушаніе[10]), еще же и добрымь званїемь, ѡбѣдникѡм нб҃наго и слад'каго[11]) словесе в' мысленѣмь[12]) велелѣпїи простpѣти, еже[13]) и подаанїе, каково радостнѡ извѣщанїе. егда бо братїе възримь оумомь[14]) на коуплелюб'ца и приѡбрѣтникъ, любець шествїа... а ꙗкоже се знаменїе печѧтно: егда[15]) кончѧють[16]) любезно[16]) желанїе и покой ѿ троуда и подвига желанїе прїимет, тогда пѡвѣдають приключьшаѧ сѧ[17]) имь по поути Ѿцмь и братїи, чѧдѡм[18]) и прїѧтелемь, и еще же и соусѣдѡм нетроудѧщем сѧ. многомь бо лѣтѡм мимошедшем, то́гда оума и ꙗзыка предложенїемь. ꙗко се касающе сѧ[19]) николи же не престанемь повѣдающе братїи и[20]) свѣтлоу и бл-

[1]) Мак. Въ тѡж дн҃ь. [2]) М. принесеніе [3]) Так само хибно (зам. ѕ҃) і в Мак. [4]) М. изыскавшимъ [5]) М. любезно [6]) Мак. дод. во [7]) М. мощемъ [8]) Мак. vac. [9]) Мак. дод. и [10]) Так Мак.; МДА. послоушанїемь [11]) М. славнаго [12]) М. мысленѣ [13]) М. постретїе же [14]) М. оумъм [15]) М. его [16]) Мак. vac. [17]) М. приключившаѧ сѧ [18]) Мак. дод. же [19]) М. кающа сѧ [20]) Мак. vac.

женоу коупь[1]) мощий[2]), поюще блженаго Климен'та. сами бо, и бѣды и раны и язвы[3]) и многа оумлъченія, множицею бо и[4]) к' тѣмь повѣстьствоующем приложеніе иноя сласти, яко спсеніе иного пон'та повѣстіе мнять. мы же о дховнѣ[5]) пирѣ и преславнаго Климента якоже се о тайных ѣда[6]) высокоую беседоу предложеніемь[7]) вѣры, оупованію и люб'ви соущіи[8]) къ стмоу, и помышленіем дховным, в'коупѣ же доврымь и блжным дѣлателемь приложеніе, и довры[9]) пища брашенъ лежащіи, и даемая бголюбцемь оутзержаеть срдца о самого отпоущенія[10]) словеснѣ беседѣ касающе ся[11]) повѣдаемь. бѣ бо[12]) оубо веліе оупованіе вѣрою и любовію неизливаемаго съкровища, блженых мощий стго Климен'та в' нашемь помышленіи неоудобь сътворено. якоже се възбор'но[13]) оугліе[14]) вещію ослабленія искра в'жагающи и поѣдающи[15]) словеси не плот, токмо до кости, иже и мозга касающи ся[16]) и всегда поядающи и оутробоу попаляющи. бѣ же пакы оуповающи и поноужающи ся[17]) дша наша, и яко жаломъ побоужающи ся[17]), якоже роса прорчьскомꙋ словеси не до сего же, еже отвер'же ся оутѣшити ся дша моя, стоящи и желающимь словящаго[18]) Климен'та видѣти мощй. пастырем же добрымь исцѣленіе Бжіе пріемлюще, крилѣ же голоубинѣ въспріатию[19]) желающе блженаго Климен'та ракы[20]) достигноути и почити, ей же и[19]) съвер'шеніе имѣти.

2. Изволь[21]) члвколюбець Іс оубоуди етеры живоущая въ Хер'сонѣ, паче же вѣрнаго пастыря Геωргіа с' Никифорωмь славным, тогда црствія добрѣ и кротко пріимша кормила градская, съ множьством етеромь[22]) и съ[23]) слав'ным прич'тωм.... теплотою преспѣваше, аще и мнїй бѣ по старѣйшиньствоу. сице оубо[24]) симь соущемь днь о дне и подвигъ имоущем к' начатію, въ единъ днь, егда Бгъ изволи явити ся стмоу, л.[25]) днь бѣяше генваря[26]) мсця, етери[27]) о теплыхъ идоша [съ] пѣснеными пѣний о пристанища исходяще. млтвена же бѣ пѣг сице

[1]) М. коуплю [2]) Мак. дод. и [3]) М. и ранныя язвы [4]) М. vac. [5]) М. дховнѣки, дальші два слова vac. [6]) М. ада [7]) М. преложеніемъ [8]) М. соущеи [9]) М. добрѣ [10]) Так у Мак., у МДА. отпоущенія о самого [11]) Мак. касающася [12]) М. vac. [13]) М. въ соборно [14]) Обі копії мають хибно оученіе [15]) М. поядающи [16]) М. не плот токмо, да и костей же и мозга касающе ся [17]) М. побоуждающи ся [18]) Мак. славнаго [19]) М. vac. [20]) В обох копіях хибно рѣки [21]) М. изволи [22]) М. нѣкымъ [23]) М. vac. [24]) Мак. дод. и [25]) М. тридесятенъ [26]) М. іаноуарія [27]) М. нѣціи

гл҃юще: „Не Ѡврати ны[1]) посрамленый[2]), Клименте, вѣрою припадающа[3]) къ твоемоу гробоу, ст҃ый, но[4]) пріими рабъ[5]) ср҃дца пристоупающа[6]) рацѣ ст҃ѣй твоих мощіи и молѧще сѧ[7]), ꙗко да бл҃женых и щедрых оулоучить[8]) насладити сѧ стадоу твоеа хризмы[9]), Боу҃ дающю вѣрнымь исцѣленіе[10]) и грѣхѡвъ ѡставленіе[11]) мл҃твами твоими, славне, и велію милѡсть“. Идохом'же до бл҃женаго ѡтока, ꙗко єдинъ неѿлоучимь троуд[12]) не ѡрꙋжіемь, но пѣніемь ѡдер'жимь ꙗвлѧше сѧ. єгда же желаный тъ ѡтокъ[13]) пред ѡчима ꙗвлѧше сѧ, пришествіе єтеро[14]) твер'до добрѣ напающий[15]) ꙗснаго пролитиꙗ съ нб҃съ[16]) настоѧщих пѡдйде, не ѡставлѧꙗ дер'зновеніа нашего желающих. в'торѣй же пѣсни хотѧщи начатіе пріати изъгл҃ѡвалй всѣмь гранеса с҃щн'никъ тъ именемь Соломонъ, тогда попъ сы҃ ст҃го Прокопіа, тоугою и неоудобіемь ѡдер'жимъ[17]) бѣ, послоушающаго свѣта[18]) лишенъ бывъ. и се в'незаапоу помощію ст҃го Климента расплоуша сѧ[19]) облаци, просвѣщена же бы҃ лоуна, просвѣщенъ же[20]) аеръ, и кроугъ еѧ бы свѣтло сіѧніе. и еже и єтеръ к'то видѣвъ съсѣдый[21]) моужеви пѡдвига, сый в'кꙋпѣ на сѣдалици подвиж'нѣм[22]) и[23]) прилѣж'но послоушаа[24]), симь гл҃сомь абіе възопи: „Ѿч҃е[25]), вѣсть Бг҃ и[26]) слав'но просвѣтити бл҃гдтію дш҃а желающимь сладка[27]) свѣта, мл҃твами ст҃го Климен'та“. Сеѧ же радости в'торѣй пѣсни начатіе славно и невъзбран'но просвѣщающи, силѣ никакоже възбранѧющи сътворихѡм, бѣ же сице: „Страхѡмь[28]) Бж҃іимь[28]) и трепетомь одержими и слезами“. по сей же пѣсни къ славномоу отокоу[29]) и рацѣ съ архіереемь идохомь. и тъ[30]) окрочьше[31]) и просвѣщеніемь достойнымь просвѣщьше сѧ, на желаноую[32]) землю припадше все оутріе хвалословію[33]) начатіе сътворихомь. єда же и бы҃ средниѧ пѣ҃, искоушеніе єтеро[34]) ѿ Бг҃а на пол'зоу

1) Мак. на҃, МДА. vac. 2) М. посрамлены 3) М. припадающаѧ 4) Мак. дод. и 5) МДА. рабы 6) М. пристоупаа 7) М. раце твоеи ст҃ѣи, твоимъ мощемъ молѧще сѧ 8) М. оулꙋчити и 9) Так. у Мак., в МДА. насладити сѧ твое хризмь 10) Так Мак., в МДА. исцѣленіа 11) Мак. сї три слова vac. 12) Мак. тѡи поуть 13) Мак. твои Ѿкъ 14) М. нѣкое 15) Мак. дод. и 16) М. нб҃се 17) В обох копіях хибно ѡдержима 18) М. съвѣта 19) М. разидоша сѧ 20) Мак. дод. і 21) В обох копіях хибно свѣды 22) Так у Мак., в МДА. подвижныи 23) МДА. vac. 24) Мак. послоушаѧи 25) М. ѿ оч҃е 26) М. vac. 27) М. сладкаго 28) Мак. vac. 29) Так Мак., МДА. ѡтрокоу 30) Мак. тоу 31) М. ѡкрочше 32) М. желанноую 33) М. хвалословленію 34) М. нѣкое

ѥтероу[1]) оутвер'женым въ вѣрѣ в'незаапоу наста. ѡблаци же бѣша гоусти, нападающе[2]) ѿ оужныꙗ страны ѡтока. ꙗже видѣвъ архїерѣи, ѥтера[3]) ѿ блгвѣрных, Дигица именемь, пришедша тоу ꙗко хоудога соуща странам тѣмь исъла[4]), искоусити. шедше тъ[5]) близ соуща дождѧ повѣда[6]). тогда оубо за необрѣтенїе мѣста[7]) блженыѧ ракы и[8]) исканїе начен'ше, пѣнїе же кон'дачьское пѣти повелѣхѡмь. абїе же облачнаа гоустыни на сѣверьскоую страноу зашедши, ꙗсно небѡ и прозрач'но ꙗви.

3. ..за темность[9]) ѡчима своима звѣздами на видѣнїе искомых мощїи блженаго Клименъта. и подвигѡм приготоваю сѧ вѣ[10]) оубѡ сице ѡ обще[11]) подвизанїи. ѥгда же певець четвер'тое пѣнїе поꙗше, сице въ ѥтерѣ[12]) мѣстѣ глѧ: „Оуже бѡ скровище не скровище ѥсть, на свѣщницѣ же свѣт, ꙗко [на] свѣтилницѣ же ѥтерѣ[12]) звѣзда днънаа ꙗвлѧюши сѧ“, ѿ мощїи блженаго Климен'та се ребрѡ[13]) ѥтеро[14]) начатїе сътвори. в'печали же намъ соущем, зане много часъ прейде и ничтоже ꙗви сѧ, имѣꙗхѡм оубо ѡчи[15]) и оумъ ово къ Боу возводѧще[16]), ово къ стѣи той рацѣ имоуще, ѕї.[17]) пѣнїе поюще сице въ ѥтерѣ[12]) мѣстѣ имоущю: „Хранить бѡ кости праведных, ꙗко же[18]) поеть въспѣваа Двдъ к' пѣнїихъ“, — въсиꙗ намь стаꙗ[19]) преславнаа глава пресловоущаго Климен'та. юже и нѣкто видѣвъ пер'войци, иже и се[20]) ѥсть повѣст'никъ, абие блженый гла[21]) возопи: „Радоуйте сѧ, ѿци и братїа, о Ги! пакы рекоу: радоуйте сѧ! се бѡ блженаꙗ[22]) глава ꙗкоже слнце свѣтло ѿ глоубины ада восїа намъ“. сеи[20]) же гла слышав'ше вси[18]), в'незаапоу весели быв'ше хвал'ноу пѣ Боу в'сылахоу, ѿ небныхъ въ стоую ракоу възирающе, и ꙗкоже на негибноущее богатьство себе рѣюще[23]) и рѣеми хотѧще лобзати ли видѣти свѣтиꙗ [sic!] тый[24]) бисерообразныѧ мощи идѧхоу. и се бо ве[се]лїе имъ бѣ и на стыню довол'но, ѥже понѣ лице косновенїемь тѣмь просвѣтити. ѥгда же дховно[25]) веселїе преславнымь блгооуханїемь всѧ озари и възвесели, и[26]) абїе ѿ преисподних и прочих оудѡвъ, съхранени свѣтлыꙗ ѕвѣзды намь восиꙗша, самѣ[27]) оубо стѣи роуцѣ съ блженыма стегнома[28]) и всѧ съдер'жащаꙗ сѧ оуды.

---

1) М. нѣкымъ 2) М. нападлющи 3) М. нѣкоего 4) Мак. дод. и 5) М. тъи 6) М. повѣдавъ 7) МДА. vac. 8) Мак. vac. 9) Мак. дод. близ 10) М. бѣ 11) М. опщи 12) М. нѣкоемъ 13) Так Мак., МДА. добро ; 14) М. нѣкое 15) М. дод. же 16) М. возводѧщь 17) М. шесто на ї-е 18) Мак. vac. 19) М. дод. и 20) М. сьи 21) М. гласѡмъ 22) М. блженнаго. 23) М. собирлюще сѧ 24) М. тыл и 25) М. дховное 26) М. vac. 27) М. сами 28) М. стегнама

и̑ ꙗ҆ко҆ж на с҆мысленѣ тверди[1]) н҃бси дш҃евнѣ вса съвиравуіри[2]) и̑ достойн҆ны҆м пристоупанїємь лица вѣрны҆х оу҆крашающе, а҆бїе найпослѣ[3]) же а҆нкѷрьское ꙗ҆вленїє[4]), то́кмо не гл҃са поущающи, ꙗ҆коже пѡ҆добает по чиноу блаже́ны҆м бꙋдꙋ́мь а҆вити са, е҆и же тлѣвше[5]) свойство҆м, съхраненѣ же[6]) сꙋщи своєю твердостию.

4. А҆бїє же крѣп҆ко и̑ ѡ҆в҆ще пѣнїє хвал҆но бы и̑ до малыхъ кроупиць оу҆крашены҆х ѿ неа. сла́вослѡ́вїє Бж҃їє непрестан҆но бы всю но҆щь до пѡдобнаго часа бескверныа жер҆твы и̑ прѣношенїа Хаа Баа нашего. мало е҆терѡмь[7]) бе҆змол҆вьствовавши҆м за подовїє такоа[8]) слоуж҆бы, е҆же и̑ сътворь пр҃пбный а҆рхїєрей, к҆ корабль бл҃женоую ракоу на главѣ но́са, сь е҆терѡ҆м вѣрънымь сꙋщемь[9]) тоу възложи[10]). весь[11]) гра҆д Херсонескъ съ нимь[12]) хвалослове́снемь поуть начинають: „Взимайтѣ[13]) нынѣ вси[14]) а҆зици, ꙗ҆ко же древле четверочастьноу[15]) скинїю, Бж҃їи Херсоньскый съборе[16]), и̑ ст҃го нынѣ ракоу, ꙗ҆ко зовоуще всѣ҆х, поюще[17]) ѿ конець мира на Бж҃їє праз҆днество“.

Е҆гда же ѿстоупиша[18]) ѿ ѡ҆тока е҆лико десати стадий, бг҃олюбець кназь гра҆дскый и̑ съ е҆теры[19]) вѣр҆ными и̑ моудрыми моужи ѡ҆брѣт҆шими са тогда тоу пѡ҆добно срѣтенїє сътвори, не пеш҆но шествїє к҆ намь ѡ҆гнемь[20]) повѣда а҆влаа за множьствѡ свѣщь, и̑ се́ пѣнїє и̑дꙋ́ша[20]) поюще сꙋщаа ѡ̑ ст҃ѣй рацѣ: „Ракоу[21]) ѡ҆бидѣмь оу҆бѡ ꙗ҆ко кивѡ́та но́саще, не ꙗ҆ко Моисеа[22]) дне в рацѣ, но̑ а҆п҃ла потоплающа лесть невидимаго врага“. пѣв҆же с нами и̑ съпохваль[23]) ѡ҆тока оу҆лꙋченїє[24]), и̑ со т҆щанїє҆м тогда в҆ниде въ гра҆д, срѣтенїє достойно приготова и̑ сътвори. лобзав҆шоу же е҆моу бл҃жноую ракоу, молаше в҆зати ю̑ и̑ на новозданѣмь[25]) стол҆пѣ[26]) града тѣмь създанѣ[27]) тогда во[28]) и̑ма[28]) ст҃го Климен҆та положити ю̑ в҆ мало́ време[29]) и̑ тоу словѡ прѣношенїю почьсти. послоушав҆ше же е҆го поставихѡ҆м ракоу тоу. пакы же в҆торицею молаше са въ храмь ст҃го Сѡзонта донести е҆го, по стѣнѣ града близъ забралъ сꙋщоу, зане бѣ вечеръ,

---

[1]) М. твердѣи [2]) М. собирающа си [3]) М. наипослѣд [4]) Так Мак., МДА. повелѣнїє [5]) МДА. vac. [6]) М. сохранениж [7]) М. нѣкыимъ [8]) М. тоа [9]) М. съ нѣкыими вѣрными соущими [10]) М. возложи [11]) МДА. vac. [12]) М. сим [13]) М. возмѣте [14]) МДА. vac. [15]) МДА. четверочастно [16]) МДА. сьборъ [17]) Мак. поющих [18]) МДА. ѿстоуписте [19]) М. нѣкыими [20]) Мак. vac. [21]) МДА. рѣкоу [22]) МДА. месиа [23]) М. с похвалы [24]) М. оученїа [25]) М. зданнѣмъ [26]) М. столѣ [27]) М. созданѣмъ [28]) Мак. vac. [29]) МДА. vac.

множьствѡ же много притѣкаше, ıако не оудобь донести на мѣсто блжноую ракоу. въ пер'воую же стражю нощи бе'мол'вию быв'шю, в'шед архїерѣй съ етерыми[1]) вѣрными, преслав'наго Климен'та в' домь стго Леѡн'тиѧ преложи; и тоу соборoу бык'шꙋ всенощное пѣнїе повелѣнїемь архїерѣѡвѡм бы, до полоунощи оубѡ моужьскомь полом, а[2]) ѿ полоунощи до оутра чер'норизицами и благовѣрными женами, ѡбычай такъ сбущь вѣрными тѣми до кон'чины. пѡ том'же всенощнѣ пѣнїи литанїа етера[3]) вселюдьска заоутра в' ты же црькви собравши сѧ изиде по всемоу градоу, в ней же бѣ видѣти всѧкого члка и всѧкъ ѡбраз вѣрных веселѧщь сѧ и слезѧщь и играющь[4]) дхвно, дшею и тѣлѡмь, и неиз'гланною радѡстїю радоующе сѧ. не бѣ бѡ разлоучити ли[5]) разсмотрити[6]) старости за оутрьством радѡван'нымь ѡбразнымь шествїа, богатыѧ и нищаѧ, блгоршд'ныѧ и просторшдныѧ, но вси и всѧ в'коупѣ съ дерз'новеными[7]), забыв'ше всѧкоу напасть, съ стыми мощьми славнаго Климен'та весь град ѡбшедше в' кадоликию[8]) црквь в'нидоша[9]). и егда въ первыѧ двери хотѧше внити стый Климен'тъ, славныи причетъ съ архїерѣѡмь ıако единѣми оусты блгодтьно се авїе пѣти начѧтъ: „Приими просвѣщника, сщнная[10]) цркы, тебе просвѣщающа Климен'та стго и славнаго днь! Ѧви бѡ сѧ богатьствѡ и[11]) прстаѧ дръжава. ıако с Петрѡмь и Павлѡм спшдоби сѧ слѡко прїати, тѣм' же и прерища[12]) кон'ца землѧ радѡстїю скон'ча сѧ и в Херсонѣ Га възлюбль крѣпко[13]), и спсаеть тѧ. дѡстойно сего поч'ти ıако подающа вѣрным велїю мл̃сть". тоу же стмоу приношенїю[14]) быв'шю, и стми мощ'ми водоу сщьше и тою просвѣщенїе прїимь равно и ıакоже и вѣрою не мнѣ послоужьше[15]), во своѧ дѡмы с' похвалою възвратиша сѧ, и блвѧще Ба ѿ семь дарѣ велицѣмь и блгдти нбнѣй.

5. Сицѣ оубѡ, ѿ братие, нескоудное се бгатьство блжных мощїи славнаго Климен'та ıавлено быв'ше достойно[16]) хвалоу ıако ѿ словесна ества съдѣтелеви его словеси Бжїю словѡмь весь миръ праз'дньственъ днь, свѣтлыѧ[17]) памѧти его достойно сътворѧща и грѧдоуща къ слѣд вѣры ѿ Ба оупованїемъ ıако

---

[1]) М. нѣкыими [2]) МДА. нас. [3]) М. литїа нѣкаѧ [4]) М. играюща [5]) МДА. разлоучители [6]) Мак. расмотрѣти [7]) М. дерзновенїемъ [8]) Мак. соборноую [9]) М. прїидоша [10]) МДА. нас.; Мак. хибно сщнныа [11]) Мак. нас. [12]) М. преходѧ [13]) М. во истинꙋ [14]) МДА. преношенїю [15]) Мак. посоуждьше [16]) М. достойноу [17]) Мак. дод. и славныа

настоѧща оуѕримь. мы бо ѥсмы[1]) симъ вина, и[2]) имже сѧ ѥсмы[1]) лишили єго, но некли возникнемь. блжнъ бо градъ нашь сицѣ намь соущемь и противныѧ ѿгонѧщемь ѧвит сѧ. Ѽ блжный съборе, пришедый въ тъ[3]) днь къ рацѣ[4]) преславнаго Климен'та, ꙗко ѿ землѧ дроугоѥ слнце преславно восиѧв'ше оуѕрѣвъ! ѡ блжных моужь несоумен'но оупованіє, не и҆немог'шє начати и на свѣтъ принести таковыи[5]) славный даръ, превзимающи[6]) ѿ роукы прорчьскымь видѣніємъ, клѣщамь оуподобльша сѧ[6]) и[7]) страшныѧ оугли[8]) єго мощий Климен'товъ[9]) пріимша! ѿ блжный соборе[10]) всѧкого тѣла[11]) радъ съвокоупль сѧ и вселюдьскоу[12])[литанїю] и стый днь преношеніа[13]) мощіи[14]) стго[15]) Климен'та сътворь. ѡ пресловѧй[16]) преславне[17]) предѡ[18]) всѣми[19]) и надо всѣми Клименте, давыи намъ сты сьи днь ꙗвленіємъ твоихъ мощеи, не посрамилъ и давно вжагающего нашего ȣпованіа, но себе вдавъ неключим[ымъ] намъ[20]) и непотребными роуками нашими изысканъ и ꙗвленъ быти и желаннаго сокровища богатно насытити сѧ. боудиж и намъ чтȣщим тѧ днесь мысленых дарѡв датель незавидливъ, блистающим сѧ и истекающим мыслено ѿзареніє ѿ красныа твоєа ракы, да дш[..]евных и телесныхъ стрстеи и всѣхъ противных приложеніи избавлѧєми изгнныа прорчьскы ѡ твоих мощех да сподобим сѧ насладити сѧ. и єще ꙗко ѿ сада растоуща и цвѣтоуща все земно наслажденіє мысленаго села бжїа мысленіа, да тѣми великими дарми напаѧєми и хранимы всѧко смоущеніє и силȣ противнаго поправше и потребльше преславноую твою памѧть ликовствоуем радоующе сѧ оукрашаемы и всѧкоѧ доброты исполнѧєми и нбсномоу црствїю неоуклонно да оутвержени боудем блтїю ꙗвльшаго тѧ[21]) днес свѣтло творѧщіа присно чстное твое стое ꙗвленіє мощеи твоих, Ха истиннаго Ба ншего со ѿцемъ и со стымъ дхмъ ннѣ и в бесконечныа вѣкы вѣком. амин.

Із порівнаня обох копій нашого тексту виходить, що копія Московської Дух. Академії справді заховала подекуди

---

[1]) МДА. ѥсмь [2]) Мак. нас. [3]) М. тѡи [4]) Ті два слова в МДА. нас. [5]) МДА. тако, Мак. далї превзимающии даръ [6]) Мак. оуподобльше сѧ [7]) Мак. нас. [8]) Мак. югли [9]) Мак. мощи Климентовы [10]) МДА. соборъ [11]) Мак. возраста [12]) М. всеславныи [13]) М. пренесеніа [14]) М. мощемъ [15]) М. славнаго [16]) М. прословоущии [17]) М. и преслагныи [18]) М. и пред [19]) На сьому слові уриваєть ся текст у рукописї Моск. Дух. Академії; докінчене даємо в тексту Ґорского. [20]) Мак. неключим [21]) Мак. сѧ

прикмети старшої доби церковного язика: правильне уживане етеръ зам. нѣкыи, тѣ зам. тъи або тои, всѧкого тѣла зам. всѧкаго возраста, старе слово коупь зам. коуплѧ і т. и. Правда, в копії Моск. Дух. Акад. не знаходимо старих форм зложеної відміни прикметників: добрааго, нѣкыими і т. и., коли натомісь текст Макарія має такі архаічні форми в суміш з новійшими: добраго, нѣкыми. На грецький оріґінал указує замилуване до скрутних партіціпіяльних конструкцій, що так часто, подекуди може через пропущене якогось слова, роблять наш текст темним або й зовсім незрозумілим. Указують на грецький оріґінал також два полишені в копії Моск. Дух. Акад. грецькі терміни: „кафоликіа црковь“ у значіню соборної церкви і „литаніа етера вселюдьска“, що текст Макарія передає зовсім невідповідно словом „литїа“, а що являєть ся простою транскріпцією грецького λιτανεία — просьба, благане, тут очевидно благальна молитва з обходом.

Крім зазначених у передмові до сього тексту двох більших прогалин у тексті „Слова“ — на початку 1 і на початку 3 глави — треба приняти без сумніву декілька менших, у яких через пропущене одного або кількох слів затемнено змисл. Треба жалувати особливо ушкодженя другого реченя гл. 2, де між словами „причтѡм“ і „теплотою“ випала очевидно перша половина реченя, де була мова правдоподібно про ініціятора цілого подвига віднайденя мощий, і заразом автора отсього „Слова“; з того реченя лишив ся тілько конець, де сказано, що він був найгорячійший прихильник думки про шукане мощий, хоча займав одно з низших місць у церковній ерархії. Як бачимо одначе з дальшого оповіданя, се місце було низше в порівнаню до епископа та князя, але супроти решти духовенства було досить авторітетне.

Варто ще зазначити ряд дрібнійших помилок спільних обом копіям; вони доказують, що їх оріґінали були дуже близькі себе. І так у гл. 1 обі копії мають загадкове речене: ꙗкоже се възбор'но оучені вещїю ѿслабленїа ӥсвра вжагающи“. По анальоґії з відповідним реченем у гл. 5, де автор каже про себе і про своїх сподвижників у шуканю мощий, що їх руки „клѣщамь оуподобльши сѧ ӥ страшныѧ оугли ѥго мощий прїимша“ (ст. 254), я поправляю і в гл. 1 „оученїе“ на „оуглїе“. Так само при кінці гл. 1 обі копії мають хибно: „желающе бл҃женаго Климен'та рѣкы достигнѹти“; що тут зам. „рѣкы“ мусить стояти часто вживане в сьому „Слові“ „ракы“, сього, здаєть ся,

не треба доказувати; нї про яку Климентову ріку анї дальший текст „Слова", анї загалом Климентова леґенда не знає.

В гл. 2 обі копії мають: „й єже й єтеръ кто скѣды моужеви подвига" — місце важне, бо говорить правдоподібно про ініціятора того „подвига" і автора оповіданя (пор. анальоґічне в гл. 3 „юже нѣкто видѣвъ первоици). Отже „свѣды" тут не дає ніякого значіня і я поправляю його на съсѣдыи", чого домагаєть ся дальше „сыи вкѹпѣ на сѣдалищи подвиж'нѣм".

Інтересно, що копія МДА, яка зрештою заховала значне число цікавих архаїзмів, має такі помилки, як „отрока" зам. „отока" або „добро" зам. „ребро"; та се доказує тілько, що копіст дуже слабо розумів те, що переписував. Розуміеть ся, що копіст у Макарієвій Четї Минеї ще менше розумів свій текст і наробив далеко більше помилок; досить буде згадати такі, як у гл. 1 „ꙗко се клюща сѧ" зам. „ꙗко се касающе сѧ", або в гл. 4 „столѣ" зам. „столпѣ", або в тій же гл. „посоуждьше" зам. „послоужьше", щоб зрозуміти, до якої безрадности такі помилки мусїли доводити всякого, хтоб силкував ся видусити з того тексту якийсь ясний змисл. Певна річ, що подібних помилок, не добачених нами, мусить бути ще немало (прим. спільна обом копіям лекція в гл. 3 „й се бо велїе имъ бѣ" по всякій правдоподібности мусить бути справлена на „веселїе"), і можна надїяти ся, що хоч би навіть не пощастило знайти ще яку нову копію, яка дала-б підставу до нових поправок, пильне студіоване самого предложеного тут тексту дасть іще неодну щасливу поправку.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591—1603).*)

Написав **Василь Доманицький.**

I.

Історичні умови життя України в останнїй чверти XV ст. викликали появу серед рухливої, воєнно-промислової частини людности української осібного типу людей, відомих уже в 90 р. XV ст. під назвою козаків. Спочатку імя се зовсім не означало якоїсь спеціальної верстви або стану як пізнійше: се були люде ріжних верств, всякого стану і всякої національности, — переважно пограничне українське поспільство, дрібна руська шляхта і міщанство, — що бавились козацтвом, робили напади на Татар, лупили чабанів, грабували переїзжих. „Треба було довшого процеса, намноження людей, що спеціялізувались в козакованню, аби козацтво відокремилось в осібну ґрупу, з другого боку — певної історичної традициї, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками імя“ [1]).

В серединї XVI в. сей процес лише ще починаєть ся, і тільки із зростом кольонїзациї Браславської та Київської України в другій половині XVI в. козаччина значно множить ся; але незвичайно великий зріст її численний і територияльний

*) Вважаю своїм обовязком принести сердечну подяку за цінні вказівки джерел і за уділюваннє книжок Вп. проф. М. Ґрушевському, В. Антоновичови й І. Каманїну.

[1]) М. Грушевський, Примітки до історий козаччини, Зап. Н. Тов. ім. Шевч., т. XXII, с. 5.

і сформуваннє в осібну верству настає лише з кінцем XVI і початком XVII в., коли, з ріжних причин, — по части заходів уряду, по части розвитку почуття власної сили у самої козачини, — виробляєть ся ідея козацького імунитету: що козак із своїм ґрунтом виключаєть ся із всякого адміністративного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенциї[1]).

Чималу ролю в історії розвитку і зміцнення козаччини відограв самий польський уряд. Потребуючи послуг козаків найбільш в боротьбі з „бусурменом“ і взагалї для оборони краю, він уже в першій чверти XVI в. (1524 р.) робить пробу орґанізувати з них реґулярний корпус: „къды бы тамъ тисяча або двѣ людей нашихъ козаковъ на Днѣпрѣ мѣшкали, снать бы и овшемъ была отъ нихъ большая и знаменитая послуга и оборона панствомъ нашимъ“ [2]). Проєктувало ся обрати „зъ дворянъ нашихъ которого годного и доброго человѣка“, який би їхав до Київа збирати козаків, а разом з тим послати їм „суконъ и пѣнязей колко сотъ копъ“. Але нї сей плян, нї проєкт черкаського старости Евстафія Дашковича (з р. 1533), нї проба (в р. 1541) переписати всїх козаків київських, канївських і черкаських на реєстр для контролї, для повдержання їх від нападів на Татар, — не прийшли до здійснення. Аж уже в. князь Жиґимонт Авґуст, вернувшись до давнього проєкту свого батька, дійсно навербував за помічю Язловецкого „певний почет“ з поміж козаків на королївську службу і платню; король „виняв“ їх з під власти й юрисдикциї всяких урядів і настановив (1570) спеціального „старшого і судю (Яна Бадовского) над всїми козаками низовими“ [3]). Як відомо нинї, сей козацький полк (в р. 1574) числив усього на всього 300 мужа, що поберали по 10 золотих на рік і сукно [4]), і розуміеть ся, далеко не обіймав в собі усеї козаччини, яка тимчасом радила

---

[1]) Грушевський ор. с. стор. 5—6.

[2]) Каманинъ, Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, Чтен. въ Ист. Общ. Нест. Лѣтоп., стор. 81, прим. 2.

[3]) Акты Южной и Зап. Россіи, II, с. 176. В р. 1568 Жиґимонт наказує козакам, що „на низу, на Днепре, въ полю и на иныхъ входахъ перемешкиваютъ и покôй посполитый нарушатъ до замковъ и местъ нашихъ выйти: „ведже при замцехъ нашихъ знайдется вамъ служба наша, за которую жалоfísico каждый зъ васъ отъ насъ одержитъ, кеды тое своволности поперестанете“ (Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 5—6).

[4]) Górski, Historya piechoty, p. 35 i 242, Historya jazdy, p. 323.

собі, як перше, по свойому, і в слідуючім році (1577) під проводом Підкови і Шаха в кількости 600 мужів, як рахує Бельский, ходила в Волощину, лишивши 400 люда на низу.

Стефан Баторий, сей уславлений українськими літописцями ніби-то орґанізатор 6000-ного козацького війська, який „постави имъ гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и булаву, а на печати гербъ, рицерь зъ самопаломъ и на головѣ колпакъ перекривленний, арматъ и всякихъ военныхъ припасовъ“ [1]), на ділї ніякої особливої орґанізациї не переводив, а лише продовжив ту, що істновала за його попередника. При ньому козацький полк числив уже 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини ліонського сукна; служити сї козаки повинні були при обороні держави від Татар і в війнї з Москвою, і окрім головного начальника (dux supremus) Михайла Вишневецького мали ще поручника (superintendens) Яна Оришовского з прибічною ротою 30 мужа і писара (notarius) Янчи Бегера (Bagier) [2]); окрім того ще було надане їм на військовий шпиталь м. Терехтемиров. Ото і усї т. зв. реформи Батория! [3]) Поруч з сими 500 „реєстрових“ козаків, які ділились на 50 десятків, під час московської кампанії 1579—1580 р., бачимо ми кілька полків — пізнійших панських рот — зорґанізованих із козаків чи по козацьки, скількість яких перевисшує козацьке військо більш як в півтора раза.

Козацький полк під проводом Оришовского істнував і далї: в р. 1583—4 було в ньому 600, а в р. 1888 уже 900[4]), але сї кілька сот „послушних“ являють ся дрібницею проти цїлої маси козацтва, яке саме в сї часи (1585—1589) сильно зростає, так що в р. 1590, як каже Бельський, рахували їх на 20 (?) тисяч. Почуваючи в собі не аби яку силу, козацтво під проводом цїлого ряда гетьманів чи властиво атаманів: Михайла і Кирика Ружинських, Богдана Микошинського (1586), Лукияна Чернинського (1587), Кулаги (1589), піднимає поход за походом на турецькі й татарські землї, а разом з тим дає себе відчувати і самій Польщі; наляканий Турками польський уряд

---

[1]) Лѣтоп. Грабянки, стр. 21.

[2]) Górski, Historya piechoty, с. 242.

[3]) Пор. Грушевського op. c. c. 9—11. Міт про реформу Батория не розвіяв ся і досї в українській історий, — див. напр. Исторія Запорожскихъ козаковъ Д. Эварницкого, т. II, стор. 56—62.

[4]) Górski, Historya piechoty, 35—36.

узяв ся до репресий (1590) [1]), а разом й до орґанїзовання реєстрового козацтва; доручено було Миколї Язловецькому набрати 1000 люда „на погамованнє українського своєвільства", які мають сидїти на урочищі Кременчуку, а заразом, на случай турецької війни, узято на службу 3000 козаків [2]). Се повторило ся те, що вже ми бачили за Жиґимонта Авґуста й Батория [3]).

Репресиї 1590 проти козаків, ухвалені на варшавському соймі, певно в значній мірі лишали ся на папері, хоча такі постанови як „не пускати нїкого з козаків, міщан і поспільства в поле і на низ, затримувати і карати на смерть усїх, хто повернеть ся із здобичю з иньшої сторони", „заборонити козакам виходити за межу польських земель сухопутно і водою без дозволу коронного гетьмана" і т. и., розуміеть ся не могли не впливати по части на настрій вільної козацької маси. Правительство польське загородило козаччинї шлях, уложивши в р. 1591 вічний мир з Турками і Татарами і на 11 літ спокій з московським царем. Тодї вона найшла собі вихід иньший, далеко більш немилий для Польщі: обернула свої сили проти неї самої, розпочавши з сього часу вікову боротьбу двох народностий між собою, яку подекуди й досї не можна вважати скінченою.

II.

Перший масовий виступ козацтва, на який мусїло звернути увагу польське суспільство і рахувати ся з ним, звязаний з іменем козацького проводиря — гетьмана Криштофа Косинського. Але ще за довго до нього бачимо ми, як окремі віддїли козацтва збирають ся під проводом котрогось відважнїйшого, якого іменують гетьманом, скликають селян і утворивши таким чином ватагу в кілька сот люда, нападають на панські села і місточка, граблять панський двір, а в разї відпору з боку мешканцїв, — і маєтність останнїх. За приклад такого гетьмана і того, яку тїсну сферу обіймала їх дїяльність, — може бути Лукіян Чернинський, „который кажетъ себе гетманомъ звати", який зібравши в р. 1587 козаків і простих хлопів, „которые зъ селъ се зобрали, могло дей быти конныхъ и пешихъ о колко сотъ",

---

[1]) Див. Volum. legum, Спб. 1860, II, 310.

[2]) 2000 піших і 1000 кінних, — судячи по тому, що перші одбирали по 5 зл., а другі по 12, — Górski, Hist. piechoty, 243.

[3]) Див. Грушевського op. c. c. 12.

напав на Кодню, містечко воєводича Тишкевича і починив страшенні грабіжи[1]). В році 1590 знову пан Яцко Бутович, зібравши „множство людей рознаго народу, о колко сотъ козаковъ низовыхъ и тыхъ, которые дей ыйменю Форощи приставство собе мели, и ни въ чомъ се ихъ тамъ не выстерегано, давши дей имъ впередъ певную заплату“, а також людей, „на помочъ даными отъ князя Кирика Ружинского, зъ ыйменя его тамъ прилеглого, Котелни, за змовою“, напав на маєтність пані Козаровскоі, Хворощ, будинок її геть обрабував, а маєток „въ ровный делъ, звычаемъ добычи въ земли поганской, межи козаковъ низовыхъ и тыхъ всихъ помочниковъ своихъ тратилъ“ [2]). В тому-ж таки році знаємо ще аж два громадні напади на м. Бихів і с. Холстів в Білій Руси, де одних лише запорожців було 500 люда[3]).

Таким чином ще до Косинського починають ся наїзди і грабіжи з боку „свавольних куп“, себто козацтва і бездомної шляхти, міщан і взагалї людей „plebeae conditionis“, як висловлює ся Стефан Баторий в універсалї ще з р. 1580[4]), які, особливо слуги-шляхтичі, утїкши від панів, гуртують ся в ватаги, іменують себе козаками і потім на власну руку грабують і чинять шкоди усїм, хто їм попадеть ся, не розбираючи якого хто стану, часом лише із особистої пімсти, і нарештї втїкаючи од кари прилучають ся до козаків і побільшують їх сили. Тому то в конституциї з р. 1590 вважали потрібним ввести точку — про потребу заведення двох дозорців шляхетського стану для догляду за спокоєм і добрим поводженнєм що до панів і державців станів козацького і селянського[5]).

Такого елєменту чи мало, розуміє ся, було в ватазі Косинського.

Але ранїйш спинимо ся коротко на біоґрафічних відомостях про Косинського.

Криштоф Косинський („Христофор“ в московських актах і Ян (?!) — у деяких польських письменників), шляхтич

[1]) Арх. Ю. З. Россіи ч. III, т. I, 18—23.
[2]) Ibid., 23 - 27.
[3]) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, I, 175—185.
[4]) Арх. Ю. З. Россіи ч. III, т. I, стор. 13.
[5]) Volum. legum, II, 310.

з Подляхії[1]), провівши бучно молоді літа і розтративши свої достатки, вступив до козацтва на Низу. Завдяки вихованню і осьвіті, що одержав він за молоду, скоро звернув на себе увагу запорожців і досяг висшого становища, — „став проводирем їх“, — оповідає один з польських біоґрафів його[2]).

Той же самий біоґраф, та иньші польські письменники переказують, що він з своєї батьківщини перейшов згодом на Волинь[3]), був спершу „рукодайним“ слугою кн. Константина

---

[1]) Шляхтичі Косинські відомі були: герба Равич — в повіті Дорогицькому, і Роґаля — в пов. Плоцькому (Arch. Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum, VIII, 16). Косінський Каспар в другій полов. XVI в. (1586) земянин Росіенського повіту (в Жомоітскій землї) — див. „Опись документовъ Вил. Центр. Арх. древн. актовыхъ книгъ. Вып. I, Вильна, 1901, стор. 196.

[2]) Fr. Siarczyński, Obraz wieku Panowania Zygmunta III, cz. I.

[3]) Косинських на Волині зустрічаємо ще в половині XVI ст. В р. 1552 в Луцьку була „городня Ивановое Косинское із Ватина“ (Арх. Ю. З. Росс., ч. VII, т. I, 162), а в р. 1565 — якийсь Косинський в повіті Луцькому виелав через сина свого 5 коний (ibid. 221).

Криштоф Косинський в р. 1590, за деякі послуги Речі Посполитій на Низу, одержав маєтність над р. Росью — пустиню Р о к и т н е (Źródła dziejowe, XXII, 120). Відомо, що в тім році король, на підставі конституциї з того-ж таки р. 1590, „маючи от всѣх становъ позволеніе роздавати людемъ шляхецкого стану заслуженымъ намъ и Речи Посполитой водлугъ пустин украинных за Белою Церковью лежачых“, — надав урочища, себто „манастырь Терехтемировский над Днепром, Барышполе з Селищемъ Иванковскимъ, городище Володарецкое, прозвищем Великая Слобода, над рекою Росью, Р о к и т н у ю над тою-ж рекою Росью о с о б о м т р о м л ю д е м к о з а ц к и м“ (М. Грушевський, Материяли до історії козацьких рух.в 1595—6 рр. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXXI—XXXII, стр. 22). Одною з сих осіб, а власне тою, що володіла Рокитним, був Криштоф Косинський (Кн. Кіев. центр. арх. N. 76, л. 635 „Dobra Rokitno, Olszanica z attentacyami... originaliter od Stanów Rczposp. na Seymie Roku 1590 urodzonému Krzysztofowi Kosińskiemu, a od Kosińskiego xiężęciu Wiszniowieckiemu, a od Wiszniowieckiego xiążęciu Januszowi Ostrogskiemu, kastell. krakow. resignowane“ — Delacye różne z r. 1765, [власне було навпаки: спершу володів Острожський а в р. 1596 Вишневецький]. При кінці р. 1591 на сю маєтність мають вже привілей князї Острозькі (був на схованці у кн. Булиги-Курцевича, підстарости білоцерківського — Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т, I, стр. 31 - 32). Правда, багато згодом (3/III з р. 1599) зустрічаємо звістку, що „в маєтности Косинського козака к у п л е н і й жовніри починили великі шкоди“. Замойський з сього приводу відповідає, що не відає, що се за маєтність, і чи мав Косинський яку будь і що в ній трапило ся (Arch. Radziwiłłów. Scr. rer. Pol., VIII, 147). Дуже мож-

Острожського, але через якусь від нього образу, покинув його і тоді пішов на Низ, до запорожців, затаївши глибоко в души пімсту йому[1]).

О скільки правдиві сї звістки, сказати годї, але у всякім разї документально відомо, що вже в р. 1586 Косинський був на Низу і займав якийсь не малий уряд в козацькому війську: „з Низу, від Таванї і від місточок прибігла сюди од Криштофа сторожа, сповіщаючи про виступ перекопського царя“ [2]), — писав від 22 мая 1586 Касперови Подвисоцькому і Юриєви Владицї Богдан Микошинський, тодїшнїй кошовий сїчовий[3]).

Що до національности Косинського, то, можна думати, він був Поляк, коли на доказ сього, окрім його польського імени, досить підпису польськими лїтерами під капітуляцийним листом після пяткинської битви, під яким напр. писар військовий та иньші сьвідки руської віри попідписували ся руським письмом[4]).

В осени 1591 року Косинський з низовцями пробував на Вкраїнї — власне в Білоцерківщинї, що належала в значній части до Януша Острожського, воєводи волинського. Що власне послужило останнїм імпульсом до масового нападу на маєтности Острожських, а потім вже й иньших шляхтичів, — на певно трудно сказати. Але дуже можливою здаєть ся нам гадка, що справа почала ся дїйсно по части з особистих причин в житю Косинського, які одначе мали й принціпіяльне значіннє: у Косинського — козака, так само як у сусїди його — козака, що

ливо, що тут було якесь насильство, якийсь примус. Майже певно, що Острозькі в р. 1591 набули Рокитно, а також і Велику Слободу, якимсь непевним шляхом, в звязку з чим стоїть і самий перший виступ Косинського як раз проти них. Додамо до речі, що другим властителем, а власне селища Іваньковського був „гетман козаков запорожскихъ Войтехъ Чоповицкий“ (А. Стороженко, Очерки переяславской старины, 197).

[1]) Antoni J., Trzy opowiadania historyczne, стр. 100.

[2]) Listy Żółkiewskiego, Kraków, 1868, 34.

[3]) В сїй ранзї бачимо його в роцї 1594 (Tagebuch des Erichs Lassota, стр. 208 та иньші).

[4]) Див. Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 53—57. Костомаровъ (Истор. Моногр., т. III, 249) думав, що він був руської віри; навпаки Кулїш (Ист. возс. Руси, т. II, 28) — що католик або протестант. Звістки українських лїтописців, що „Косѣнскій, шляхтичъ, по благочестію ревнитель“ (Лизогубовская лѣтопись, стр. 3—4 в „Сборн. Лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси) не можна брати на серіо, бо вони усї вважають Косинського оборонцем віри, на що не має ніде жадного натяку.

володів за наданєм королївським Великою Слободою, і безперечно ще не у одного землянина — Острозські відбирають якимсь чином ґрунти і прилучають до своїх маєтностий. Сього уже й досить для пімсти з боку козацтва, і з кінцем року 1591 воно її розпочинає.

При кінці грудня нападають козаки на Білу Церкву[1]), де на той час управителем (підстаростою) був кн. Дмитро Курцевич Булига, і при тім не чинять нїякої особливої шкоди, лише забирають і нищать папери — листи, привілеї на староство і на ріжні ґрунти. Очевидно, се був сьвідомий протест проти прав, материяльним виразом, а часом і підставою яких були сї документи. „Вони ненавиділи те, що підтримувало сї привілеї — походженнє і право шляхетської власти над людьми“ [2]). Про сей напад на Білу Церкву ось що пише сам властитель Білої Церкви кн. Януш Острожський: напад був зроблений під проводом Криштофа Косинського, „который на сей час гетманомъ козацкимъ се учинилъ и на все войско козаковъ низовыхъ...“ „Въ року теперъ прошломъ 91, декабря 29 дня, виежъдчаючи зъ Белое-Церкви, пришедши кгвалтовне въ домъ князя Дмитра Курцевича Булыги, снать з направы чиее, добывши се томъ Косинский до коморы его, маетность всю его побралъ и шкатулу съ клейнотами, съ пенязми, съ листами взялъ, въ которой дей было не мало мамърамовъ княжати его милости, князю Булызе до розныхъ справъ повероныхъ и листовъ приватныхъ, къ тому привилея такъ княжати его милости пана воеводы киевскаго, яко и его милости пана воеводы волынского на староство Бѣлоцерковское и Богуславъ, также на кґрунтъ Розволовъский и Великую Слободу и на Рокитную належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всимъ взялъ, шкоды великие починалъ“ [3]).

Але зараз після сього Косинський чомусь відійшов на Низ, і про нього не чутно було більш як пів року. А між тим скрізь

---

[1]) Костомаров (Истор. моногр. т. III, 250) хибно кладе появу Косинського на Вкраїні на початок 1592 року.

[2]) Костомаров, Моногр., III, 250. Дуже наївно, коли не більш виглядає замітка польського історика Antoni J. (Trzy opowiadania, 109), нїби то Косинський забрав папери („całe archiwum“) для того лише, щоб у полї погріти ся коло огню.

[3]) Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 31—32.

по Вкраїні почало ся щось не певне. По всій Київщині і Брацлавщині розсипали ся невеличкі ватаги свавольних людей, які грабують шляхту і міщан; сей рух розпросторив ся помалу і на Волинь та на Поділє, і навіть на лівий бік Дніпра[1])

Почувши про перший виступ Косинського, король Жиґимонт III уже в половині січня призначив специяльну комісию з Миколою Язловецким, офіцияльним старшим козацьким на чолї, і видав королївський лист до усеї волинської людности. В універсалї король заявляє, що до нього дійшла чутка про події свавольних людей в воєводствах волинському, київському і брацлавському, які чинять нечувані шкоди, величезні кривди, убийства і грабування в ріжних містах, місточках і селах. Тому, щоб повздержати їх від сього, усім старостам, державцям, урядникам і посполитим воєводства Волинського велить він помагати комісарам розшукувати своєвольних людей, ловити і ставити їх до суду, а в разї виходу їх з місточок, подавати комісарам їх реєстр. Спокою не буде, поки свавольні люде, які звикли турбовати спокійних людей і з їх маєтностей користати, не будуть покарані[2]). З свого боку Язловецкий, яко „старший війська запорожського“, кілька раз посилав листи до реєстрових, що перейшли були до Косинського, з завізваннєм лишити того „łotra“ Косинського і слухати ся уряду. В одному з таких листів, з д. 10 марця, Язловецький навіть грозить стати проти них збройно і тяжко скарати їх: „Я розумію, що ви то зробили задля Косинського, зрадника короля і Речи Посполитої, але я певен, що зза одного „łotra“ ви не захочете усї терпіти. Тепер посилаю ще раз до вас листа і вимагаю в імя короля, щоб ви того „łotra“ видали, а самі королївській волї не противились... Коли-ж ви, схопивши того łotra, не пришлете послів, то за помічю Бога і людей пана мого помщу ся над вами“ [3]).

---

[1]) Один епізод знаємо в Переяславі, де міщане, очевидно не з доброго дива, „козаковъ низовыхъ побити и речей ихъ не мало побрати мали“, так що козаки на початку січня р. 1592, прибувши в числї кількох сот до Василькова, вимагали через королївських комісарів 150 000 коп грошей литовських (М. Грушевський, Матер. до іст. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 7—8). Мабуть в звязку з сим маємо голу звістку в „Кіевск. лѣтописи“ під р. 1502: „Козаки Переяславле спалили“ („Сборн. лѣтоп., 76—79).

[2]) Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 34—35.

[3]) Listy Żółkiewskiego, ст. 22.

Як і треба було сподївати ся, ні королївський універсал, ні страхання Язловецкого не зробили жадного впливу на козаків. Комісари жадного „лотра“ не впіймали, не записали жадного акта.

А козаки тим часом після Білої Церкви навідались у Київ, забрали з відти порох, гармати, рушницї та иньшу стрільбу; зробили теж саме і в Трипіллю. Князь Константин Острожський в жовтнї, на вальному сеймі, заявляв, що треба поправити замки в Київі та Білій Церкві, де нинї такі руїни, що неприятель звідки схоче увійти може і низовцї на місто і замок по кілька разів набігали, забрали порох, лїпші армати і всю стрільбу, яких і досї не вернули“. Проте пани не підперли пропозициї Острожського, і сей тодї зажадав від короля посьвідчення, що він хоч і київський воєвода, але не буде винен, коли на сї незахищені замки знову вчинять напад козаки[1]).

Зібравши в Білій Церкві, Київі та иньших сусїднїх місточках чималий запас усього потрібного для дальшої боротьби з панством, козаки повернули на Волинь і Поділє. Тим часом десь в липню чи з початку серпня з'явив ся з степів і Косинський на чолї справжнього, добре узброєного війська. По дорозї козаки займали села і міста королївські і шляхетські, палили їх і руйнували; забирали маєтки, а також гармати і зброю, а від шляхти, а також міщан вимагали „послушенства“ і присяги на вірність козацтву; коли хто опирав ся — того сажали у вязницю, тримали в арештї. Місточка, де зустрічав опір, Косинський казав палити і рабувати. Та поки йшов через Брацлавщину, жадного відпору не мав він: ґрунт був досить підготовлений ранїйш, та і шляхти, що могла би обстати, як напр. на Волини, було тут не багато.

Розташувавшись в Пикові (нинї Винницькому повітї), в маєтности кн. Острожського, Косинський посилає звідти листи до реєстрових козаків. Пише їм, щоби вони, не чекавши далї платнї, приставали до нього і переказали Претвичови (старостї камінецькому), що козаки й самі собі можуть дати раду: „а платнї рік минув ще на сьв. Яна (24 червня), а нинї вже

[1]) Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 36.

повертає на осінь"[1]). Але так і не знати, чи пристали реєстрові на пропозицию Косинського. Є глуха звістка, що тут десь в Брацлавщині пробував був задержати Косинського кн. Острожський, але дуже нещасливо: козаки розбили його на голову[2]).

Із Брацлавщини козацьке військо посунулось на Волинь. Тут уже воно мусїло рахувати ся з відпором волинської шляхти, більше згуртованої з причини загального лиха. Проте, поступаючи помалу вперед, в падолистї зайняло воно Остропіль[3]), на р. Случи (нинї Новгород = волинського повіту). Се було багате, улюблене місточко кн. Острожського, дуже важне своїм положеннєм на межі з Брацлавщиною, що сприяла козакам, а ще більше тим, що тут був чималий запас зброї, пороху і провіянту. Тут Косинський, як висловлюєть ся П. Куліш, „правив над околицями яко репрезентант козацької републїки" [4]). Тимчасом повстаннє уже захопило і такі віддалені частини Волини, як Луцький повіт, де козаки також „замки и места Е. К. М. яко и шляхетскіе, обычаемъ непріятельскимъ посидаютъ, людей забиваютъ, мордуютъ, палятъ, пустошатъ и до присяги на послушенство своє примушаютъ, подбиваючи ихъ подъ годъ (sic!) на послушенство свое" [5]).

Кн. Острожський (Константин), бачучи що справа його стоїть досить зле, доніс про все королеви, шляхтї розіслав запросини прийти йому в поміч, а сам тимчасом з сином Янушом почав орґанїзувати оборону із підданих, служебних людей, підвладної або приязної йому шляхти. Незабаром кн. Януш назбирав коло Тернополя 300 люда піхоти, та ще найняв 600 гусарів-Угрів. Цікаво занотувати, що польний гетьман Жолкєвский, який стояв недалеко від границї Волинї з коронним

---

[1]) Listy Żółkiewskiego, str. 22. У Górsk'oro, Historya piechoty, стр. 243, наведений документ, який сьвідчить, що за рр. 1589 – 1591 платня реєстровим була виплачена: 2000 козакам низовим по 5 зл. і 1000 по 12 зл. Про рік 1591—1592 нема жадної звістки: очевидно, відомости Косинського були правдиві.

[2]) Bielski, Dalszy ciąg kroniki, c. 178.

[3]) Heidenstein, Dzieje Polski, II, 317 і Бантышъ-Каменскій, Истор. Мал. Росс., М. 1842, т. I, 143 — неправдиво згадують Тернопіль.

[4]) Истор. возсоед. Руси, II, 34.

[5]) Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 39.

військом, не поворушив навіть і пальцем на користь Острожського, так ніби все те, що чинило ся на Волині, було приватною справою князя Острожського[1]).

Між тим, ніби в відповідь на лист кн. Острожського, король видав (16 січня 1593 р.) універсал, яким скликав на „посполите рушенье" шляхту Київського, Брацлавського і Волинського воєводства. „Сваволя низових козаків так далеко зайшла, — пише король, — що вони нащі, панів сенаторів і шляхетські міста ворожим способом беруть, руйнують, над підвластними знущають ся, маєтки грабують, а що ще важнійше — примушують давати їм присягу і обіцяти послух як людей шляхетського стану, так і міського", а се, мовляв, „шкодить нашій повазї і загальному спокоєви... Тому збирайте ся до Константинова[2]).

Майже рівночасно (11 січня) зібрала ся волинська шляхта в Луцьку на земські і гродські роки і занесла протестацию в луцькі книги, що вона не може виповняти своїх обовязків наслїдком неспокою в краю від козаків, які „замки і места Е. К. М. шляхетскіе, обычаемъ непріятельскимъ посидаютъ" і т. и[3]). Разом з сим того-ж таки дня було послане до шляхти повіту Володимирського повідомленнє про постанову луцької шляхти, де присоглашали і володимирську шляхту видати таке-ж рішеннє. Одначе володимирська шляхта видно не відчувала на собі того, що луцька, і не дуже хапала ся. Лише 29 січня вона заявляє, що від сього дня перериває судові розправи задля козаків, які уже ускочили в Волинське воєводство і проти яких князь Константин Острожський, на підставі королївського наказу, збирає шляхетське ополченнє в Константинові. „Не хочемо бути послїднїйшими", — мотивує вона свою постанову [4]).

---

[1]) З деякого боку він мав рацию. Очевидно, й серед козаків був такий погляд на сю справу. Принаймнї один із учасників наїзду на маєтности Василя Гулевича так оповідав: „и кгды былъ послухъ, же козаки воеводу Киевского воюютъ, тутъ, в Луцку, намовилъ мене Михайло Янушевичъ Гулевичъ, абы зъ нимъ ехалъ, поведаючи же добра, пожиточная служба будетъ (Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. І, 60).

[2]) Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. І, 45—46.

[3]) Див. попереду стор. 11.

[4]) Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. І, 50.

Центральним місцем зборів для посполитого рушеня був призначений Константинів (нинї м. Староконстантинів). З кінцем січня нарештї зібрали ся деякі сили і головне завідуванє над ними узяв на себе Януш Острожський, як молодший і бадьорійший від свого старого батька. Міліция Острожського була не мала — десь коло тисячі люда, але зле дісциплїнована; більших панів прийшло лише двоє: Якуб Претвич із Гаврон, каштелян галицький, син відомого ротмістра, та Олександер Вишневецький (син Михайла), староста канївсвкий і черкаський. Сей мав постійні зносини з козаками, і тепер прибув в ролї посередника між Острожським і Косинським. Явило ся ще кілька православних шляхтичів, із числа „приятелїв“ дому Острожських, як то: Вацлав Боговитин, Василь Гулевич, Ян Ґульський. Між иньшими в міліциї кн. Острожського був і Семерин Наливайко, будучий проводир козацький, який служив в сей час у князя.

У Косинського військо було багато численнїйше — не меньш 5000. І хоч пани і дрібна шляхта із своїми ротами збирали ся під Константинів неохоче, дуже повагом, проте Косинський все таки виступив із Острополя в київське воєводство і підійшов до границї Волинї з иньшого боку — з боку Житомирського повіта, розташувавшись в м. Пятцї[1]) (нинї Житомирського повіта), що також належала до Януша Острожського. Позиция і тут була дуже вигідна: людність сусїднїх осад тягла за козаками, а пустинний степ на південь був наручним на випадок відступлення. У Косинського було 26 армат, що на той час вважають дуже поважною артилєриєю.

Коло Пятки зібрало ся чимало люду — тисяч шість. Спершу нї ті, нї сї не знали, з чого почати. Але Косинський почав боротьбу перший — він мав думку розбити військо Острожського і після рушити знову на Волинь. Спершу успіх, здавало ся, був на боцї Косинського: князївська міліция почала вже було подавати ся назад, але показав ся перед лавами сам воєвода волинський, додав сьміливости боязьким — і козаки були розбиті. Найбільш спричинили ся сьому угорські гусари із довгими списами, на дужих конях, які кинувшись на козацький табор із возів, розірвали їх круг і примусили козаків утїкати до міста. Того року була незвичайно люта

[1]) Генр. Шмітт, Исторія польск. народа, II, 137 отожнив Пятку з м. Piątek'ом коло Варшави, в воєв. Ленчицькому!

зима, було багато снїгу і козацькі низкорослі конї грузли в заметах. Поляки на своїх рослих конях гнали ся за втїкачами, і рубали до самого міста, навіть ще і в міській брамі[1]). Се було 2-го лютого. В сїй битві козаків загинуло не меньш 2000. Принаймнї таке число виказує війт м. Вишневця Кост. Цешинский в листї від 18 лютого до Миколи Жолкевского: „козаків згинуло більш 2000, а у київського воєводи не загинуло і десятка (?), що бачили на власні очи слуги пана мойого (Олександра Вишневецького), а що до трупу — то оповідали, особливо ті що бували в боях, що і під Бичиною половини того не було, що тут[2]). Се цїлком правдоподібна звістка, бо й иньші звістки польських письменників не подають більш 3000, хоча кількість убитих з боку Острожського дуже неймовірна.

Окрім численної утрати в людях, Косинський позбув ся усїх 26 армат (по Костомарову[3]) чомусь 20) і усїх хоругов. Утїкши з рештою козаків до місточка, він ще держав ся за валами цїлий тиждень, відбиваючись від нападів, але нарештї голод примусив його капітулювати[4]). 10 лютого[5]) прибув він з рештою свого війська в польський табор і дав лист і присягу Кон-

---

1) Bielski, Dalszy ciąg, II, 189.

2) Listy Żółkiewskiego, 26.

3) Монограф. т. III, 251.

4) Бантышъ - Каменскій, Истор. Мал. Росс., I, 143 оповідає, нїби то Косинський під Пяткою „палъ съ оружіемъ въ рукахъ, защищая вольность подчинившаго ся ему народа“. Ще більш куріозну звістку маємо в „Географическім словарі“ Максимовича і Щекатова, Козаки, стр. 240“, де оповідаєть ся таке: „кілька тисяч козаків, перебивши шляхту і духовенство (?!), зустріли польський відділ під Пяткою в р. 1596 (?!) і розбили його на голову (!), хоч і був він далеко численнїйший (!). „Гетманъ старался вездѣ гдѣ больше было упорства отъ поляковъ, и былъ убитъ въ замѣшательствѣ на семъ жаркомъ сраженіи, которое есть первая (курсива в ориґіналї) битва козаковъ малороссійскихъ съ Поляками“.

В „Київській лїтописи“ (Сборн. лѣтоп., относящ. къ истор. Южн. и Зап. Росс., стр. 71) з приводу битви під Пяткою занотовано, що „кн. Василій подъ Пяткою козаковъ побилъ и на знакъ того звитязтва казалъ накидати три ями великихъ и казалъ насыпати надъ ними три курганы великихъ, которые и теперь стоятъ“. В сьому не має нїчого неможливого.

5) Що до дня капітуляциї, то наші джерела, а за ними і історики багато плутають. Żółkiewski (Listy, 24—25) — показує 1 лютого (?), Костомаров чомусь 10 марця, Bielski, а за ним і Кулїш (Ист. возс. Руси, II, 37) — 15 марця.

стантину Острожському, що не буде більш чинити нападів на маєтности князя і його приятелїв, що зложить з себе гетманський уряд, видасть польських слуг, поверне зброю і маєтки, що позабирали у панів і т. и. Бєльский оповідає, нїби Косинський тричі ставав на колїна перед кн. Острожським, цїлував йому ноги, обіцяв, що більш нїчого такого не чинити-ме, лише просив дарувати йому житє[1]). Чи було воно так справдї, — можна трохи сумнївати ся: се, перш за все, не мирило ся б з вдачею такого поважаного запорожця як Косинський, який певне не дозволив би собі понижати ся; а з другого боку із капітуляцийного листа не видно, щоби Острожський мав намір тяжко карати козаків, знаючи добре, що се йому дурно не минуло ся б: „которые то выступки наши за унижеными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ..., не прагънучи пролитя кръви нашей, намъ отпустить рачили...“ Очевидно, „люди зацные“ також не мали охоти викликати ворожих відносин козацтва до себе.

Капітуляцийний лист, а радше — умова предложена Острожським Косинському, „тые всѣ кондыцые намъ отъ ихъ ммлости кнежатъ поданые“, написаний 10 лютого і під 15 марця записаний до володимерських гродських книг. Умова ся такого змісту:

„Я Крыштофъ Косинскій, на тотъ часъ гетманъ, а мы сотники, атаманы, все рыцерство войска запорозского вызнаемо тымъ листомъ нашимъ, ижесмы, мимо великие добродейства и ласки ясновелможного пана Костентина кнежати Острозкого, воеводы киевского, маршалъка земли Волынское, старосты володимерского, которое его милость намъ всему войску и каждому зъ насъ зъ особна по всѣ часы вѣку свого зъ милостивое ласки своей панской показовать и веле доброго для насъ чинити рачилъ, а мы, запомнившы того всего, немалосмы прикростей и шкодъ его милости самому и деткамъ его милости, слугамъ и подданнымъ ихъ милости поделали и завинили, ласки ихъ милостей собе нарушили, которые то выступки наши, за унижеными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ, будучи ихъ милость подъ Пяткомъ, то все зъ милостивое ласки своей, яко панове хрестиянские, не прагънучи пролитя кръви нашей, намъ отпустить рачили, для чего мы, все рыцерство войска вышейменованого, тые вси кондыцие,

[1]) Dalszy ciąg, II, str. 188—190.

намъ отъ ихъ милости кнежатъ поданые, и тутъ въ томъ листе нашомъ менованые, выполнимы, напередъ обецуемъ, и присегою своею утверждаемъ: ижъ отъ тыхъ часовъ пана Косинского за отамана не меть, и овшемъ на Украине заразомъ иншого, на тое место, надалей за недель чотыри наставить, а потомъ въ послушенство королю Его Милости, не чинечи жадного розмерья зъ суседми посторонними панствъ Его королевской милости, нашого милостиваго пана па званныхъ (звыклыхъ?) местцах, за пороги быть, лежъ жадныхъ, ани приставствъ, шкодъ, ани кривдъ жадныхъ въ державахъ кнежатъ ихъ милости и въ маетностяхъ ихъ милости, также въ державахъ и маетностяхъ приетелъ ихъ милости: его милости кнежати Александра Вишневецкого, старосты черкаского и иныхъ, на тотъ часъ при ихъ милости будучихъ, и тежъ въ маетностяхъ и державахъ слугъ ихъ милости не мевать и не чинить; збеги, здрайце кнежатъ ихъ милости и слугъ ихъ милости, до насъ збеглыхъ, выдавать, и оныхъ у себе не переховывать, стрелбу где колвекъ взятую окромъ трипольскихъ вернуть, также и хорогве, кони, быдла, и речи рухомые, теперь въ маетностяхъ кнежатъ ихъ милости побраные, вернуть маемо, также челядь обое плъти, которая есть при насъ, отъ себе отправить, и вечне у кнежати ихъ милости въ стародавной милости мешкать, и николи противъ ихъ милости зъ жаднымъ человекомъ не приставать, и овшемъ ихъ милости служить, которые то все кондыцие, вышъ менованые, какъ отъ ихъ милости поданые, мы, все войско ихъ милости поприсеглисмы вечне, цале и ненарушенѣ, не найдуючи жадныхъ причинъ, здержать, ведле ихъ заховать вечными часы. А тоя присега наша въ тые слова есть: я, Крыштофъ Косинскій, мы, сотники, атаманы и все рыцерство войска запорозского одинъ за другого и каждый зъ насъ за себе присегаемъ Пану Богу въ Тройци единому, который створилъ небо и землю на томъ, ижъ мы всѣ и каждый зъ насъ зособно, маемъ и винни будемъ ты всѣ кондыцие, на томъ листе намъ поданые и помененые, ихъ милости кнежатомъ Острозкимъ цале и ненарушне, не найдуючи жадныхъ причинъ ку розрушеню, здержати и водле нихъ противъ ихъ милости, также напротивко ихъ милости пановъ и приятель слугъ и подданыхъ ихъ милости вечными часы заховать, такъ намъ Пане Боже поможь! а если бысмы несправедливе присегали, Пане Боже насъ скарь каждымъ неприятелемъ нашимъ! и скарь насъ Пане Боже на душахъ и на телахъ, въ тымъ и въ пришлымъ веку!

а для лепшое певности и утверженя нашого вечного, тотъ листъ я, Косинскій рукою власною своею подписалъ, и печать свою прикладаю, также и мы всѣ войсковую печать до того листу приложить росказали, и, которые зъ насъ писать умели, на то есмо руки свои подписали; просилисмы тежъ ихъ милость велможныхъ пановъ, которые на тотъ часъ, при томъ были: его милости пана Якуба Претвица зъ Кгавронъ, кашталяна галицкого, трембовелского старосты, его милости пана Александра княжати Вишневецкого, черкаского, каневского, корсуньского, любецького, лоевского старосты; его милости пана Яна Кгулского, войского трембовелского; его милости пана Вацлава Боговитина, хоружого земли Волыньское; его милости пана Василя Гулевича, войского володимерского, што ихъ милость, на прозбу нашу уделати рачили, и печати свои до того листу нашего приложивши, руки свои подписать рачили. Деяло ся подъ Пяткомъ, року Божого тисеча пятсотъ деветдесятъ третего, мѣсяца февраля десятого дня: Krzysztof Kosinsky ręką swą, Иванъ Кречкевичъ писарь войсковый, именемъ всего войска рукою, Jakub Pretwic z Gawron C. H. T. S. ręką swą, Aleksander Xiąze Wiszniewecktie, S. Czerkasky etc., Wacław Bohowitin, chorąży Wołynsky, Василій Гулевичъ войскій Володимерскій, Jan Hulsky woysky Trebowlsky[1]).

Приборкавши козацькі сили, переможці дуже були втїшені. На сеймі в маю місяцї шляхта висловила прилюдно подяку кн. Острожським за „zwycięstwo“ над Косиньским[2]). „Се була важна подія, — пише Гайденштайн, „бо Косинський перший дав початок розрухам козацьким“ [3]). Коли Януш Острожський в'їзджав в столицю — князївські слуги несли наперед нього хоругви, забрані у козаків, які він потім повісив в костелї сьв. Станислава на Скалцї[4]). Старий Острожський щедро надгородив усїх, хто помагав йому усмирювати „zdrajcy“ Косинського: Претвич, Гулевич і Гойський одержали по кілька сіл; коло Острополя і Пятки роздано цїлий ряд сіл. Варшавський сейм також не забув згадати про козаків і видав по-

1) Архивъ Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 53—57.

2) Замойский навіть, не дуже приязний до Острожського, в сеймовій пропозициї, acz niechętnemu sobie xiążęciu Ostrogskiemu podziękował za uspokojenie kozakow (Niemcewicz, I, 262).

3) Heidenstein, II. 318.

4) Bielski, 190; Heidenstein, II, 318.

станову, на підставі якої „Низовці і усї люде, які будуть своєвольно громадити ся в „купи“, чинити ґвалти і наїзди, та своєвільно переступати межі Польщі, будуть уважати ся за hostes patriae et perduelles; люде служебні з кварцяними можуть іти проти них, і кожен має право боронити свій маєток. А на тих, що в сїй обороні загинуть, нї на шляхту, на будинки якої будуть наїзди, нї на тих, що їм давати-муть поміч — нїхто скаржити ся не може“[1]).

Тим часом козаки, після Пяткинського бою, розбрели ся на всї сторони: хто на Запоріже, хто до своїх осель; цїкаво, що Острожський лишив їм частину гармат, узятих в Трипіллю, яке, очевидно, уже тодї вважали за належне до козаків. Зник десь і Косинський, — певно виїхав на Низ. Але там він не сидів дурно. Із листа старости черкаського до Жолкевского з 23 мая 1593 року ми довідуємо ся, що Косинський десь коло того часу стояв уже на чолї 2000 козаків і чинив з ними страшні спустошення; навязав зносини з кримським царем (і кримський цар обіцяв послати з ним своє військо[2])), а також і з московським царем, якому віддав усе пограниче більш як на 100 миль, так що московський князь в листї своєму до козаків пишеть ся вже царем запорожським, черкаським і низовським і послав їм за пороги сукна і гроший[3]).

---

[1]) Vol. legum, 344.

[2]) Справдї, десь коло сього часу на Волинь набігло величѐзне татарське військо — тисяч до 20, яке „wybrało szlacheckich domów wiele“. Тодї ходила поголоска, що їх привели козаки в пімсту кн. Острожським, тим більш що Татари як раз осїлись були в його маєтностях коло Константинова. Після сих двох візит — козацької і татарської — в воєводство волинське Острожському дозволено було не платити побору і чопового з м. Константинова, Любартова, Острополя, Кузьмина, Красилова і 70 сїл, „яко от Татаров тые маетности попалены и от козаков попустошены“ (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьких рухів в 1595—6 рр., Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стр. 8).

[3]) Listy Żółkiewskiego, 27—28. Московський цар (Федір Іванович) справдї здаєть ся вважав себе хазяїном усього низа і тамошнїх сил. Принаймнї в грамотї своїй від 30 марця до донських козаків (про яку отсе і згадує Жолкевский) він велить їм з'єднати ся з путивльскими і запорожськими, бо: „велено гетману Христофору Косицкому и всѣмъ атаманамъ и черкассамъ быть на Донцѣ на дорогахъ и за ханомъ идти къ нашимъ украинамъ... и промышлять съ нашимъ дворяниномъ“, який буде разом з ними. Але донцї від сеї служби відмовились (Соловьевъ, т. VII, 384. Б. Каменскій, Ист. М. Росс., 1842, I, прим. 110).

Тим часом на Україні в місяці маю знову починають ся козацькі наїзди, — здаєть ся перш усього на тих, що виступали проти козаків під Пяткою. Так був покараний Василь Гулевич своїм же небожем Миколаєм Гулевичем, який, „способивши себе на помочъ болшей двохъ сотъ человека, звлаща козака низового, именемъ княжого Дашка, подданого князя Кирика Роженского, зъ Заволоча, зъ его сотнею“, почав одбирати маєтности у свого дядька, в Брацлавщині. Потім очевидно був намір відплатити і старості черкаському Олександрови Вишневецькому: се взяв на себе сам Косинський, нехтуючи присягу, вимушену у нього і козаків під Пяткою[1]). Явив ся він — десь при кінці мая — з ватагою душ 350—400, а решта — тисячки півтори — йшла слідом за ним водою Дніпром і суходолом. Певно, повстаннє могло би знову розрости ся до грізних розмірів, як би не нещасливий для козаків випадок — смерть Косинського. Лучилась вона підчас „biesiady“ в коршмі в Черкасах, де він гуляв з служками Вишневецького; счинила ся сварка, і Косинського разом з його товаришами забили. Так оповідає про сей випадок більшість польських письменників[2]). Лише в листах Жолкевского є цілком инакший вариянт (донесеннє Вишневецького Яну Замойскому). По словам Вишневецького — в Черкасах мала бути справжня битва: „козаки стріляли з гармат в замок і в місто і чимало слуг старостиних і підданих його кор. милости повбивали; в ночі, своїм звичаєм, хотіли вони зробити атаку і всіх вирізати, але староста не хотів чекати, і завязав бій з неприятелем, в якому бої Косинського убито і чимало його війська; решта втікла на Запоріже[3]). Дуже можливо, що козаки справді вчинили битву таку, яку описує

---

[1]) Що козаки були в недобрих відносинах з Вишневецьким, видно з того, що вони того-ж таки року (див далї) вимагали від київського уряду дати їм возного в справі насильств і кривд, які вони зазнали від Вишневецького.

[2]) У Heidenstein-a, II, 318: „напив ся пяний і був забитий слугами Вишневецького; з ним загинуло коло 400 козаків“. У Biel-sk'ого: „оповідають, що він ішов в гору Дніпром і суходолом з військом; обігнавши иньших, вїхав у місто з кількома сотнями. Пяного убили слуги князя; козацтво також було погромлене, якого лягло коло 350“. Siarczynsky, Obraz wieku panowania Zygm. III, cz. I: „явив ся з безладним „motłochem“ в Черкаси і там, підчас „biesiady“, оточений польськими жовнїрами, забитий“.

[3]) Listy Żólkiewskiego, 27. Костомаров, а за ним і иньші історики хибно покладають смерть Косинського на місяць марець.

Вишневецький, але можливо також, що в ній не брав уже участи Косинський, про зрадливу смерть якого не хотів признавати ся староста черкаський[1]).

Так чи инак — Косинського в другій половині мая (після 23) не було вже живого. Козаки, позбувши ся проводиря, повернули на Запоріже з тим, щоб за два-три місяці знову вернути ся на Вкраїну з більшими силами. Перш за все явились вони в Київ з гарматами і мали намір стало „осести" в ньому. Стурбована сим волинська шляхта, зібравши ся на вибори урядників у Володимирі, заявляє (від 13 вересня 1593 р.), що вона готова прибути на перший поклик воєводи київського та волинського, бо занятє Київа козаками грозить немало і волинській шляхті; козаки пішли до Київа і хочуть „осести" там[2]). Але Острожський не звертав уваги ні на заяву сю, ні на просьби поодиноких панів — загальними силами придушити козацьку своєволю, може бути навіть тому, що мав гнів на них за лиху поміч йому перед Пяткинською битвою. З початком жовтня в Київ, під проводом мабуть Лободи, прибуло велике козацьке військо — в числї 4000! Як доносить бискуп київський Йозеф Верещиньский Жолкєвскому, причиною прибутя їх було бажаннє покарати київський уряд. Річ у тім, що запорожці виправили були посланців до київського уряду з прозьбою дати їм возного, який би зізнав ті кривди і образи, що вони зазнали від старости черкаського Вишневецького. Тим часом уряд київський обійшов ся з ними дуже не по людськи: одного замучили на допитї, а другого хоч і пустили на пів живого, але пограбили чисто й його і иньших козаків.

Обурені сим запорожцї прибули човнами, з артилєриєю у Київ для розправи. Саме тодї у Київі був з'їзд шляхти на рочки, і вона, розуміє ть ся, чим скорше розбігла ся до своїх хат. Яко делеґатів вислали на зустріч козакам бискупа Верещинського[3]) і кн. Кирика Ружинського, який ще в р. 1585 був

---

[1]) Українські лїтописцї, в благочестивій ревности і релїґійній завзятости, зробили з нього мученика за православну віру і утворили леґенду, нїби його живого замуровано в камінному стовпі, у Брестї-Литовському (Історія Руссовъ). За нею Маркович, т. I, 1842, 81: „поставили в стовп камінний, що в манастирі, і заклали каміннєм. Так загинув Косінський, позбавлений їжі, сьвітла і повітря".

[2]) Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 64—65.

[3]) Се той самий біскуп Верещиньский, що радив засновати для Поляків лицарську школу на Вкраїнї, в якій справі він і видав був:

у козаків на Запорожю при братови своєму Михайлови, гетманови козацькому. Тоді, в р. 1593, Кирик Ружинський ще був, видно, в добрих відносинах з козаками, які в р. 1596 уже були попсовані (підчас повстання Наливайка). На його звязки в сей час з козаками вказує і те, що сотник Дашко, згаданий ранійш, був „підданий князя Кирика Ружинского з Заволоча" [1]).

Делеґати пропонували козакам не йти усім до міста, а лише послати відділ; але вони відповіли, що коли підуть в незначному числї, то буде з ними те, що і з посланцями, і наблизившись до міста, стали табором в урочищі Либедь. Наляканий уряд замкнув ся разом з міщанами в замку, а місто лишив на волю козаків, які й не залишили собі погосподарити і запасти ся усім потрібним, особливо провіянтом. Почали ся пересправи і козаки згодили ся узяти одноразово 1200 злотих за образу послів, уложили на письмі згоду (без присяги), обіцяли вічний спокій і оборону столиці Київського воєводства. Що-ж до уряду, то просили зробити йому увагу і вимогти від нього відшкодоване за ту шкоду, що вони вчинили міщанам, і потім виїхали з Київа, без вистрілу і без пролитя крови, обмінявши ся з Київом умовою на папері і зробивши мешканцям шкоди лише в припасах, яких собі до волї набрали" [2]).

„Publika xiędza Josepha Wereszczyńskiego z Waszczyna łaski Bożey Biskupa Kiiowskiego a Opata Sieciechowskiego Ich M. Rzeczyposp. na Seymiki przez list obiaśniona tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie jako też Krzyżakow według Reguły Maltenskiey w sąsiedztwie z Pogany y z Moskwą na wszystkim Zadnieprzu dla snadnieyszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwa wszelakiego. W Krakowie Roku pańskiego 1594".

[1]) И. Новицкій, Князья Ружинскіе („Кіевск. Стар." 1882, 4, стр. 69—70)

[2]) Listy Żółkiewskiego, 29—30. А. Стороженко, Кіевъ триста лѣтъ назадъ (К. Стар. 1894, кн. II, 216—217). Проте десь таки того року, козаки з войськовим писарем Іваном Грочковичем напали на Межигорє і поспоривши ся з ігуменом, набили його і порвали Баториєву грамоту з р. 1580 на оборону манастиря (Украинецъ 1864 года, поданный Михаиломъ Максимовичемъ, стр. 31). Десь до сього часу (місяць жовтень) належить звістка біскупа Верещиньского, що козаків на Низу лишило ся не більше 600, та й ті через недостатки і голод вибирають ся з Запорожа; навіть гетьман козацький мусів вернути ся назад. — Listy Żółkiewskiego, 30—33.

III.

Не встигли запорозькі козаки покінчити з справою Косинського, як у них почала ся нова і дуже важна справа — зносини з австрийським цїсарем Рудольфом II, який шукав собі помочи в війнї з Турками. Війна мала бути не аби яка: окрім лише турецьких сил в нїй повинні були узяти участь 30.000 кримських Татар, і се усе мало бути готове з початком найблизшого року. Тимчасом у Рудольфа було усього 14.000 і жадних союзників. Помочи Рудольф від заходу не міг сподївати ся, бо захід був розбитий, немічний. Тодї він, а також папа, якого дуже займало питаннє про вигнаннє ворога Христового з Европи, звертають очи до Сходу, заходять ся коло того, щоб утворити союз з держави Московської, Польщі, Семигороду, Волощини та Молдавії. Але що для здїйснення такого ґрандіозного пляну всїх сих союзників здавало ся мало, то напали на думку покликати ще й запорожських козаків, відомих давнїх ворогів Турків, як і усяких иньших мусулманів.

Прочувши про те, що Рудольф II розсилає по всїх усюдах аґентів з прошенєм помочи, козаки ще на початку року 1593 вислали були до нього послів і предложили йому свої услуги: „козаки низовскіе били челомъ, которые въ понизовьѣ пребываютъ, а хотятъ быти въ Угорскую землю и служити противу Турского“ [1]). Одначе цїсар не прийняв козацької помочи відразу, не знаючи хто такі козаки і чи до чого здадуть ся. Перший посол їх вернув ся до дому без відповіди[2]), але як можна догадувати ся, йому також не відмовили рішучо, а певно подали якусь надію. І коли посол Рудольфа Николай Варкочі їхав в початку цьвітня 1593 р. до Москви просити помочи проти Турка, то йому поручено було і козацьку справу. Він

---

1) Памятники дипл. сношеній древн. Россіи съ державами иностр. т. I, стр. 1282. Звідси і з дальшого очевидно, що твердженнє Заклинського („Зношеня цѣсаря Рудольфа II зъ козаками и ихъ участь въ вôйнѣ угорско-турецкôй въ р. 1594 и 1595“, в „Справозд. акад. гимназ. во Львовѣ за р. шкільний 1881/2“), нїби козаки почали навязувати зносини з цїсарем лише при кінцї 1593 р. і що польські лїтописцї (Гайденштайн, Бєльский, Лубєнский) хибно переносять події з р. 1594 на 1593, — цїлком не правдиве. Еварницкій, Исторія запорож. козаковъ, т. II, нїчого не згадує про справи 1593 р.

2) Priorem legatum suum sine responso rediise — див. виїмки з реляциї посла цїсарського Матїя Вакера. — Е. Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. X, стр. 21.

повинен був розвідати ся: „тѣ козаки государю царю вѣрою служать ли и въ его государевѣ землѣ по границамъ смирно ли пребываютъ? И будетъ они государя царя ни въ чемъ не розгнѣваютъ, а служатъ правдою и межъ царскихъ людей и межи ими никоторое лихо не животъ, и Римское цесарство ихъ мыслитъ пріймати и послати ихъ противу Турского“ [1]), і просити дозволу ужити їх проти Турка, хоча Рудольф дуже добре знав про залежність козаків від Польщі.

Відповідь була прихильна: поміч в Москві обіцяли, а що до дозволу ужити козаків, то сього анї відмовити анї дати не могли по тій простій причинї, що їм „не было никакого дѣла до Черкасъ запорожскихъ“, козаки не підлягали їх власти[2]).

Власне в сїй справі найлїпше було звернути ся до Польщі, але з нею у Рудольфа в той час відносини були напяті, при тім канцлєра Замойського вважали за людину неприхильну взагалї тій справі: „Канцлеръ Янъ Замойскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаетъ, не по хрестьяньскому обычаю, и хочетъ Турскому во всемъ добра, какъ ему годно, а не хрестьяномъ, и о хрестьяньскомъ покои не радѣетъ“ [3]). Проте при кінцї сього року цїсар таки вислав був до Польщі посла Матїя Вакера з просьбою помочи проти Турка і приступленя до союза проти нього. І тодї не забули про козаків, і в інструкциї данїй Вакерови, який виїхав 21 грудня, одною з тайних точок була також справа козаків[4]). Він повинен був розвідати про них, про їх число, про услуги, які могли-б зробити в війнї з Турком, — одначе рішучо наказано, щоб се держав в тайнї, і не розвідував про те анї у канцлєра Замойского, анї у кого

---

[1]) Пам. диплом. снош. I, 1282.

[2]) Соловьевъ, Истор. Россіи, II, 594. Ся відповідь була дуже полїтична: не більш як місяць перед тим (30/III 1593) цар Федір Іванович велить гетьману „Христофору Косицкому“ — „нашему дворянину“ йти разом з донськими козаками за ханом, значить було якесь до козаків запор. йому дїло. Та і пізнїйше, в р. 1594, під 23 червня Ляссота занотував, що московський князь велїв обявити козакам (яких він також вважає собі підвладними), що вони можуть вступити на службу його цїсарської милости. Теж і під 3 червня (Tagebuch, 208, 211). Цїкаво, як рекомендували в Москві козаків: „се люде добрі, здатні, переносять легко голод і усякі недостачі, згодні будуть на найменьшу нагороду; ото лише хиба їх в тому, що не можуть брати фортец“. [3]) Пам. дипл. сношеній, I, 1318.

[4]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, Зап. Н. Тов. т. X. стр. 4 і 21.

будь з вельмож. Одначе справа не утаїла ся і в Польщі дуже скоро розійшла ся звістка про зносини цїсаря з козаками[1]). До того при кінці 1593 р. лучив ся випадок, що зрадив усю тайну. Козаки, мабуть, щоб заздалегідь прислужити ся цїсареви, напали десь при кінцї грудня під проводом Лободи на наддунайські землї і вчинили чимало шкоди Волохам.

Але попереду спинимо ся коротко на біоґрафічних відомостях про козацьких привідцїв сього часу.

Семерин чи Северин (Семерій, де у кого Семен та Шимон) Наливайко був сином кушнїра з Подільщини[2]). Батько його мав трохи землї в Гусятинї. Відомі відносини його до властителя Гусятинського Мартина Калиновского, про які згадує пізнїйше Северин Наливайко в листї до короля: „він мойому батькови, якого я одного мав, без жадної причини „żebra pokołatał“, і після такої муки він умер[3])“, — певно через те, що не хотїв відступити Калиновському маєтности. По тім Наливайки оселяють ся в передмістю Острога і лишають ся тут на завжди. У вдови Наливайка було три сини[4]): найстарший Демян, середнїй Северин, який з початку займав ся торговлею, і найменьший (не знати його назвиська) — кушнїр і шинкар; була ще сестра Олена[5]).

Найстарший з Наливайків Демян був з початку сьвящеником при церкві Острожського замка, потім, після усмирення козацького руху, протопопом у Вильнї; се була, як на свій час, дуже осьвічена людина; займав ся він лїтературою, писав і перекла-

---

[1]) Очевидно, звістки про зносини козаків з цїсарем кружляли ще й ранїйш. Так біскуп київський Іосиф Верещиньский доносив Жолкевскому ще в жовтнї, нїби християнський король обіцяв козакам по 20 злотих і сукно на рік з умовою, щоб козаки мали артилєрию з 24 гармат. — Listy Żółkiewskiego, 30—33.

[2]) Bielski, Dalszy ciąg kron., 281, каже, що Наливайко, „powiedają“, з Каменця. З свого боку, автор книжки „Бесїди про часи козацькі“ — Чернівцї, 1897, стр. 26 іменує його міщанином сатанівським. У Лавр. Пясочинского, посла польського (Кулишъ, Истор. возс. Руси, II, 176, прим. 1) в брульонї рукопису було написано, що він — Woloszyn, але потім, в листї до короля, се слово закреслене.

[3]) Broel-Platter, Zbiór pamiętnik. do dziejów Polsk., II, 215.

[4]) „отличавшихся нечестіем“ (себто грецького обряду) — вираз патера Янчинского в „Жизни Жолкевскаго“ (Б. Каменскій, 3 вид., I, прим. на стр. 22—23).

[5]) Эварницкій, Истор. запор. козаковъ, II, 124, не знати звідки узяв, що у Северина була і власна сїмя.

дав „на простую мову“ [1]). На старости літ вернув ся він знову до Острога і був, по постанові патріярха Єремії, духовником кн. Константина Острожського. Сакович каже, що „багато шкоды вчинив Польщі козак Семен Наливайко, але ще більш піп Демян, який своїм авторитетом відвернув багато Русинів від унії“. До самої смерти він був тяжким ворогом уніятів. Умер в р. 1627[2]).

Меньший Наливайко не лишив свого ремества: він був шинкарем і торгував кожухами, „не уступаючи старшому в нечестіи“ [3]).

Середній Наливайко залишив торговлю і вступив в мілїцию кн. Константина Острожського, як гадають, був рукодайним слугою у нього. Напевне, він був досить осьвічений — може бути під проводом старшого брата; одержав також і військову осьвіту на Низу. Як сам він каже, він „з молодих літ був при багатьох гетьманах козацьких в багатьох місцях в неприятельських землях“ [4]). „Се був красунь з себе, людина видатна; як би тільки він на добре повернув те, що йому Бог дав; до того-ж і чудовий пушкар“ [5]).

Будучи на службі у кн. Острожського, волею-неволею му-

---

[1]) Так він переклав на руську мову: „Лекціи словенскіе Златоустого, отъ бесѣдъ евангелскыхъ отъ Иерея Наливайка выбраніе... Лѣкарство на оспалый умыслъ человѣчій (1607 р.). Д. Харлампович (Острожская православная школа в Кіев. Стар. 1897, кн. VI, 382) тієї думки, що його ученість не сягала далї „славянскихъ наукъ“ та уміння писати вірші (нпр. вірші на герб кн. Острожських та „Прозьба чительникови о часъ“ въ „Лѣкарстві“.

[2]) В однїй цікавій польській брошюрі „Nowe Ateny“ (рік і місце не зазначені) говорить ся: „наслїдком незвичайної упертости в схизмі священика Богоявленської церкви анатемізовано і вигнано, а церкву полишили совам та горобцям на помешканнє (цитую за В. Домбровским, „Острожская Старина“ в „Кієвлянинї“ на р. 1840, кн. I). Оповідають, ніби умираючи він просив не ховати його при жаднїй церкві тому, що по його смерти „Ляхи прийдуть і наші церкви одберуть, а я не хочу, щоб і кістки мої зближувались з латинською церквою“ (Бант.-Каменскій, I, прим на стр. 22 - 23; Кіевлянинъ, 1840, Острожская Старина).

[3]) Слова патера Янчинского (Б. Каменскій, I, прим. на стр. 22 23).

[4]) Broel Platter, Zbiór pamiętników do dziejów Polskich. II, 214. Принадна вказівка, хоч цїлком безпідставна, в „Regestr kozakow nizowych zaporoskich rzeczecznych“ з р. 1581, в якому зустрічаємо: Seweryna (49 десяток, себто курінь), так само як иньші, пізнїйше відомі в історії назвиська: Pawluk, Semen Buth, Iwan Bud, Swietohor z Kijowa (Źródła dziejowe, XX, 145—149).

[5]) Bielski, Dalszy ciąg, 281.

єів виступати проти своїх же братів-козаків, проти Косинського, і се було потім причиною недовіря до нього з боку Запорожців. Згодом, коли він лишив службу у Острожського і хотів помирити ся з Запорожцями, він писав останнїм: „Коли його милость, пан воєвода київський за образу свою від небіщика Косинського вчинив війну з козаками, я, будучи ужитий на ту службу паном воєводою київським, згідно обіцянції служив йому, як і слїдовало, по лицарському, досить пристойно і значно“ [1]).

При кінцї сього року Лобода з козаками вчинив екскурсию в наддунайські землї, про яку ми згадували ранїйше. Переходячи через Волощину, козаки натворили воєводї багато шкід — спалили один замок і міст чимало попалили, так що обурений воєвода волоський запитував потім офіцияльно польський уряд, чи не за згодою гетьмана се зроблено, але одержавши відповідь, що гетьманови нїчого навіть невідомо про се, відложив намір виступати походом на Польщу [2]). Здаєть ся, козаки Татарам вчинили меньше шкоди як Молдаванам — узяли одно місто та спустошили кілька сіл.

В сїм поході Лободи Наливайко, нам здаєть ся, не брав жадної участи [3]). За сим промовляє раз те, що Наливайко тодї ще був слугою Острожського; друге, що він не міг спільно виступати з Лободою, бо останнїй і його військо мали око на нього за сю службу і виступ проти козаків, і лише через пів року потім помирили ся; третє — що про се згадав би Валїцкий або хто иньший в розмові з Вакером [4]).

Підчас походу Лободи було зруйновано місто Oresovia

---

[1]) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 214. Подрібнїйше про згоду Наливайка з низовцями див. далї, в дневнику Ляссоти під 1 липня 1594 року. Не знати, чи не надав за службу йому, або попови Демянови кн. Острожский маєтности на Волини. Принаймнї в р. 1683 зустрічаємо с. Наливайковку (нинї в Київськ. повітї), якої властителем був в той час пан Стоїнский (Арх. Ю. З. Росс. ч. VII, т. I, 497, 506). Похилевичъ (Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій. К. 1887, стр. 54) рішучо висловлюєть ся, що се село „родина“ (sic!) давньої української шляхетської (?) фамілїї Наливайків, з якої відомий гетьман Наливайко; його старший брат соборний протопоп. Розумієть ся, Похилевич висловлює свій здогад не на підставі яких небудь певних джерел.

[2]) Archiw domu Sapiegów, 81, лист Л. Сапєги до Христоф. Радзівіла з 26/II 1594 р.

[3]) Иньшої думки Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стр. 4.

[4]) Ibid., стр. 4—10.

(мабуть нинїшня Орсова[1])), про що якийсь Валїцкий, що звав себе tribunus cosacorum, згадує в розмові з Вакером: „Loboda, cujus ductu nuper Orsiovia capta et incensa fuerit“ [2]). Певно, про сей же похід, відомости про який мали уже 8 січня в Бару, згадує і венецїйський посол Тома Контарінї (з Праги, 22/III 1594). Він оповідає, що козаки напали на пограничу Волощини на місто турецьке Ureyna — здобули, зруйновали, зрівнали з землею, і всї боять ся, щоб Турок не хтїв за се помститись [3]). Се мабуть перекручене Орсовія; можна б ще в сїй назві бачити Джурджево або інакше Юргев, Юргево (Jurgovia hand procul a Baalogrodo), про зруйнованнє якого згадують лїтописцї, але і Замойский і козак Валїцкий твердять лише про одну Орсову. Напад на неї був зроблений під час ярмарку, коли там була маса люду і торговельного краму. Місто спалили до краю, а околицю на десятки миль спустошили. В сьому походї у Лободи було 3000 люда. Зруйновавши місто, він з великою здобичю пішов на Низ, — в лютому він уже „nimis procul a finibus Hungariae absit“ [4]). Не вспів він ще повернути ся, а вже Польщу облетїла звістка, що се зроблено за відомостию, волею і підмовою цїсаря, бо 8 січня писано про се з Бару до канцлера Замойского[5]).

Хто був сей Лобода? Григорий (у польських лїтописцїв Архорій) Лобода пробував на Низу, певно, уже з давнїх часів. Після смерти Косинського його вибирають за старшого: „Duce prius usos fuisse Coschinio, nunc in ipsius locum suecessisse Mycoschinium et alterum tribunum esse Lobodam, cujus ductu nuper Orsiovia capta et iucensa fuerit“ [6]). Польський

---

[1]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками (Зап. Н. Тов. т. X, стр. 6—7). [2]) Ibid., стр. 6. [3]) Ibid., стр. 7.

[4]) Ibid., стр. 23. Про сей напад Замойский оповідав Вакерови: „cum magno risu atque adeo cachinno.. quo praeclaro facinore eas scilicet Hectoreas manubias consecutos fuisse ajebat, ut in singulas victorum decurias (кіш) binae pecudes spoliorum nomine distribuerentur, quemadmodum ad sede scriptum asseveratur (ibid., 21). Коли взяти на увагу, що козаків було в походї 3000, то усього погнали з собою очевидно 600 штук товару.

[5]) Ibid., стр. 23—24: animadvertissem, cancellarium certiorem esse factum, quasi M-tas V. Caes. Cosacos illos Nisovienses muneribus suis incitasset, ut Orschioviam oppidum, de quo supra dictum est, eo modo invaderent“. Теж див. Bielski, Dalszy ciąg kroniki. 210—211; Łubieński, Dziejopisowanie krajowe, 34, Heidenstein. II, 321.

[6]) Евг. Барвінський, Зносини Рудольфа, стр. 23.

літописець малює нам його яко людину високого зросту (5 ліктів), надзвичайно сильну („chłop ogromny i śmiały“), який „одною лише фіґурою панував над „motłochem“. До сього ще треба додати незвичайну суворість („риси його лиця вражали кождого дикістю“), надзвичайну відважність („не раз житє його було в крайній опасности“), твердість слова[1]). Лобода був заможний чоловік, на се вказують численні справи про його спадщину, які шукали після його смерти по манастирях[2]), у Жидів і земян[3]). Бувши гетьманом, він набув в Житомирському повітї с. Сошники від п. Адама Волчковича[4]).

Вернемо ся тепер до зносин козаків а австрийським цїсарем і папою римським.

Як ми згадували, місиєю Вакера було як найдокладнїйше розвідати про те, що се таке козаки і о скільки їх можна ужити для тої мети, на яку вони самі себе пропонували. Рекомендация з боку Замойского була не вельми прихильна; коли в його присутности при розмовах о війнї з Турками шляхт. Обалковский згадав припадково про козаків, він з обуренєм („cum indignatione“) відповів, що ті, яких нинї зовуть сим іменем, нї до чого непридатні — не мають анї вождів, анї не знають жадної військової дисциплїни, анї не лучить їх навіть якась спільна ідея: от недавно свойому приятелеви Острозькому, воєводї київському натворили стільки шкоди[5]). Не лїпше говорили про них і иньші. В часї побуту Вакера в Замостю зголосив ся до нього якийсь Валїцкий — qui sese tribunum summi illo-

[1]) Siarczyński, Obraz wieku panowania Zygm. III, I, 297—298; Bartoszewicz (слїдом за Antoni J. Trzy opowiadanie historyczne, 148). Лаврентий Пясочиньский (Ист. возс. Руси, II, 176, прим. 1), чомусь вважав Лободу „Moskwicinem“, хоч, здаєть ся, одно назвисько його не припускає сього.

[2]) Якуб Претвич, каштелян каменецький, писав „ижъ онъ слышалъ же, яко бы при нихъ (монахах печерських) речи Лободины зостатъ мели“, М. Грушевський, Матеріяли для істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI - XXXII, стр. 11—12, 14—15, 19—21.

[3]) У якогось Левона Перцовича і земянина київського Семена Бутовича (ibid. стр, 12, 14, 19, 20).

[4]) Каманинъ, Матеріалы по исторіи козацкаго землевладѣнія 1494—1668 гг. (Чтенія въ ист. Общ. Нест. Лѣтоп. кн. VIII, стр. 18).

[5]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стр. 21: „neque duces habere, neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi propemodum sensu praeditas esse, utpote qui non ita pridem amico, et illi quidem potenti Palatino Kijoviensi tantam injuriam intulerint, cui etiam meritas stultitiae ac temeritatis suae poenas dederint“.

rum ducis ajebat, — хтось із реєстрових і прибічників офіцияльного „старшого козацького“ Яна Оришовского. Дуже можливо, що сей Валїцкий, — той самий начальник артилєриї (primarius praefectus tormentorum), який бомбардував опісля з Поляками козаків на Солониці[1]). Сей Валїцкий заявив Вакерови, що приїзд його дуже врадував як його самого, так і його товаришів, тому що сподївають ся від нього дістати якусь певну відповідь на се, про що ранїйш через посла з цїсарем переcправляли: вони зараз готові на услуги, як лиш дістануть від цїсаря певну відповідь — особливо що до грошевої винагороди. Жалує тільки, що нема тут тепер їх вожда Orscheovium (Оришевського). Козаки, казав він, се люде вільні, жовнїри-охотники, що раз у-раз ведуть боротьбу з бісурманами. Обоз їх над Дністром і Днїпром коло Київа, Канева і Черкас — але не мають вони жадних сталих осель. Перше старшим їх був Косинський — тепер на місце його став Микошинский, а другим старшим (tribunus) Лобода, сей що тільки що узяв Орсову. Але найважнїйшим вождем — summum ducem esse Orscheovium; йому підлягають по своїй волї всї иньші[2]). Коли-б з ним цїсар хотїв порозумітись, може повести у бій сильне військо, аж до 10.000. Одначе поки не стане згоди про винагороду, не можна нїчого певного обіцяти[3]). Сей самий Валїцкий згадує і про другого висланого козаками посла[4]): се як раз припадає на Станіслава (властиво Остапа) Хлопіцкого, запорожця, який десь перед тим прибув в Прагу, об'явив себе козацьким гетьманом і обіцяв цїсареви привести їх 10.000: „се народ вільний, помагати може, кому захоче; як стануть вони під цїсарські хоругви, можуть принести користь не тільки цїсареви, але і всьому християнському сьвітови“. Сей Хлопіцкий був людина пролазлива, бувала; колись він був на

[1]) Górski, Historya artilleryi, стр. 82 і прим. 98 (стр. 125).

[2]) Ті, що не підвластні Лободї і Микошинскому, себто реєстрові.

[3]) Власне всї отсї пересправи Вакера не привели зрештою до жадного порозуміня.

[4]) Евг. Барвінський, Зносини Рудольфа, стр. 22: „Ille subjecit, priorem legatum suum sine responso certo domum rediisse. Nunc alterum in itinere esse, cujus reditum avide expectent“. Властиве козацтво, принаймнї запорожське, не висилало Хлопіцкого до цїсаря: він узяв на себе самозванно сю ролю, перетолкувавши по свойому балачки декого з київських козаків (де він пробував) про те, яким би чином заявити про себе цїсареви, — див. далї дневник Ляссоти під 21 червня.

службі ще у Стефана Баторния, але мусів щось завинити, бо наступник Баторния велїв був його за щось увязнити[1]). Тепер, після приїзду Хлопіцкого, цїсар рішив закликати козаків. Покладаючись на запевнення його, що для козаків досить буде якого будь подарунка, він післав їм хоругов, цїсарського орла, срібні труби і котли і трохи гроший. Послом призначений був Єрих Ляссота[2]), досьвідчений дипльомат. 27 січня 1594 р. цїсар закликав його до себе і поручив йому се посольство, а в товариші дав Якова Генкеля, який добре знав дорогу і головно польсько-українські відносини. 7 лютого Хлопіцкий і якийсь „жид Мойсей" присягали на вірність цїсареви, і 10 уже виїхали з Праги. Хлопіцкий поспішав ся, аби встигти задержати напад татарський на Угорщину, і тому виїхав вперед з листом цїсаря, в якому стояло: „Татари нарід жорстокий, умов не додержують, а що нема кому доручити оборону земель християнських, то ми гадаємо, що ви мати мете за обовязок (узяти її на себе), а ми про се ласкаво вас просимо". Сам Ляссота виїхав з Праги лише 24 лютого, узявши з собою 8000 золотих дукатів.

Незалежно від Рудольфа II, але на його користь, робив усякі заходи, щоби позискати козаків, також і папа Климент VIII. Бачучи, що на Угорщинї вибухла страшенна війна (почала ся в р. 1592), яка грозить цїлому християнському сьвітови великою небезпечністю, він взяв сю справу в свої руки. Знаючи добре відносини в Польщі, бо був давнїйше досить довго там нунцієм, висилає він в листопадї 1593 р. послом до східнїх народів Олександра Комулея, якому поручена була і справа позисканя козаків до війни проти Турка[3]): „Правдопо-

[1]) Listy Żółkiewskiego, стр. 45.

[2]) Ляссота був Славянин-Морованин, родом із Блашевіц, і добре розумів по українськи, але писав по нїмецьки. Се назвисько відоме було і в Польщі (див. Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 38).

[3]) Комулео був іллїрийський сьвященик; уміючи по славянськи, він міг розмовляти з козаками без товмача. Властиво зносини козаків з папою в справі лїґи проти Турків належать ще до попереднїх часів. Є звістка, що ще в р. 1583 один з „ротмістрів" козацьких, маючи жаль на короля, що той не дозволив їм воювати Туреччини, предложив свої послуги, за посередництвом когось з нунціятури, апостольській столиці. Він жадав 25—30.000 дукатів і за те мав з помічю козаків донських, Волохів і навіть Татар за 12 день пустошити усе огнем і мечем, дійти аж до Царгороду. Коли виїздив з Польщі (на другий рік), кардинал Bolognetti — той ротмістр вдруге звернув ся з своєю пропозициєю до папи через якогось свого родича, який навіть листа до папи написав. Цїлий трактат про се, з рожевими надїями на козацьку поміч — мабуть чи не пера

дібно“, — каже інструкция папи Комулеєви — що вони повідомлені про ваш приїзд і ваші бажаня переєправляти з ними, будуть вам безнастанно підсилати людей, щоб вас підслухували, або може схочуть завести вас до себе до дому: з того погляду маєте заховати ся, як будете вважати за відповідне. Від них розвідаєте ся наперед про здатність, з якою можуть нападати на Турка, про число їх війська, яке могли-б взяти з собою, про надії, які мають на сполученнє з собою Черкасів, Волохів та Молдаван, і про се, чи сподіють ся сусідних Татар перекопських і Мінґрелів спонукати до бунту проти Турків. Скоро лише сей ненаситний жар їх огорне, будете старати ся намовити їх, щоб раз вже дали розголос своїй славі по цїлім сьвітї таким визначним ділом, вкажете, що час до сього відповідний, бо сили турецькі заняті війною з християнами і тому легко піде всяке предприємство. Тут треба розважити, що могли-б несподівано напасти на Монкастро — що звуть його Поляки Козловом — і сею дорогою пійти берегом Чорного моря, де нагода добути великої добичі, а Турки не могли-б навіть боронитись, бо заняті борбою з християнами“.

„Перше, що відповідять козаки, буде правдоподібно про гроші; ви-ж можете їм обіцяти, що як лиш підіймуть ся якогось значнійшого діла, то сьвятий Отець покаже їм ласку і постараєть ся зараз про гроші. Як лиш спостережете, що вони зовсїм вдоволені, будете їх впевняти як найкрасшими словами, тим більше, що справдї знаєте, що гроші будуть; будете їх переконувати, що лише по тій причинї, що в Римі не знали нїчого певного про стан річий і про їх готовість, не можна було наперед постарати ся про засоби грошеві на се. Коли-б однак рішучо відреклись рушитись без якоїсь суми зараз на руки, то впевнивши ся добре про їх число і справдї поважні заміри виправи, яку-б мали зробити, дасте їм зрозуміти, що можете їм виплатити зараз до 12.000 зол., одначе на умовах, що нїчого скорше не дістануть, поки не вступлять в краї неприятеля і не стануть творити йому значних шкід“ [1]).

Spanocchi сьвідчить, що в нунціатурі почали звертати увагу на козаків і що тут мабуть треба вбачати і початок акциї Комулея (див. Ludwik Boratyński, Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, в Rozpraw. Akad. Umiejętności, t. XIX, стр. 302—303, прим. 4).

[1]) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климентия VIII з козаками, Записки Н. т. ім. Ш., X, стор. 13—14. Кіевская Старина 1898, кн. VI, відд. бібліоґр., стр. 101.

Послови папа дав також буллї до гетьмана і козаків. В сих буллях завзиває їх папа до борби проти Турків; про їх хоробрість висловлюють ся так: знана менї і випробована ваша хоробрість — „vestram virtutem et militarem fortitudinem vestram perspectum habere“. В буллї до гетьмана також повно похвальних слів: „Tum multa quoque de tua virtute et rei militaris scientia accepimus; viris enim fortibus fortem et prudentem virum praesse aequum esse“ [1]).

Побувавши в Трансильванії (Семигродї), Галичинї, Молдавії і Польщі і скрізь діставши згоду іти проти Турків, Комулео нарештї виїхав і до Запорожців. „Козаки пробувають коло Великого моря (Чорного), — каже він, — чекаючи нагоди вийти в устє Дунаю. Число сих козаків не доходить і до 2000. Гадають, що вони пішли туди за просьбою його цїсарської милости; иньші козаки стоять на татарській границї. Для особистих пересправ з останнїми я поїду в Каменицю (Камянець?) і куди треба буде, — 27 квітня 1594 року“ [2]).

Пересправи Комулео з козаками тягли ся коло півтора місяця, з кінця квітня до половини червня. Тодї козаки стояли в 5 днях пути від Каменця, числом 2500 люда, разом з „начальником“ Богданом Микошинським. Останнїй прислав листа Комулеєви, в якому запевняв його, що він готовий з усїма козаками послужити папі проти Турків. Маючи сього листа, Комулео почав домагати ся, щоб молдавський господар сполучив ся з козаками проти загального ворога. Але молдавський господар, який недавно був обіцяв свою згоду, тепер ухиляєть ся — не знати кого більше бояв ся він: чи Турків, чи може козаків, які могли обернути ся при нагодї і проти нього самого [3]).

(Далї буде).

---

[1]) Ibid., стр. 14.

[2]) Еварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. II, стр. 101. Д. Еварницкий мав в руках оригінали реляций Комулео про турецькі справи.

[3]) Сьому не можна дивувати ся, бо козаки вважали Молдаван за найбільш непевних, зрадливих людей: „самі Молдавани по натурі непостоянний, зрадливий нарід, віроломність якого добре відома козакам“, „знаючи віроломність поганців і Молдаван, не наважуємо ся іти в похід... бо не мало чесних людей і добрих християн були зрадою віддані Молдаванами до руки поганцям“ (Tagebuch des Erichs Lassota від 20 і 23 червня).

Виговський і Юрий Хмельницький.

ІСТОРИЧНІ СТУДИЇ.

Написав **Василь Герасимчук.**

IV. Заходи Виговського.

Не довго прийшлось ждати наслїдків насильної переміни, заподіяної Москвою на Україні. Прикре вражіннє, яке зробила скрізь по Україні нова переяславська угода, відчули добре по своїм повороті з Переяславя й самі найзавзятїйші поплечники сього акту. Здаєть ся, що зовсїм не будуть перебільшені слова пізнїйшого українського лїтописця, що з причини сеї переяславської угоди по всїй Україні повстало на гетьмана і старшину крайне огірченнє.[1])

Коли в недовзї по повороті скликав гетьман до Чигирина нараду і коли на нїй в друге перечитано сї статї, побачили всї, як сильно їх приборкано, і навіть самі прихильники Москви тепер докоряли гетьманови і однї одних винили. Переяславську умову вважали прямо за нехтованє козачих прав, дорікали Москві за її лукавство і богато було таких, що готові були зараз зломати ту умову, силоміць витиснену. Всюди запанувало невдоволеннє і кинулось воно і на Лївобереже, всї там стали нарікати на Цицюру за сї його зрадливі прислуги для Москви. Повстало недовірє і між самими козаками. Сьогобічні козаки стали недовіряти тогобічним — не пускали їх до себе до нїяких нарад і вважали їх за зрадників.[2])

Дуже прикро прийшло ся козакам пускати до своїх міст московські залоги, які перед тим нїби прошено. Селецкий, пі-

---

[1]) Лѣтопись Сам. Величка, т. I, ст. 425.

[2]) Рукопись бібл. Чорторийских ч. 2105, к. 128 і 129: реляция Селецкого.

сланець Беньовского до Чигирина, будучи там в останнїх днях місяця грудня і в перших сїчня, видів добре, як то козаки гостинно приймали їх: „хоч силою Москалї до їх городів перлись — каже він — але і їх козаки силою не впускали“. І хоч приміром Переяславцї були звільнені від деяких тягарів і на удержаннє війська нїчого не давали, то таки зараз по спровадженню московської залоги засилають до Москви посольство разом з гетьманським листом засилають свої прошення і благають „фолкги отъ войскъ“. Москва бо опанувавши місто виперла міщан на передмістя, а вони, знищені попереднїми війнами і видатками на військо, мусїли сидїти на самім гостинци.[1])

Мусїло-ж бути велике обуреннє на Цицюру, коли сей в своїм листї до Москви (з дня 30 грудня) оповідаючи про се загальне невдоволеннє до його особи, просить якоїсь обезпеки для себе, „штобъ мнѣ въ своемъ здоровю безпечно жить“ перед ворогами, „которыи предъ тимъ его пресвѣтлому царскому величеству добра не мислили, и теперь много найдутъ ся такихъ и мнѣ за тое доброе зачатое дѣло добра нѣкакъ не мышлятъ и ненавидятъ, а отъ короля отлучитись нѣкакъ не хотятъ“. Просить отже о післаннє якогось дворянина до гетьмана на переговори для виєднання для нього якоїсь ґваранції: „Любо самъ панъ гетманъ Юрей Хмельницкій его царскому величеству вѣренъ и добрѣ работаетъ ему, але много поддушниковъ Выговского, которыи и гетмана на нѣ нащо не зводятъ“.[2]).

На згаданій радї в Чигиринї ухвалено вислати до царя посольство і просити зміни статий, що найбільше кривдили і нарушали козацькі права: просити знесення цїлої попередньої умови, а натомісь їх посли мали предложити до затвердженя нові умови, лагіднїйшого змісту. В нових сих статях прошено, щоб царські воєводи перебували йно в Київі і в Переяславі, а з иньших просили їх усунути. Хотїли незалежнього козацького судівництва без апеляції до Москви по обох берегах Днїпра, заборони неурядової кореспонденції до Москви, а вкінци, щоб усякі козацькі грамоти, як то вже передше жадав Ви-

[1]) Памятники, т. Ш, ст. 411–413: лист гетьмана Юр. Хмельницького до царя Алексїя Михайловича з заступленєм (съ ходатайствомъ) для переяславських міщан — Чигирин, д. 17 сїчня 1660 р.

[2]) Ibidem, ст. 410—411: лист переяславського полковника Тим. Цицюри до думного дяка Алмаза Іванова з просьбою виєднати для нього спеціяльну царську опіку.

говський, вичитувано перед царем в присутности козацьких послів, бо нераз лучалось, що московські бояри і дяки неприхильні до Українців підсували зовсїм що иньшого. Козацькі відпоручники повинні бути припущені до участи у всяких угодових конференціях між Москвою і Польщою і правительство мало призволяти на безпосередні зносини з чужостороннїми державами; гетьман був з'обовязаний в такім разї йно присилати до царя лиш копії листів і грамот і так повідомляти правительство про все. Духовенство українське полишало ся в залежности тільки від царгородського патріярха. На останку просив гетьман сам від себе визволення з неволї двох своїх шваґрів Нечая і Данила Виговського і полковника Івана Сербина; для иньших Виговців просив амнестиї, а за се обіцював ся відсунути їх від всїх урядів.[1])

Десь в другій половинї листопада виїхало козацьке посольство зі значнїйших Українців під проводом Андрія Одинця і Петра Дорошенка з Чигирина до Москви везучи попри зложену умову і специяльний лист до Трубецкого з просьбою інтервенції.[2]) Україна рішилась вичікувати терпеливо їх повороту і результату. На разї якось було тихо і між обома сторонами не приходило до нїяких непорозумінь, і як побачимо стали навіть козаки досить енерґічно брати ся до акції супротив Виговського і Поляків. Ждали відповіди і манили ся, що Москва заверне назад переяславську раду: прецїнь можна було се уважати за справу особистої пімсти Трубецкого — ледви, мовляв, чи була в тім воля правительства.

Вчинили, що наказувала їх слабість — а через то льояльність.

Але що-ж Виговський? Що-ж чинив він за весь час таких фатальних умов і таких нових полїтичних комбінаций? Чи міг дивитись байдужним оком на сю так грізну зміну обставин на Українї? Адже все що тепер перед його очима дїялось, було звернене до того, аби усунути і змести з полїтичної відівнї се, чому він дав колись почин і положити кінець всїм змаганням його партиї.

---

[1]) Акты, т. V, ст. 1—7: докладъ о челобитьи запорожскихъ посланцевъ Одинца съ товарищами, съ предложенными добавочными противъ прежняго договора статьями... Я подав лише, що важнїйші.

[2]) Ibidem, ст. 1.

Весь той час стояв скинений гетьман зі своїм наємним військом під Котельнею і слідив пильно за тими новими подіями, одначе був за слабий, щоб спинити їх. Не завидно стояли його справи на Україні: сам він опинив ся без сил — був зруйнований, вся його родина опинилась в руках його ворогів — Москви, а всі його горячійші сторонники і приятелї на вигнанню. Нечай і Самійло Виговський, що до останнього боролись в Старім Бихові перед інвазією Москви — не остоялись вкінци, і князь Лобанов Ростовский зі здобутєм городу захопивши їх в свої руки, заслав геть, куди заслано й иньших свояків Виговського. Що більше, готовили ся до енерґічної акції против нього: козацьким послам висланим до Москви поручало ся побіч вище згаданих постулятів просити ще, аби царські воєводи, що були по иньших містах на Україні, приходили як найскорше під Київ до Шереметєва і тут сконцентровавшись, мали під проводом гетьмана, не чекаючи навіть на укази з Москви, давати відправу Полякам і Татарам, що за намовою Виговського нїби наступали на городи його царського величества.[1])

Вправдї воно зовсїм так не було, як се в тім жаданню стояло, звісток про якісь напади Поляків, що дивнїйше — в спілцї з Татарами, ми не маємо, і військо, що стояло під Котельнею було незначне, одначе се офензивне становище попереднього гетьмана, його запопадливість в пошукуванню союзників і готовість використати кожду нагоду против ворогів, наповняли його противників страхом і казали запобігати завчасу небезпечним випадкам; сї страхи й заходи були вповнї оправдані.

Яку Виговський міг мати остаточну цїль в тих своїх нових змаганнях, чи на се впливали мотиви патріотичні (підношу, що Виговський був сьвідомим українським автономістом), чи лише виключно особисті — крім здогадів, нїчого певного не дасть ся сказати. Мабуть одно і друге складало ся на се.

Розумієть ся, було йому дуже прикро признати свою справу за програну, стерпіти таку наругу і бачити на собі таку глумливу гру судьби. З колишнього могучого гетьмана учинити ся чоловіком без засобів до житя, без значіння і вкінци бути прогнаним з України, се не легко було знести. Могло вести його дальше до дїла не тільки почутє відчуваного пониження, але і бажаннє пімсти за свій фатальний упадок і страх за не-

---

[1]) Акты, т. V, ст. 6.

певну долю своєї родини. Здаєть ся, всї його старання збігали ся в одно змаганнє: за помочию Поляків привести Україну назад до сполуки з Польщею на підставі ним зложеного гадяцького трактату. В такім разї отворяв ся для нього вихід з прикрого положення, забезпеченнє материяльних засобів, а навипадок, коли-б гетьмана і Україну змусити силою повернути до згоди з Польщею — стелилася надія захопити знову керму України. Тай вкінци і при полишеню гетьманства при Юрию Виговський міг, опанувавши молодого і недосьвідченого гетьмана, мати знов в своїх руках управу.

На Україні Виговський не був ще позбавлений всякої підпори: він держав іще Чигирин і пограничні твердині Межибоже і Бар[1]), там дотепер держались його ґарнїзони. Хоч козаки хотїли їх позбути ся — запоручували їх цїлість і, як знаємо, вислали були навіть своїх відпоручників для переведення жени Виговського, що сидїла в Чигиринї, і сих його залог, то все таки до сього якось не прийшло. Сам Виговський мабуть не хотїв віддати сих замків, залоги добровільно не уступили і всїх їх мусїли козаки вкінцї здобувати тяжкою облогою. Певно рахував Виговський на них яко на пункти опору в дальшій своїй акції, як на завдаток до осягнення своїх цїлий. Особливо-ж найбільше покладав він надїй на чигиринську твердиню, як пізнїйше по її здобутю писав до короля: „expediebat iednak Oyczyznie tey fortecy conservantia, z którey nieprzyiaciel w kartany, w pułkartany y kolubriny — zgoła w nieuszacowaną spomógł się infanterią; y iako Moskal dla nieexpugnowanego Kiiowa do apprehensiey Ukrainy przyszedł, toż y Oyczyznie forteca Czyhiryńska obiecowała, gdyby iey subuenire occulta fatorum vis dopusciła.[2])

Супроти полковників держав ся він тої самої тактики, як і безпосередно по своїм упадку — перед і підчас побуту козаків в Переяславі. Як перше так і тепер старав ся усильно перетягнути до себе тих сїмох невдоволених, що не поїхали з Хмельницьким до Переяслава, і утворити серед них прихильну собі партию.[3]) І дійсно деякі полковники: як білоцерківський, уманський, брацлавський і паволоцький не були від сього, щоб по-

---

[1]) Памятники, т. Ш, ст, 405.

[2]) Памятники, т. Ш, ст. 403: лист Виговського до короля з під Полонної д. 29 грудня 1659.

[3]) Памятники, ст. 383 і 386.

єднати ся з короною[1]), і показували милу міну на його пропозициї. Всї вони Москву ненавидїли, знали добре її змагання, але одначе не рішали ся приступити і на сторону Виговського: — не бачили тут відповідної запоруки і сили: „gdyby (my) mieli dobre posiłki nasze, siła by ich było życzliwych J. Kr. Mci, jeno, że widzą nasze siły słabe, a moskiewską potęgę, i tak co muszą, to radzi czynią“ — писав ловчий Тома Карчевский з під Котельнї до короля.[2]) Тепер у всїх було те саме переконаннє, що, аби розпочата справа не впала, треба було мати таке військо, яким би можна було налякати Москву, а збудити віру в козаках. Тож Виговський знову старає ся всїма силами, аби корона зайняла ся сею справою і чим скорше прислала як найбільше війська. Щоб приспішити потрібну висилку, пише він раз враз до короля, до ґетьмана Станїслава Потоцкого, до канцлєра Пражмовского — і у всїх їх нїчого иньшого не просить, лиш помочи, помочи.[3]) За посередників в кореспонденциї вживав Шалатоню, Мазепу, Грушу[4]), або й кого иньшого зі знатнїйших.

Але всї ті прохання, як і перше були даремні: помічного війська треба було як найскорше, а з Польщі годї було щось видобути, хоч Стан. Потоцкий стояв недалеко границь України, на Волини. Та се військо, як і друге під Котельнею, будучи незаплачене, не хотїло зіставати ся в службі і було в крайнім розстрою; було його незначне число, а в нїм кинуло ся дезертирство: жовнїри цїлими купами втїкали до Польщі. Подав вчасти до сього причину і сам Ст. Потоцкий своєю деклярацією, в якій повідомляв, що військо мусить на дальше зістати на Українї; жовнїри побоювали ся зимових трудів, і ті, що лишились, то вчинили йно на усильну просьбу і обіцянки Андр. Потоцкого на скоре задоволеннє їх претенсій.[5])

---

[1]) Памятники, ст. 379.

[2]) Рукопись бібл. Чорторийских, ч. 2105: лист Томи Карчевского до короля з д. 18 жовтня 1659.

[3]) Уважаю за зовсїм непотрібне повисші слова одокументовувати цитатами. Кождий лист по при певні відміни каже меньше більше одно і те саме.

[4]) Памятники, т. Ш, ст. 371, 386 і 379

[5]) Ibidem, ст. 383 – 384: Лист Анд. Потоцького до короля з дня 25 жовтня. Таке він говорить між иньшим до короля про положенє сього війська: „Nas tu Miłościwy Naiasnieyszy Królu, bardzo exigua manus. Dosyć y tak mało zostawało ze mną, a teraz na tych dniach sieła się urwało i poszli swywolnie do Polskiey, gdy tę declaratią wzięli od Jmci P. W-dy Krakowskiego, że tu muszą w Ukrainie zostawać“.

Річ природна, що дальше устоятись на такім непевнім становищу було дуже трудно і дальший побут сього війська на Україні ставав ся чим раз небезпечнійший і чим раз більше загрожений. Вже підчас умови козаків з Москвою в Переяславі сподівали ся Виговський і Потоцкий, що Москва не стерпить їх під своїм боком і попросить уступили ся за Горинь і, що коли прийде до конфлікту, то прийдеть ся боронити насамперед Білу-Церкву від Шереметєва.[1]) І справді по части вони в тім не завели ся: з кінцем листопада бачимо ми вже енерґічнійшу акцію московських і козацьких військ супротив Виговського; одначе звернена вона була не на Білу Церкву, а на твердині і городи, що то їх Виговський ніяк не хотів видати козакам. Хмельницький взяв ся здобувати чигиринську твердиню, а Ханенка післав під Бар.

Дня 23 чи може 26 листопада[2]) на Побожу недалеко від Хмельника, де від довшого часу Виговський стояв з табором[3]), вичікуючи мабудь на догідну хвилю, щоби передерти ся до Чигирину і запомогти залогу[4]), та дожидав ся більшої запомоги з Польщі або від Татар, зайшов йому дорогу Шереметєв і змусив дати битву. Перебіг і вислід її нам незвістний; в кождім разі Виговський маючи далеко меньші сили, був зму-

---

[1]) Памятники, т. Ш, ст. 383.

[2]) Що до дня стрічі під Хмельником заходять декотрі непевности. Виговськай в листї до короля з реляцією про неї і про упадок Чигиринської кріпости назначує свою пригоду під Хмельником на д. 23 листопада. Памятники, т. Ш, ст. 398—400 — лист Виговського до короля з д. 11 грудня 1659. Шереметєв в своїй ляконічній звістцї до царя таке каже: „А на измѣнника Ивашка Выговского и на Ондрѣя Потоцкого я холопъ твой пошелъ ноября въ 4 день — Акты, т. VП, ст. 316. Отже аж по сїм дни могла наступити стріча. Єрлич знов, що найширше розписує ся про сю пригоду, кладе її на день 26 листопада (Latopisiec, т. II, ст. 34).

[3]) Під Хмельником стояв Виговський вже д. 2 листопада. Сю дату носить власне його лист до короля, який посилав звідти через Ждановича.

[4]) В тім то листї, посиланім через Ждановича, між иньшим говорив він про свій намір: „A że obawiając się, aby municia Czyhiryńska obsidione fracta non succumbat, idę za pomocą Bożą w Pola, abym y praesidium pomnożył ludźmi y żywnością y żonę ratował". Побоюючись якого нещастя — practicuiąc stan woienny wiem iako dubius belli eventus — поручає на випадок смерти королївській опіці свого сина Остапа.

шений відступати і подав ся до Дубна[1]), де по наказу гетьмана Ст. Потоцкого розложив військо аж до нового року на зимові кватири. Був вправді дуже невдоволений з такого гетьманського розпорядження і з його безчинности, бо хотів скріпити свої сили і вести дальше діло, але мусів сповнити виданий наказ.[2])

Сею невдатною стрічею під Хмельником, якою закінчилась акція Виговського сьогорічна зачіпна, і яка була для нього рішучим ударом, віддано всю Україну в руки Москви. З уступленнєм Поляків і Виговського осьмілились Українці і за приводом козаків всюди на Полїсю аж до Бару повстали бунти і заворушення; всюди на Правобережу стали громадити ся купи селян, а загони нищили, палили і руйновали все, що йно було неприятельське.[3]) Вкінци упала і остання надія — останні твердинї. До чигиринської фортеці взяв ся — як вище сказано — сам Хмельницький по своїм повороті з Переяслава і по відбутій нараді. Облогу розпочато десь при кінцї листопада і ведено з великим трудом, майже без вигляду на усьпіх; вірна німецька залога боролась добре, маючи подостатку воєнних запасів, що їх нагромадив за весь час свого гетьманованя Виговський.[4]) Удало ся Чигирин взяти здає ся підсту-

---

[1]) Виговський в своїй реляциї пише трохи якось баламутно про сей факт: „Wprawdzie pod Chmielnikiem znagła na nas następuiącemu die 23 łaską Bożą a szczęściem W. K. Miłości odpor daliśmy nieprzyiacielowi y że ustępować za milę musiał adegimus, gdzie y ia ostatnim życia wierne me Maiestatowi W. K. Mści P. M. M. poddaństwo chciał testari zgonem; ale że impares nostrae nieprzyiacielskim zostawały vires, stetit, że reiterowac musielichmy aż ku Dubnowi nie maiąc zwłaszcza spem succursu lubo nieopodal od nas cudzoziemskiego niemało, polskiego nieco zostawało woyska. Памятники, т. Ш, ст. 398—400, лист Виговського до короля з д. 11 грудня 1659 р. Меньше більше так само оповідає він і в своїм листї писанім з д. 17 грудня з під Полонного до канцлєра Мик. Пражмовского. Тамже, ст. 401—402. [2]) Ibidem. [3]) Памятники, т. Ш, ст. 399.

[4]) Ми вже знаємо як сю твердиню високо цїнив Виговський. Король в відповіди Станиславови Потоцкому на його попереднє письмо, закидаючи йому утрату сеї твердинї, вказує, що коли-б він був дав поміч, „była by była z Czehryna y armata y munitia, gdzie to wszystko per remoram posiłków ze dwiema tysiącami nie beczek ale fas prochu, który by był na kilka lat mógł sufficere, cessit nieprzyiacielowi. Рукопись з бібл. князів Сангушків в Славутї ч. 179, ст. 6—7. Ґолїньский (Рук. бібл. Оссол. Ч. 189, ст. 1147) каже, що в нїм було 300 гармат. Залогу Виговського рахує на кілька тисяч люда. Розумієсь ся, тут вже трохи перебільшено.

пом. Весь ґарнїзон зложений з 400 люда, — після иньшої звістки з кілька тисяч, дістав ся в руки Хмельницького.[1]) Жінку Виговського завезено до Суботова, а німецьку піхоту, особливо старшину віддано Москві і вони присягнувши цареви на вірність, прилучились до його війська. Дістало ся в руки побідника чимало скарбів.[2])

Далеко гірше вело ся Ханенкови при здобутю барської твердинї, де енерґічно боронив ся комендант Проскура на чолї залоги зложеної з кілька сот люда. Посадив його там Виговський вже по здобутю Чигиринської твердинї, щоб заняти козаків облогою сього майже неприступного замку і щоб тимчасом коронне військо могло безпечно перебувати на кватирах.[3]) Місто опановано легко, бо міщани перейшли на сторону козацьку зараз з самого початку, однак се не мало впливу на залогу. Коли залога не послухала Ханенкових „прелестних“ листів, повів він правильну облогу: хотів з початку знищити мури безустанною стрільбою, а коли се не помагало, казав штурмувати. Але і се зістало ся без успіху і він зі стратами мусїв відступити. Пять штурмів припускали козаки і кождий раз їх відбито. Сам Ханенко попадав з причини великих страт в роспуку, бо до 4000 люда мало лягти під мурами. Було воно тим прикрійше, що мав репутацію найбільшого знавця в воєнних справах і недавно вславив ся був здобутєм многих замків на Угорщинї. Доперва

---

[1]) Годї дійти, як саме здобуто чигиринську твердиню. Сучасні звістки, особливво чужі, подають богато суперечних звісток. Ходили навіть вісти, що Хмельницький здобув Київ. Диви: Gazette de France: de Dantzig, le 16 Janvier 1660. Також досить оповідаєть ся про здобутє Київа в авізах: Varsavia, 29 Decembre 1659; Varsavia, 5 Gennaro 1660 і 11 Gennaro 1660. Потім заперечено і приложено сю звістку до Чигирина: Avviso: Varsavia, 1 Febraro 1660. (Teki Watykańskie, ч. 24.) Ґолїньский оповідає се так: Хмельницький, щоби здобути чигиринський замок, якого перше не міг, ужив підступу. Покинув був облягати залогу Виговського, а подав ся до Київа і звідти вивабив Шереметєва іти з ним на Виговського. Коли сей послухав і полишив твердиню з невеличкою залогою, козаки Хмельницького зараз її взяли і задержали в своїх руках. На Виговського Хмельницький вже не йшов, а вернув ся до Чигирину і там встиг переконати Виговську і коменданта про зірваннє з Москвою і здобутє Київа; жадав отже від них, аби залишили оборону і йому здали ся. Сї так і вчинили. Хмельницький по сім поступив з залогою підступно, як зі здобутою силоміцю; богато людий мали тодї козаки убити. Київ Хмельницький віддав Шереметєву назад. Здаєть ся була се качка — як і много иньших. [2]) Jerlicz, Latopisiec, т. II, ст. 35—36.

[3]) Рукоп, бібл. Ч. 402, ст. 365—367: лист Виговського писаний до Пражмовского зі Степаня з д. 15 сїчня 1660 р.

смерть Проскури, що умер 8 січня з рани одержаної підчас штурму, спонукала залогу лишити замок і удати ся до Межибожа. Ханенко вже був тоді відступив.[1])

По здобутю тих замків посунулись українські ватаги ще дальше: бушували вони по Волини, Покутю і Поділю; чинили всюди спустошення, палючи добро й стинаючи людий.[2]) На Полісю опановали козаки Пиньск і Турів і иньші місточка, в Турові уміщено два полки ніжинський і чернигівський[3]); 7 польских хоругов, як доносив Виговський, мало навіть перейти на московську сторону, а в Мозирі і в иньших повітах побрали люде від Москви грамоти.[4]) Так отже Виговського зовсім виперто з України. Хотів він ще десь коло 15 січня зі своїми затяжцями передершись через Україну піти на злуку до ханських орд, і вести дальше діло, але воно до сего не прийшло.[5]) Справа пішла на иньшу дорогу — зачали ся пертрактациї диплоьматичні.

V. Місия Бєньовского.

Не вважаючи на ворожі виступи Виговського і не вважаючи на сї обяви народнього невдоволення в його хочби навіть острійшій формі, обі інтересовані держави — Москва і Польща не могли якось поважитись на ніякий рішучійший і енерґічнійший крок на Україні. Обі були передовсім заняті в Литві і там спорили між собою за перевагу; крім того Польща вела, а властиво вже кінчила тяжку війну в Прусиї зі Шведами і їх союзниками. Наступила отже коротенька, бо несповна двомісячна перерва, і за той час старали ся пильно обі сторони стати сильнійшою стопою на Україні на випадок нових випадків, що вправді не означились докладно, але очевидно висіли в повітрі.

Москва всіма силами скріпляла свою позицію на Україні. Київський ґарнізон побільшено ще присланими двом полками, зло-

---

[1]) Про облогу Бару оповідає нам дуже детально одинока реляция самого Виговського: рукопись бібл. Чорторийских, ч 402, ст. 362—372: лист сей був післаний з Степаня д. 15 січня.

[2]) Рукопись бібл. Оссоліньских ч. 189, ст. 1149.

[3]) Памятники, т. III, ст. 407—409: лист Виговського до короля з Полонної з кінця грудня 1659 р.

[4]) Рук. бібл. Чорторийских ч. 402, ст. 366: лист Виговського до Пражмовского. [5]) Ibidem.

женими з 2.000 люда. Всїх вояків мало бути 8.000. По царському указу висланому до Шереметєва наказувалось понадто обсадити своїми людьми по переяславському договору Брацлав, а крім того ще надпрограмово Білу-Церков. Наказувалось також зреорґанїзувати, а властиво запровадити деякі поліпшеня в оружію; заводило ся отже у драґонів і у стрільцїв короткі списи загострені по обох боках, довгі списи заведено в солдатських полках; усунено також вчасти старі бердиші (хоч ще полишено якесь число), а на місце них мали носити шпади. Київському воєводї наказано остро уважати на козаків і не допускати до зносин і порозуміння з Поляками, і коли-б можна, намагати на гетьмана, щоби зловив Бєньовского і прислав його до Київа[1]) — здає ся, щось вже зачували про його зносини.

Справдї Поляки по осїнних невдачах, хоч вправдї посередних, попробували тепер щастя на дипльоматичній дорозї. Вдавала ся вже сама корона по порозумінне через свого аґента, специялїста в українській справі, волинського каштеляна Каз. Бєньовского.

Ще в осени, безпосередно десь по упадку Виговського, в своїй відповіди на просьбу Виговського, аби вислано війська і грошевої запомоги, король, оправдуючись з несповненя його просьби, поручає бувшому гетьманови зносити ся ві всїм з Бєньовским: „zalecą Imieniem I. Kr. Mci częstą w. woiewodzie Kiiowskiemu correspondencyą z Wiel. Kasztelanem wołyńskim, któremu to poruczyć raczył, aby się iako nayczęściey z w. woiewodą znosił, iako w tamtey zostawaiący bliskości, okolo tego wszystkiego, cokolwiek zachodzić będzie ugruntowanie pokoiu szczęśliwie dokonanego.[2]) Та чомусь Виговський некористував ся його послугами, і ві всїм, так з козаками, як з короною, зносив ся сам безпосередно.

До кінця грудня ми нїчого не чуємо про Бєньовского. Здаєть ся, що з огляду на ворожі відносини, занепокоєння, і зваживши, як Москва наставала на його особу, він не важив ся на сей небезпечний крок. Коли вже треба було (певно з наказу корони) попробувати порозуміти ся з гетьманом, удав ся на листовну дорогу і вислав десь в останнїх днях грудня двох своїх післанцїв, якогось Селецкого і сотника Василя. Якихось письменних інструкций від Бєньовского до геть-

---

[1]) Акты, т. VII, ст. 316—317: Указъ боярину Шереметеву декабря 14—24, 1659 р. [2]) Памятники, Ш, ст. 364—367.

мана ми не маємо, але маємо за се перерібку реляції про їх подорож і побут в Чигирині. Містить вона в собі кілька цікавих образків з козацьких відносин і з відносин на чигиринськім дворі — і я її наведу в цілости.

Дорога сих післанців провадила через Бар, Умань і звідти до Чигирина; мабудь мали вони на меті віддати листи до гетьмана на руки Ханенка, що як раз тоді облягав барську твердиню. Послухаймо, що оповідає про се реляция[1]):

„Коли Селецкий під Баром віддав Ханенкови лист від Беньовского, козаки дуже тим утішились, і з надією на згоду розійшли ся домів. З тим то Селецким з Уманя удав ся Ханенко, Грицько Лїсницький і решта старшини до Чигирина на раду — власне над тим листом від Беньовского. Хмельницького застав тоді в Чигирині, і коли віддаючи лист поспитав в імени Беньовского його про здоровлє, попросив той його до господи. Листу не читав. Був дуже веселий, бо саме тоді вивозив річи з Чигирина і пакував ся.

---

[1]) Рукопись бібл. Чорторийских ч. 2105 к. 128 і 129: Relacya Sieleckiego, który był posłany od J. Mci Pana Wołyńskiego wespół z Wasilem kozakiem. Сесю реляцію винайшов і перевів над нею аналїзу проф. Др. В. Чермак, в своїй праці: Szczęśliwy rok (Przegląd polski, r. 1889, kw. II, ст. 506).

Вп. автор визначує час побуту сього післанця на перші дни січня (2—6) 1660 р., на тій підставі: в тій реляциї деякі дні — почавши від неділї, названі по імени і між иньшим сказано, що „у вівторок дано Селецкому листи“; і справді є в тій рукописи на карті 60 два коротенькі листи — Хмельницького з д. 5 січня і Ковалевського з дня 14 січня (?). Сі листи як раз служать відповідю на лист Беньовского. Дата листу Хмельницького як раз добре годить ся з понеділком 5 січня: у вівторок сей лист був вже відданий Селецкому.

Одно, як підносить той сам автор, могло би промавляти против сього, се факт, що як раз підчас їх побуту привезено тїло Данила Виговського до Суботова. Міг би заходити сумнїв, чи можливо, щоб його довезено до Суботова аж по 3 тижнях по його смерти. По реляциї Трубецкого він помер 10 грудня. На се дає проф. Чермак відповідь, що можливо: тоді була зима, могли отже морози добре законсервовати його тїло, а подорож з Калуги могла тоді справді тревати і 3 тижднї.

Як слушно підносить проф. Чермак, реляция вийшла не з першої руки; вона, як видко з її стилїзациї, подає нам незручне переповідженнє реляциї Селецкого. Властиво могло бути так: Беньовский все, що чув від свого післанця, списавши відіслав до короля і з сього доперва хтось зробив скорочений зміст. Дивною може видавати ся нам увага: „teraz an falsum nie ręczę — relacyę wypisuię“. Чому переписувач міг мати більше довірє до першої частини? По всякій правдоподібности — се вже слова листу самого Беньовского.

Коли Сєлєцкого разом з козаком Васьком запровадили до господи, гультайство-дейники обступили господу і хотїли обох забити, і аж ледви ассавула нагнав їх, а їм додано сторожу. На вечір подано обом їм дві булки вівсяні: була велика доріжня тодї. На другий день відбула ся рада: вся старшина намовляла позістати при королю; тілько Ковалевський сам один уперто держав сторону царя, так, що аж прийшло між Ковалевським і Грицьком до суперечки. Задавали собі много „абсурдів“, Грицько казав, що тобі, Ковалевський, бути на пали, а Хмельницький сидів між ними без ніякої поваги. І розійшли ся, нічого не врадили.

По нарадї закликано Сєлецкого і Хмельницький сказав йому, що ми маємо царя і до нього треба їхати. На се відповів Сєлецкий, що я до твоєї голови післаний, а не до царя; і хоч мене геть відішлеш, не богато споможеш ся. Потім казав Хмельницький йому вступити до комори, а в покою зістали самі оба — Хмельницький і Ковалевський і там радили ся, так що все те, що говорили, було чути до комори. Весь зміст сеї розмови був такий, що Ковалевський радив Хмельницькому держати ся царя, бо на се присягав, тим паче, що Ляхи будуть йому по жилах грати ще з пімсти за вчинки батька; по друге не мають Ляхи ніякої сили, і як піде в їх землю, то й собака не забреше, бо не мають війська. Була також рада, щоби волинського каштеляна привабити до Чигирина, але Ковалевський говорив: „мудер он, не прийдет сюда“ (sic!).

По сїм випустили Сєлєцкого з комори і запровадили до господи. На другий день (себто третього дня з ряду, в недїлю) закликано його знов до Хмельницького; і коли рано сам на сам з ним розмовляв зо три години, Хмельницький зложивши пальцї присягав, що він був Бєньовскому ще за батька приятелем: „Нехай приїздить безпечно — не варуєть ся!“ — А потім по малій хвили додав: „нехай їде, або не їде, жаль менї одно: бачиш, що я нїчим не орудую, але зрадник Ковалевський; він пише, він печатує, він бунтує дейнеків і до царя посилає листи. Я на віднозї Днїпровій під Трехтимировом, мало що не утонув, пливучи через Днїпер. Я дві недїлї у Москви був вязнем, що хотїли, то зі мною чинили. Не мав я до кого удати ся з порадою“.

Потім прийшов Ковалевський з фурнєю і сказав: „Гетьмане, не можно дїло (sic!), треба, щоби той післанець і наш козак, що з ним приїхав, ішли до царя“. І так Хмельницький боячи ся Ковалевського казав нам іти до Суботова, а з Суботова обі-

цяв відправити. Тодї того-ж дня, в неділю поїхали вони до Суботова.

В понеділок (себто 5 січня) до Суботова привезено тїло Данила Виговського, страшно посїчене за наказом самого царя. Насамперед потято тїло кнутами на штуки; очи вилуплено і сріблом заляно, уши були сверлом порозверчувані, пальцї попоривані, мяснї (łydki) у ніг ножем по жилам порозтинані, ненечуване „zgoła okrucieństwo“. Видїв Селецкий, що коли Даниляха припала до тїла, так ся вдарила о трумну, що страшно розбила голову. Прибув ранїсенько і сам Хмельницький, і зобачивши тїло дуже плакав. Жінка Данила, його рідня сестра кляла його тяжким проклоном, і коли він хотїв піти до неї до покою, кинула за ним полїном. Великий між козаками по сїй причинї був розрух — коли побачили таку страшну нелюдскість. У вівторок дано листи і виправлено післанця додавши йому копійками 20 золотих, за які він купив панї Виговській сукню, бо дуже лихо з нею поводили ся: одїння не було на нїй навіть за пів золотого — боса і нага була. Придав йому Хмельницький до боку післанця, щоби охоронив його від гультайства. З ними разом повертав до Уманя і миргородський Грицько. В Умани разом з другою козацькою старшиною був він у Лїсницького на бенкетї і тут козаки пили за здоровле короля і бажали згоди.

Взагалї Уманцї побачивши наші сили готові пристати до нас. Держали його в себе три дни гостячи, а потім передавши листи від Ханенка, а устні порученя від решти старшини — пустили до дому. Всї вони наказували сказати, аби він (Беньовский) не сумнївав ся в їх жичливости, і всї обіцяли, що коли йно виступить військо, а буде волинський каштелян, тодї вийдуть і зараз піддадуть ся.

Тепер „an falsum nie ręczę — relacyę wypisuię: добрий приятель, якого імени не треба видавати, упоминав мого післанця, щоб я (Беньовский) не їхав скорше, аж тодї, коли він дасть потайки про те знати. А се приятель, так треба розуміти, я йому вірю і на його лист можна приїхати.

Говорять, що козацького війська нема разом вкупі. Москви у Білий Церкві і в Ставищах три тисячі, голої і босої; хотїли вони винести ся з Білої Церкви, але їх Кравченко не пустив.

Москва на їх городи силою напирає, але її козаки і силою не пускають. Між тогобічними і сьогобічними козаками велика ворожнеча, неприязнь і зневіре, і вони різко поділені

між собою. Задніпряне не сьміють іти до їх ради, нарікають на Цицюру, що їх так завів. Тай сам Цицюра обрабований Москвою і задніпрянськими козаками, невдоволений: Москва позбавила його коний. Між Москвою і козаками велике недовіре і недовіре між самими козаками. Шукають усильно татарської приязни і через мультанського і волошського господаря переговорюють про згоду. Оповідають про хана, що з під Чорного лїсу кождого дня зриває по кількадесять Чигиринцїв. Великі пустки скрізь по Українї, сама тільки чернь і дейники сприяють цареви. Коли тільки військо виступить, то в Богу надія, що все буде добре. Крім Ковалевського всї дотримують щиро, — хоч хто зна, чи щиро; бо й сама старшина стратила повагу, непевна здоровля — думаю одначе, що зичливі.

Доеї реляція. Як бачимо, козаки показували тепер таке саме співчуте до згоди, як і перед тим. Вони були готові кождої хвилї піти до користної і нелукавої згоди з Польщою, коби тілько була якась ґваранція на фізичне поперте з її сторони і на добру незмінну волю до справдїшних уступок. Попереднї ворожі кроки ще зовсїм не були на перешкодї порозумінню. Сам Хмельницький в листї переданім Селецкому виявляє бажанне порозуміння з короною: „військо запорожське по так довгих альтеркациях бажає собі спокою, так з єго мил. королем, як зі всею річию посполитою“. Запевнює дальше гетьман Беньовского, аби він тільки прибув „з функцією, наданою королем і всею Річию Посполитою, то ніяких трудностий в виконанню недізнає“. То саме лиш з певною модифікацією переказує в своїм листї і Ковалевський і додає при кінцї: „За здоровле, всяку вигоду і безпеченьство я сам ручу“.[1])

Але Беньовский тим запевнюванням не йняв віри, він побоював ся зради і не важив ся показати до Чигирину. З листу його писаного до гетьмана десь при кінцї місяця січня можемо сконстатувати, що козаки самі посилали до нього послів і взивали його до Чигирина на переговори. Довідуємо ся дальше, що сих послів казав Виговський Беньовскому арештовати і не обіцював ся випустити їх инакше, аж пришлють йому жінку.[2])

---

[1]) Рукопись бібл. Чорториских Ч. 2105 (к. 60): копія листу Хмельницького з д. 5 січня і Ковалевського з д. 14 січня.

[2]) Сей лист Беньовского наводить Соловьов: Історія Россіи, т. XI, ст. 113—116. Що се відповідь на попереднїй лист, не підлягає сумнїву — видко се зі змісту.

За привід до нового листу до козацького гетьмана послужила власне вище наведена інформацийна реляция. Волинський каштелян старасть ся вельми реторичним стильом вплинути на почутє гетьмана і розжалити його як найбільше на московського царя, що тільки мук завдає Україні і його родині. „Так, то для того цар добрий, пише він, що вся Україна повна мук? О якби то воскрес мій любий і сердечний приятель, а батько вашої милости і зобачив одного свого зятя на гаку, а доньку в неволи і збезчещену; якби він зобачив другого зятя нечувано замученого, а тіло його покалічене (ту наступає опис того тіла зовсім по словам реляциї Сєлецкого) і видів, як друга донька умирає над тілом любого мужа, його малих сиріт, яких вітця замучили; — о коли-б то все Богдан Хмельницький побачив, то, здаєть ся, не лише пірвав би ся за оружє, але кинув би ся з досади в огонь". Дивно менї, каже далї, як вам може подобати ся руїна на Заднїпровю і сї щоденні кривди? Згадує про пригоду козаків під Трехтимировом: „знаю, що ви не по добрій воли присягали царю, знаю в якім то ви були положенню; не скоре прибутє нашої помочи було причиною сьому, що вас змушено присягти цареви". Жалить ся на невдячність Ковалевського, що передше за небіжчика Богдана яко товмач так був прихильний Полякам і так многих зазнав від короля ласк, а тепер обертаєть ся спиною до помазанника божого; „забув свою присягу, забув, ща колись сам показував на способи поборюваня Москви". Слова його, нїби Польща була слаба і що як підуть в Польщу, то й собака не забреше — відкидає: „нехай но упораємо ся з неприятелями, зобачите, які ми безсильні. Бій ся пане гетьмане не Польщі а Москви, що незадовго захоче українських доходів і поступить з вами, як і з иньшими. Не гадайте, ще король призиває вас до себе, відчуваючи свою неміч; нї, він кличе вас для того, щоб Україна не стала пустинею, а через то не отворили ся-б ворота до Польщі; при тім всім природний пан (король) не мечем, а добротою хоче привернути своїх підданих".

„Для Бога роздумайте добре, не стягайте на себе за кривоприсягу кари і поступіть по правдї. А то як дивити ся тепер на ваші вчинки? Пишете, щоб я приїхав до вас, а мого післанця держалисьте під ключем і хотїлисьте відіслати до Москви. Розсудїть і се: чи то гарно вислати післанців до божого помазанника з заявою вірности, а потім инакше поступати і чиж то не значить жартувати з Богом і з королем? Що робить по-

сол — се робить і його пан. Ви своїх послів підвелисьте під таку біду! Та я відаючи, що не одна мати всіх родила, держу тих послів у себе в чести, кождого дня зі мною разом їдять, пють — всього що хочуть мають доволї. Яб їх випустив, але київський воєвода (Виговський) просив їх не пускати так довго, доки не буде прислана його жінка. Пожалуйте мене, випустіть сю невинну женщину, а я вам посилаю письменну присягу, що скоро пані Виговська приїде до Межибожа, то я зараз відпущу ваших послів".

І тим разом сказав Хмельницький: „я друг твому панови, най приїздить або не приїздить, як схоче, бо не моє се правлїннє, а пана Ковалевського".

Сї листовні зносини з волинським каштеляном закінчила доперва відповідь гетьмана, інспірована безсумнївно Ковалевським, з дня 5 лютого.[1]) Сей лист з многих причин варт особливої уваги і треба при нїм трохи застановитись.

Що до свого укладу, то ся відповідь справдї по містецьки скомпонована: можна її уважати за відмовну і за прихильну — в нїй вказали козаки на вхід до себе, заразом і показали замкнену браму. Але попри то вона важна з другого боку, яко акт першорядної історичної вартости, що містить в собі — як завважив польський учений — вірне зреасумованє всїх випадків на Українї від часу упадку Виговського.[2]) Відбиваєть ся в нїй вірно та двозначність поступовання, яке знаменує всю козацьку полїтику останнього часу. При тім піддає вона з'їдливій критицї реторичні базїкання Бєньовского, обчислені радше на зворушеннє чутя, як на мудре призадуманнє над способами обопільних порозумінь і направи давнього лиха. Вкінци дає вона і критику неконсеквенций польского правительства.

Дивуєть ся в нїм гетьман дуже, чому то він, Бєньовский, піднявшись місиї поєднання корони з запорожським військом так нерішучо веде справу і не покаже ся особисто до них — козаків. Що він, гетьман на перший його лист не дав рішучої декляраций, то се тому, що він просто не вірив, щоби волинський каштелян хотів бути посередником, хотів їх зближити з короною. Тепер через другого післанця, як пише, дає певнїйшу і відповідну декляранцию.

[1]) Памятники, т. III, ст. 416 - 420: лист гетьмана Юрия Хмельницького, з Чигирина д. 5 лютого 1660 р. Дата ся мабуть латинського стиля.

[2]) Prof. Dr. W. Czermak, Szczęśliwy rok (Przegląd polski r. 1889, kw. II, ст. 513—526). Вп. автор уважає відповідь за відмовну.

Насамперед підносить гетьман — немов би в закид Полякам попереднє їх поступованнє і маркує висшість загального інтересу всїх козаків понад особисті інтереси самих гетьманів і висказує свою надію, що й Поляки схочуть їх держати ся. Дякує отже королеви, що шле посередника і комісаря не так на потвердженнє йому гетьманства, як на запевненнє свобід всього війська: „хоч, я, пише гетьман, молодший лїтами і не такого розуму як Виговський, одначе не хочу потвердження мого гетьманьства анї царськими грамотами, анї королївськими привілеями і конституциями, бо запорожському військови по вподобанню вільно одного дня мати і трох гетьманів“.

По словам гетьмана вся біда на Українї не через що иньшого, як власне через польське правительство, що не хотїло затверджувати вольностий всього запорожського війська, а попирало особисті справи Виговського і лише йому в доживотє старало ся запевнити гетьманство. „Widzieliście wm. m. państwo błazeńską rzecz p. Jana Wyhowskiego, który sadził się razem być hetmanem zaporozkim, kiiowskim woiewodą y xiążęcem ruskim, y tym chcieliście W. M. pozyskać nie mało a tak wszystko utracili“. Сам він тепер нїчого не хоче просити і своїх бажань не висловлює, аж тодї все те полагодить, як сам Бєньовский приїде. Щож до закиду зломання послуху, який був на соймі в Варшаві заприсяжений, то він зовсїм не стійний: відомо бо всїм, що сї посли були післані не від усього війська запорожського, але від Виговського, і там побивали ся за його князївство і досмертне гетьманство, а від війська предкладали лише „мальовані вольности“.

Чинить дальше Хмельницький гіркі докори за неприсланє помочи супротив Москви, через що мусїли вони піддати ся цареви. А прецїнь можна було при поданій помочи привернути другий бік Днїпра, прихилити його на свою сторону і дати Москві добру відправу; а що так не стало ся, то се тому, що малою жмінкою годї було виступити против московських сил, замкнених в Ніжинї, в Переяславі і в Чернигові, „бо дуже ми висилили ся, побиваючись за гетьманьство Виговському“.

По при такі численні ласки для Виговського і його прихильників, а поминенє його, чує себе гетьман сильно ображеним і сього не укриває, хоч як старає ся бути безінтересовним. Тамтому все дали, „бо хтож отримав від його милости короля князївство, воєвідство, підскарбництво, гетьманьство і иньші уряди? А менї не хотїлисьте попустити бід-

ного Суботова, через що кровавою рукою вчинено такий знак в Польщі“.

Страшні муки і катовання шваґрів в тім листї гетьман заперечує, каже, що оба вони зійшли зі сьвіта природною смертию: Нечай впав під Биховом серед завирухи, а Данило Виговський вмер по звичайному. „Лїпше-б було писати до мене про ласки його королївського величества і їх вилїчувати, як якісь видумані тираньства, яких нїколи не було. При тім нема за що обурюватись на Ковалевського, що прихилив ся до його царського величества, не з урази до короля, але з приводу пана Виговського, що взявши його на Чигиринську гору, придумував і винаходив способи, якби його зі сего сьвіта позбавити.

„Можна-б ширше писати, кінчить лист Хмельницький, але збераючи в кількох словах все даємо вкінци ось таку декларацию: трактуйте з царем в. м. м. паньство, а не з нами, бо ми цїлком є. ц. величеству зичливі і йому віддані. На чім є. ц. в. з вами м. м. паньством погодить ся, тим ми задоволимо ся і вже нї про яку відміну не будемо думати. І так посторонні держави дивують ся, видячи таку нашу несталість. Най отже нїхто не надієть ся і не здогадуєть ся, нїби ми хотїли від царя відступити; бо тяжко того Бог карає, хто своєю переворотностию і хитростию не дотримавши присяги і віри пошкодить Українї; такого Пан-Біг карав і буде карати. А Хмельницький раз заприсягнувши і піддавши Україну, другий раз не думає відберати“.

Сими словами давала старшина нїби до зрозуміння, що зірвавши з Польщею, зовсїм вже не думає з нею лучити ся. Та одначе годї вірити в їх щирість: такі гострі слова в сїй кінцевій заяві були радше вложені для осягнення більшої податливости від польської корони, та щоб не подражнити Москви, в разї коли-б від Польщі не осягнено пожаданих результатів. По за тим в цїлій тій відповіди, з якої я навів лише декотрі місця, як вже було піднесено, пробиваєть ся іґнорованнє недотепних розумовань Бєньовского в його останнїм листї і з'їдливий сарказм, що подекуди переходить в пряме обвинуваченнє корони за її повільне і нерішуче поступованнє. Не до смаку було козацькій старшинї і се, що волинський каштелян трактує всюди українську справу з польського становища і старає ся козаків прихилити не на підставі добровільної умови, не як рівних з рівними, але яко збунтованих підданих, великим милосердєм короля. В тій справі козаки старались ста-

нути на иньшім становищі. Хмельницький, як се видко добре з сеї його відповіди, зазначує всюди виразно самостійність України і хоче тільки союзу добровільного і рівнорядного. Не бачимо тут оправдання з провин, але чуємо жаті з причини заподіяних кривд через невідповідне поступованнє Польщі. Яко репрезентант України відзиваєть ся гетьман в тоні зрозумілої гідности. Можливости на порозумінне не відбирає, але зазначивши для контрасту прилученнє України до Москви, хотів тим спонукати Польщу до більших уступок і більших жертв.

Певно ніщо иньше, як ся відмовна заява, хоч би не щира, послужила для Беньовского мотивом до зірвання дальших зносин.

VI. Зимова кампанія 1660 р.

Що посередничa акция Беньовского до нічого не доведе, се можна було предвидіти вже на самім початку.

Була вона позбавлена всіх реальних підстав і випливала з недокладного з'орієнтованя в козацькій ситуациї. Беньовский заходив ся вплинути на гетьмана, дражнячи його чутє і представляючи пакости, які Україні заподіювала Москва, вкінци може предкладав — припустім, навіть і якісь користні умови; та чиж одна ще воля — навіть сьогобічної старшини, що справді дуже була невдоволена з московської господарки, могла вплинути на зміну сього, що зайшло по упадку Виговського? Знаємо хто був Юрий Хмельницький, і знаємо яку він мав повагу. Могли правобережане його слухати, але на Лївобережу його власть була номінальною. Там дуже сильною стопою станула вже Москва, маючи за собою по містах сильні залоги і відданих собі полковників — з особистих інтересів і амбіциї, чи иньших причин; а коли були деякі невдоволені, мусїли тихо сидїти і сього не показувати. Що таких тихих малькотентів було трохи, се безперечно, і се бачимо опісля, по чуднівській кампанії, коли декотрі, з давних ніби приятелїв Москви, стають перші на чолї бунту і різко виступають против Москви. Та що найважнїйше, був за царем нарід, якому вже доїли до живого сї фільовання і неспокої по Україні, і який волїв жити безпечно, хочби в кривдї і неволї, як на непевній житя і маєтку свободї. Держала вкінци московську сторону і запорожська Січ, де верховодив всемогучий Сїрко і новий кариєрович Брюховецький. Припустім, що правобережні полковники могли-б уло-

жити якусь нову згоду, нехай се буде і відновлене гадяцької умови, — то вона могла-б, з великою бідою з'обовязувати лише Правобереже, а річ певна, що Лївобереже не пішло-б за тим, і коли би гетьман хотів силоміцю притягнути другий беріг, мусїв би піднести війну й наразити ся на дуже непевні наслїдки. Се ясно стояло перед козацькою старшиною і зовсїм не зле думали вони, коли можливість усьпіхів ставили в залежність від польської переваги над Москвою — від їх сильної армії.

На такім самім становищу в поглядах на українську справу стояв і Виговський, не аби який знавець обставин на Україні, поучений до того ще гірким досьвідом безуспішних своїх попередних порозумінь. Він не вірив в дипльоматичну дорогу, а всїми силами старав ся привести до нової експедиції на Україну.

Дуже енерґічно брав ся він до роботи. Як міг стягав наємників до Степаня і твердив його, щоби оборонити ся перед находом ніжинського і чернигівського полків, що раз ураз йому загрожували з Литви і його непокоїли.[1]) Всїх сил уживав, щоб спонукати до дїла корону, яка тим разом більше зайнялась його справою: „Не страшна — як писав він тодї до Польщі — тепер козацька сила, в бурях домової війни і флюктуаціях підірвана, коли що найчисленнїйші полки вигинули: полтавський в 40.000, миргородський в 30.000; прилуцький і ірклїївський до тла знищені, а міста і села поросли кропивою: одні з осадників лягли в тих численних побоєвищах, а иньших з жінками орда пігнала в Крим. Всього на всього козацького війська ледви буде 40.000, а й воно не стане всею силою на однім місци, бо мусять розірвати ся і стати на полях супротив Татар. Кілько разів йно Москва звела на Українї битв, тільки разів щастєм його кор. величества понесла памятні нещастя".[2]) Иньшими разами просто страхав — писав, що „Хмельницький вже порозсилав по полках універзали, накликуючи військо до скорої виправи на Польщу, а сам, коли не рушив ще, то певно думає рушити по руських сьвятах (по Різдві), кількадесять армат вже виправив поперед себе; тому нехай королївське величество радить, якби то запобігти сьому скорою висилкою військ.[3]). Але найважнїйшим здобутком, яким скинений гетьман потрапив заохотити Польщу, чи може навіть примусити до нової акциї, була без сумнїву та обставина, що йому

[1]) Памятники, т. III, ст. 408: лист Виговського до короля з грудня 1659 р. [2]) Ibidem, ст. 404. [3]) Ibidem, ст. 406.

вдало ся втягнути до своєї справи, давних своїх союзників Татар. Ми вже знаємо, яким важним чинником були для Виговського Татари в цілій його політиці і в його боротьбі з Москвою. Як виділисьмо, упав він для того головно, що Москві вдало ся відлучити Татар від нього і наслати Сірка і Хмельницького на татарські улуси, і се запечатало його упадок.

По наглім звороті в ситуациї, яка була опісля наступила, і по зміні гетьмана, хан з початку не міг з'орієнтовати ся. Річ природна, що вибір нового гетьмана ще нічого сам по собі не творив, і коли хан помагав Виговському, то не робив сього лиш для його особи, а тільки задля свого принципіяльно ворожого становиска до Москви, і був готов стояти рівнож і з Хмельницьким, коли-б він пішов тою самою дорогою, що попередник. І справді Хмельницький старав ся задержати хана за собою: по своїм виборі повідомив його через свого післанця про свій вибір, заявив себе підданим короля, з'обовязував ся з ханом держати на дальше заприсяжену вірність і обіцював ся спільно з ним йти на кождого спільного ворога, а особливо на Москву.[1]) Одначе Виговському удалось вивести сю справу на чисто: по переяславській раді післав він свого післанця до Криму і просьвітлив ситуацию.

Се був важний усьпіх: „Не відразу ся новина порушила хана, але коли пізнав, що звідси може для нього бути нове небезпеченство, зараз наказав орді готовити ся до війни і пасти коний, і зараз з післанцем моїм післав свого з листом до краківського воєводи (Ст. Потоцкого) намовляючи його зараз рушити на Україну, і вже посилає часть свого війська на зустріч до Камінця і мене гет кличе до спільної роботи против ворога. Инакше, колибисьмо тепер з ним не справили ся, то на весну хан заповідає від себе великі трудности“.[2]) Всякі листи, які до нього надходили від нього, Виговський слав в Польщу до короля і до Станїслава Потоцкого і раз в раз пригадував про їх обовязки.[3])

Се позискане Виговським Татар і його енерґія до боротьби справді вплинули тепер на короля дуже. Тай вкінци і політичний інтерес наказував використати до половини вже доведене діло. За війною був король, були і сенатори[4]); треба було лише, що най-

[1]) Памятники, ст. 407. [2]) Ibidem, ст. 408. [3]) Ibidem, ст. 403—408.
[4]) Рукопись з архиву князїв Сангушків в Славутї, ч. 170, ст. 5, Copia listu JM. P. Wwdy Krakow. do Króla JM.

важнійше, спонукати до попертя сеї справи і до походу на Україну старого гетьмана Потоцкого, що кватирував з військом на Волині і на Поділю. Треба піднести, що й перед тим король і сенатори не були глухі на поклики Виговського та взивали Стан. Потоцкого, зараз по його нещастю, йти на Україну, помагати київському воєводі і не позволити козакам опанувати твердинь, а передовсім чигиринської.[1]) Зрештою се була дуже реальна справа для корони: раз могла вона привернути Україну, а по друге скинути зі своїх плечей тягар удержування армії в своїй зруйнованій до крайности державі. По щасливім покінченю воєнної експедиции повинна була вся полуднева армія вступити на Україну і там розложити ся на кватири: тим способом думало правительство звільнити ся від тих частих скарг, які раз враз до нього приходили від збіднілої людности східних провінций, і вкінци полишило-б ся для нього дещо більше війська, що в великій біді тоді воювало в Прусах. Західні провінциї були так спустошені, що не було про се й бесіди, щоби там військо могло по воєнних трудах покріпити ся.[2]) Але все то було даремне супроти крайно зруйнованого скарбу та неохоти і нездарности самого гетьмана.

Король оправдуючи ся перед Потоцким з неправильної виплати війську складав справді сам чималу вину на пустий скарб: „Що до сього часу в многих воєвідствах скарбові асиґнациї лишили ся без пожаданих наслідків, то причина йно в бідности держави. Терпить від сього не тілько військо, але і вся вітчина, прийшовши до такої біди, що не може ніяк сплатити ся, хоч уживає до сього всіх способів і мусить позволити на військові екзекуциї з нарушенєм (z obliżeniem) власних прав і свобід. Справді дуже бажавби я собі, щоби убогим людям вже раз був даний спокій і полегші через знесеннє тих екзекуций (ex suspensa executione), бо їм ледви остає ся тільки того духу, яким жиють. Много є таких, що через екзекуциї позбувають ся своїх дібр, щоб тим успішнійше могли звільтитись від претензій кредиторів“.[3])

Але друга не меньше важна причина повільного поступованя і несповнювання королївських наказів була, як се вже король

[1]) Рукопись з архиву князїв Санґушків в Славутї ч. 170, ст. 2—3: Respons urodzonym Michalowi Ciechanowskiego, Porucznikowi urodzonego Strażnika woyskowego y Woyciechowi Bębnowskiemu, Towarzyszowi urodzonego Obożnego Koronnego, Posłom od Woyska posłanym, na postulata od tegoż woyska doniesione J K. M., z kancellariey dane dnia marca 1660. [2]) Ibidem. [3]) Ibidem.

не укриваючи перед старим гетьманом говорив йому в очі, се повільність Потоцкого.[1]) Сам від себе гетьман складав вину на брак артилериї: „давно бувбим я вже вирушив — писав до короля в дорозї під Могилів — коли би не була припізнила ся артилерия, около котрої і так був не аби який непорядок, і була би певно не рушилась, коли-б я не був її своїм власним коштом рушив зі Львова. До того і порохи, які спорядив скарб, були фальшиві, і я мусїв казати їх перероблювати і на їх місце иньший зладити. А нїм того всего не зготовано, годї було прецїнь вибирати ся. Під Охматовом малисьмо і більші сили, а дізналисьмо немалих трудностий; сохрани Боже, щоби я тепер нерозважно поривав ся: треба було-б в противнім разї або назад завернути ся, або зі згубою війська, на якім лежить спасеннє Річи-Посполитої, приготовити вітчинї кінець. Зводячи то все до купи і слухаючись ханської ради, який до мене поспилав посольство, щоби я так довго не рухав ся, аж доки би його війська не прийшли, мусїв я відложити воєнне дїло на пізнїйше".[2])

Так отже військо сидїло на кватирах, а на Україну зовсїм не спішило, хоч в лїтї чи в осени дістало якусь частину належитостий. Коли-ж надійшла зима, стало знов добивати ся належної кварти і певно мусїло добре наставати, коли гетьман, чи то аби мати від нього спокій, чи може, щоби його рушити, на що на нього зі всїх сторін напирали — не повідомляючи навіть про се короля, без нїяких попередних скарг, що могло би почасти оправдати сей його поступок, як се сам король підносив, — видав сам від себе і від війська до городів манїфести на доставу належної асиґнациї; повідомив про се, що правда, ґнезненьского архиепископа.[3]) Сей самовільний учинок підніс напруженє, яке вже було і так від давна між ним і королем — до крайности. Король був дуже обурений на гетьмана, що він не виповнив в осени його наказу, не споміг Виговського і через се утрачено Україну. „Byłaby się in fide zatrzymała tamta provincia, gdyby wojsko wcześnie tam zostaiące y wielmożny

[1]) Вказує на се король в своїм листї, писанім перед самою могилівською експедициєю, або й може по нїй. Злагоджуючи попереднє непорозуміннє пише: w czym Uprz. Wasz. ubliżyłeś Naszey powadze zwykłą swoią po te czasy powolnością, życzliwością nagrodzisz. Ibidem, ст. 6—7: Respons. Jan Kazimierz z łaski król Polski.

[2]) Рукопись з архіву князїв Санґушків ч. 170, ст. 5: Kopia listu JM. P. Wwdy Krakowskiego do króla JM.

[3]) Ibidem; вище згаданий respons Posłom na Postulata woyska".

woiewoda kiiowski byli posiłkowani.[1]) Posłać było iakośmy pisali, nie zycząc, abyś się był sam uprz. wasz. ruszał, aż sporządziwszy armatę — woysko konne, o które w posiłek krwawemi łzami prawie prosił y tak często solicitował wielmożny wwda kiiowski; byłaby była z Czehryna y armata y municia, gdzie to wszystko per remoram posiłków ze dwiema tysięcami nie beczek, ale fas prochu, który by był na kilka lat mógł sufficere, cessit nieprzyiacielowi. Takoweż były y od hana tatarskiego wszystkie do nas poselstwa i nakazy, aby iako nayprędzey nasze woysko szło w Ukrainę".[2]) Заплату війську уважав король не тільки зайвою, але просто переступом тому, що тим подано привід до нових жалїв і нарікань на покривдження війська, яке серед великих недостатків вело війну в Прусах, а платнї не дістало ще навіть і за попередний рік.[3]) А вжеж найбільше дїткнуло короля, що Потоцкий виданнєм манїфестів нарушив сферу королївської власти: „przy nas iednak iako wszystkich urzędów przysięgłych, tak daleko bardziey nie przysięgłego hetmańskiego originalis autoritas y suprema potestas zostawa, którey my sobie w ręku wydrzeć nie damy. Na manifest iego nie zdało się Nam odpisać y podawać do grodu remanifestatiey, indulgemus w tey mierze senectuti y zasługom domu iego".[4])

Здаєть ся, що король в своїм обуреню запротестував таки против виданя тих манїфестів[5]) і тим дуже образив старого Потоцкого. Наступила була між ними через то остра виміна листів; прийшло до того, що гетьман чинячи коронї і радї закиди за свою зневагу і за здержаннє заплати, зважив ся погрозити і домовою

---

[1]) Ibidem, ст. 7—8: Kopia listu od J. K. M. do J. W. P. Marszałka koronnego ze Gdańska 15 Martii 1660.

[2]) Respons Posłom. [3]) ibid.

[4]) Згадана повисше копія листу короля до маршала Любомирского.

[5]) Що так воно було, можна здогадуватись з інструкциї даної послам від війська. Гляди: Instructia Ich MM. Panu Michałowi Ciechanowskiemu Porucznikowi Roty JM. P. Strażnika woyskowego y Woyciechowi Bębnowskiemu Towarzyszowi Roty JMP. Oboźnego koronnego, Posłom od Woyska do J. K. M. wyprawionym. Тамже, ст. 1—2. Оригінал сеї інструкциї маємо в рукописи бібліотеки Черторийских ч. 402 ст. 372—375, він датований: Z Zynkowa, d. 12 Februarii 1660. Станїслав Потоцкий каже в листї до короля, що „deputaci woyskowi znać dali, że na assignatie moie, z któremi recurrebam do W. K. M. P. M. M., insze nastąpiły ordinatie y bardzo to samo commovit exercitum; przynoszę ten niesmak móy y woyska przed maiestat". Copia listu J. M. P. Wwdy krakow. do Króla JM.

війною: „Przez co tedy w taką w. k. m. upadłem niełaskę w siwym włosie moim; inszego w. k. m. spodziewałem się effectu, żem się tego nieszczęścia dosłużył, boleć na to muszę. A przytym to oznaymuię, iż do woiewodztw wydałem uniwersały, aby się assignatiom moim dosyć stało. Zaprawdę nie tak w robocie woïenney zostaiące y po tak wielkich rozruchach nieuspokoione zachęcaią woysko, które iuż ztąd samowszedłszy in desperationem iść do Polski dla odzyskania chleba chciało, bym go był persuasyią i prośbą moią nie zatrzymał; y tak nie wiem, ieżeli mię non deseret, ieżeli go ten chleb nie doydzie, uzna to każdy, ktokolwiek był radą w. k. m., że nie uważnie to radził. Bo ia nic nie widzę, żeby ta sprawa do dobrego miała przyyść końca, y owszem tego się spodziewam, że ex hac scintilla civilis belli erumpet flama; y strzeż tylko Boże, aby nie z ostatnim to było oyczyzny naszey upadkiem. Iako się w tym żalu moim uskarżam w. k. m. panu memu y dobrodzieiowi tak y do innych ich m. p. senatorów recurro, aby sorti meae compati raczyli o całości oyczyzny, wolności y swobod swoich radzili. Sam zaś przed Bogiem y Maiestatem w. k. m. oświadczam się, iż nie przy mnie będzie wina, ieśli co aduersi in Rmplicam dimanabit".[1]) Король в листї своїм з Ґданьска до маршала, називає Потоцкого прямо мальконентом і скаржить ся, що він баламутить против него людий і по Польщі розсїває на нього і на двір лихі вісти — „czego nie dostawa tylko, że ieszcze na rokosz zawoła; przegrażaią się listami swymi niektórzy (дехто зі сторонників Потоцкого), że się nakoniec udać myślą ad externam protectionem.[2]) Вкінцї одначе стало на тім, що король випер ся перед гетьманом з легким закидом на зле інтерпретованнє його слів, що він зовсїм його наказу не зносив і хлїба жовнїрам не думає відбирати.[3])

Та се не було одинокою причиною до непорозумінь. Здаєть ся, що старого, амбітного гетьмана образили ще більше заходи двора відобрати йому булаву, а віддати в руки енерґічного руського воєводи Стефана Чарнецкого.[4]) Був се проєкт підданий нїким иньшим, як Виговським, що сильно інтриґував против Потоцкого, не можучи його стерпіти за таку повільність і змарнованє стількох догідних хвиль. Він то в своїх благальних листах раз враз

---

[1]) Тамже, ст. 5. [2]) Kopia listu od JKM. do JWP. Marszałka koronnego. [3]) Respons. [4]) Dr. W. Czermak, Szczęśliwy rok, (l. c. 1889, kw. II, ст. 524).

допрошував ся, щоби корона віддала провід завзятому Стефанови Чарнецкому.[1]) Було се на руку правительству, і сього проєкту воно не покинуло, а противно, старало ся його виконати. З початком лютого посилано до Потоцкого навіть післанця, якогось Белзецкого, аби намовити гетьмана відступити булаву Чарнецкому.[2]) Як йому ся місия повела ся — не знати, досить, що Чарнецкого справді вислано на Україну і він вже був в Луцьку, одначе завернено його звідти назад до Литви для відпору Хованского, який вже був опанував майже всю Литву.[3])

Провід в українській кампанії зістав ся таки при Потоцкім. В перших днях лютого[4]) полишив Виговський зі своїм військом околиці Дубна і удав ся в напрямі до Кремінця, де здаєть ся мав получити ся з дивізиєю Потоцкого. Всього війська, що взяло в нїм участь було несповна 10.000; а крім того долучило ся понад $1^1/_2$ тисяч орди.[5]) Зі значнїйших взяли участь: Іван Виговський, Андрій Потоцкий, коронний писар Іван Сопіга і Казимир Бєньовский.[6]) Але похід, як сього сподївав ся передше сам гетьман Потоцкий, задля дуже гострої зими, з недостатку провіянту не удав ся. Ось як описує сю нещасливу

---

[1]) Памятники, т. Ш, ст. 400 і 406.

[2]) Teki Watykańskie ч. 24: Avviso: Varsavia, 1 Febraro 1660. Поводом, що Потоцкого уважано невідповідним до военних трудів, подавано його глубокий вік: stante la sua grave età.

[3]) Respons; Jerlicz, т. II, ст. 45; Teki watykańskie, ч. 24: Varsavia, 8 Februaro.

[4]) Памятники, т. Ш, ст. 414—415. Як видно з листу Виговського писаного дня 1 лютого, він був іще в Дубнї, затяжцї його були вже за Заславом. Jerlicz, т. II, ст. 37 оповідає: „ruszyło się z Dubna wojsko kwarciane ku Krzemieńcu i Zbarażu i innych miast, naczyniwszy tu głodu i zniszczenia w krajach wołyńskich около Otyki, Kowla, Dubna, Ratna i innych miast województwa wołyńskiego.

[5]) Такі цифри подає власне реляция самого Потоцкого під тит.: „Transaktia teraźnieyszey Woyny Ukrainney“. Рукопись з архиву князїв Сангушків в Славутї, ч. 170, ст. 3 - 4. Иньші обчислення меньше певні я поминаю, піднесу тут, що від Татар ішло Виговському в поміч далеко більше, бо аж коло 12.000 орди. Таке писав з Ґданьска на підставі татарських інформаций король д. 9 січня 1660 р. — рукопись бібл. Чарторийских ч. 2105 л. 40. Що велика скількість орди стояла на полудневих границях України і звідти робила напади на Крилів, Кременчук, Корсунь, Богуслав, Умань, а навіть добігала до Чигирина — говорить сам Виговський в знанім нам листї до Пражмовского і до неї — як знаємо — хотїв він перебити ся (рукопись бібл. Черторийских ч. 402 — лист зі Степаня з д. 15 січня 1660). Мабуть гостра зима перешкодила всім прийти в поміч.

[6]) Акты, т. VII, ст. 317—319.

експедицию під Могилів сам гетьман в своїй реляциї до короля[1]):

„Військо вийшовши з Кремінця йшло аж до самого Зінкова пустинею, що більше — мусїло перебивати ся через снїги без сїна (в ориґіналї тут кілька рядків нечиткі). І так ішло трактом до Могилева; і хоч там знайшли села, але збіжа не могли нїде здибати, не стрітили людий, не стрітили і одної штуки товару. Ще в осени селяне довідавшись, що ми до них вибираємо ся з військом, повимолочували збіже; частину закопали в землю, а другу частину завезли до твердинь і там зі всїм своїм добром і достатками разом з деякими козацькими полками позамикали ся. Так отже машируючи через пустий край задумало військо добувати хлїба штурмом в Могилеві, що лежав на самім трактї і де замкнуло ся кількох комендерованих козацьких полків в числї, як їх раховано, коло 6.000 козаків з самопалами. Тому що трудно було добувати хлїба в такій, з природи місця добре охороненій твердинї — тож довго воєвода роздумував, чи має припустити штурм; і справдї признав за відповіднїйше радше занехати, одначе, що голод до того примушував і чужоземні офіцери не розуміючи ся на козацькій війнї, легковажили собі її, і твердиню уважали легкою до здобутя — тож приступив до дїла.

„Коли же військо стало штурмовати, охота в чужоземських значно спала — але належить ся офіцерам признати, що дуже відважно ставили ся; аж приходило ся кінному війську зсївши з коний додавати їм відваги. Але коли кінне військо з хоругвами підступило під самі вали і стали з козаками на валах з руки (wrącz) бити ся, чужоземні не тільки що їх не спомагали, але від тих штурмів відступили. Тодї польське військо не маючи від піхоти якоїсь запомоги, побившись під валами пів години, мусїло завернутись і собі від валів.

„І я тодї відступивши від штурму, а не маючи нїякої поживи так для себе як і для коний, мусїв посилати під'їзди за Днїстер до Волощини, і якби волоський край був не відживив війська, як і коний, мусїла би з голоду цїла армія пропасти.

„По тій облозї Могилева, по нарадї вирушило військо до Шаргороду, але що і там не застало живности, приходилось посилати підїзди в дальший край — так на розглядини за неприятелем, як і по живність, чи не трафила ся-б яка в дальшім краю. Одначе і тут не удалось, бо не тільки сїна анї збіжа по

[1]). Transactia woyny teraźnieyszey ukrainney, як вище.

селах і по полях ніде не було, але не знайшли ніде і самої соломи, і під'їзд зморений голодом повернув з нічим, а решта з челяди і товариства прийшли за кілька днів пішки за під'їздом, бо не було чим коний нагодувати (видко вигинули).

„Так то до крайности збідованому війську прийшлось самому собі радити, що має дальше почати? І станули на тім: з огляду, що в тих краях нема ніякої поживи, і орда з ханом не прибула — тай тоті мали так зморені коні, що не можна було з них вибрати навіть 400 до підїзду, і що річ нечувана — жадали, щобисьмо до вартовання їх давали драгонію — так отже не маючи своїх сил, а слабу орду, прийшлось рейтирувати, а військо розложити до весни в тих краях. А і се було для є. м. добродія (Потоцкого) не малою спонукою до повороту, що господари заходили ся пильно коло погодженя орди з козаками. Ми побоювали ся, щоби і з сею останньою не прийшло до яких клопотів, аби се не сталось для нас руїною. Язики, яких під'їзди часто приводили, інформували воєводу, що козаки і Москва ніде тепер не збирають ся, але замкнувши ся по твердинях мали вичікувати, нім наше зморене військо не піде дальше в Україну, а допервa при таяню снігів і при розтїчи мали всї з твердинь вирушити і згуртовавшись ударити разом на наше збідоване військо. А тепер не тілько сїно, але і солому по полях і коло твердинь повипалювали, щобисьмо не мали чим погодувати коний; і коли-б навіть прийшлось їх добувати, то не десятьма тисячами, якого і десять тисяч не було сповна, але і сто тисяч було би ще мало".

Так отже ся зимова експедиция і вся акция Потоцкого, що мала місце в половинї лютого (в днях 9—18 лютого)[1]) задля трудного часу ї иньших хиб не принесла для Поляків ніякої користи і випала досить фатально, хоч — як писав в своїй реляциї до депутатів в Борисові Стан. Потоцкий — „не з так великою стратою людий, як се звичайно буває при таких оказиях".[2]) По словам московської реляциї мали козаки побити досить польської старшини. З козаків дістав ся до неволї колишнїй київський полковник, а тепер союзник і товариш недолї Виговського, Антін Жданович.[3])

---

[1]) Гляди: Отписка воеводы Василья Шереметева, як вище.

[2]) Памятники, т. IV, відділ 3, ст. 1—3.

[3]) Отписка царю воеводы Василья Шереметева; Jerlicz, т. II, ст. 40, рахує польські страти на 3.000. По його словам число козаків замкнених в Могилеві виносило 8.000.

В цілій тій кампанії, як бачилисьмо, до стрічі в поли з ворожими військами ніде не прийшло. Часть полків боронили ся безпечно з кріпости і зовсім не думали виходити в поле битись з Поляками. Повідомлений про похід Поляків і візваний полковниками, хотів піти на виручку обложеним полкам уманський Ханенко, але боячи ся Поляків задержав ся в місточку Кубличі і там рішив ся чекати московської помочи — просив її від Шереметєва. Прибув вкінци з Білої Церкви князь Козловский і дня 19 лютого станув в Умани; звідтам пішов йно дальше на Побоже аж до Кублича, але там вже довідав ся, що Поляків під Могилевом нема, і завернув ся нараз до Умани. Опісля з Умани повідомив лиш о всім київського воєводу і відіслав йому листи Ст. Потоцкого і Ів. Виговського, які посилано до міст і до полковників для позискання їх на свою сторону.[1])

І знов польський гетьман розложив своє військо на кватири по Поділю і Покутю[2]), а Виговського післав на Горинь і Случ, де, як доносив опісля в цьвітни канцлєр Миколї Пражмовскому — „не тілько себе, але і коний не можна було вижививити“ і місто відпочинку військо занявши від Волини весь пояс, мусіло йно раз враз вганяти ся за ворогом.[3]) Воєнних кроків тим ще зовсім не понехано, а відложено на пізнійше: „коли покаже ся трава, мало військо вийти в поле і здїлати се, що є річию війни.[4]) Плян великої кампанії був відложений на літо. Він був здїснений справді — сю кампанію ми оглянемо в дальшій розвідці.[5])

---

[1]) Отписка воеводы В. Шереметева. [2]) Памятники, т. IV, віддїл 3, ст. 3. [3]) Ibidem, ст. 10—12: Лист Виговського до Мик. Пражмовского з Городка з цьвітня 1660. [4]) Лист Потоцкого до комісарів.

[5]) При закінченню почуваю ся до милого обовязку зложити подяку Вп. Проф. Л. Фінклеви за поміч удїлену менї в сїй роботї: за спровадженнє потрібних менї материялів з архіву кн. Сангушків і за удїленє до сконтролюваня відписаного материялу з бібл. Черторийских своїх відписів листів Виговського.

Miscellanea.

Недруковані твори Артемовського-Гулака.

За житя Артемовського (умер 1/13. X. 1866. р.) друковані були мабуть лише 11 його пес, котрі зібрав Куліш і умістив в петербургській „Основі“ (1861, Ш, 78—113). Але відомі були ще й деякі иньші його вірші, особливо російсько-патріотичного змісту, писані в початках кримської війни. В році 1882 уміщені були в львівськім журналї „Сьвіт“ (нр. 14) дальші 3 поезиї його, а потім 1896 р. в львівській „Зорі“ (чч. 19—24) ще 10 поезий. В р. 1897 подала „Кіевская Старина“ (ч. Ш) дальші 19 недрукованих віршів, тойже журнал в р. 1901 (ч. V) ще 3, а в р. 1903 (ч. IX) ще 5 віршів. Крім того Петров в своїх „Очерках исторіи украинской литературы“ (Київ, 1884) подав 1 поезию цілу, а з 2-ох частини.

Сього року я взяв ся до видаваня творів найзнаменитших руських (українських і австрийсько-руських) писателів. Бажаючи видати в першім томі твори Котляревського, Артемовського-Гулака і Гребінки, я став шукати особливо за недрукованими ще творами Артемовського і писав за ними до Харкова, Київа і Одесси. З Харкова, де поет 49 літ жив і де умер, де отже й повинно-б знаходити ся найбільше письменничої спадщини по нім, я не дістав нічого, навіть відповіди на мої листи з тої сторони, звідки я мав обіцяну поміч; але з Київа прислав менї п. Житецький цілий жмут паперів, на котрих було списаних 34 творів Артемовського, а межи ними 10 або зовсім ще недрукованих, або друкованих лиш в части.

П. Житецький не памятає, коли, від кого і на що дістав ті папери. Я-ж пригадую собі, що при кінци року 1874 або з початку р. 1875, коли я редаґував львівський півмісячник „Правду“, на такім самім папері і таким самим письмом прислав хтось з України переписану „Ілїяду“ Руданського (опісля я звернув її, мабуть р. 1878, видавши з неї шість книг). Отже видко, що тоді мусїла бути в Українї гадка видавати твори українських писателїв і задля того ті твори переписували ся.

Як Ілїяда так і твори Артемовського списані великим виразним почерком на жовтавім папері, в форматї фолїо. Декуди видко поопусканї слова, як коли-б переписувач не міг відчитати ориґіналу, а декуди ті прогалини заповнені пізнїйшим письмом тої самої руки.

В тій збірцї знаходять ся: а) всї 11 псє, поданих ще Кулїшем в „Основі“, а потім передрукованих Онишкевичем в його „Рускій Библїотецї“ (1877), з деякими добрими варіянтами; б) з иньших друкованих творів: 1. Приказки, 2—4. Перелицьовані три оди Горация (Розкаянє Охрима, До Терешка, До Грицька), 5. На від'їзд Лонґінова, 6. На закінченє екзамена, 7. До неї-ж (= Матери вдові), 8. До Любки, 9. Упадок віка, 10—12. Псалми 123, 133, 139, і 13. Тече річка (лише половина), все те також з деякими добрими варіянтами або і доповненями.

Наконець є там ще в) отсї твори, доси недруковані: 1. Справжня Добрість, 215 віршів (з них вже подав Петров 28); 2. Дві пташки, 12 віршів (з них подав Петров 5); 3. Нагайка; 4. До Юхима; 5. Псалма 91; 6. Псалма 140; 7. Мому синови; 8. Пісня; 9. Сливіцькому; 10. До Варки. З тих десятьох віршів я чотири красші помістив в моїм збірнику творів Артемовського, а шість слабших подаю оттут, бо думаю, що треба заховувати від затрати і найслабші твори наших визначнїйших писателїв, а власне такі, які, хоч би й не мали нїякої лїтературної вартости, причинити ся можуть до пізнаня житя і характеру писателя.

Додам іще, що п. Петров, видаючи свою згадану висше книжку, користував ся сею збіркою п. Житецького; звідси і походять подані ним поезиї або частини поезий, яких не було у Кулїша, і таким способом він міг окрім 11 творів Кулїшевих вичислити ще дальші 9 творів, які на його гадку визначають ся з поміж иньших.

Збірка п. Житецького написана правописию, уживаною в 70-их роках в галицьких виданях, котра від нинїшньої ріжнить ся головно тим, що 1) нема в ній *ї*, отже *і* уживає ся за нинїшне *і* і *ї*, 2) що стоїть декуди *и*, де нинї ставить ся *і*, 3) що уживало ся *ё* замісць *ьо* або *йо*. Сеся правопись не має нїчого спільного з правописию Артемовського, я подаю отже його твори в нинїшнїй правописи.

Справжня Добрість.

(До Грицька Основяненка).

Хто Добрість, Грицьку, нам намальовав плаксиву,
Понуру, мов чернець турецький, і сопливу,
Той дале-бі що москаля підвіз;
Той Добрісти не зна, не бачив і не чує,
Не пендзлем той її, але квачем малює,
Той Добрість обікрав. Не любить Добрість слїз;
Вона на всїх глядить так гарно й веселенько,
Як дївка, од свого ідучи пан-отця
До церкви до вінця,
Глядить на парубка мов ясочка пильненько.
Не квасить Добрість губ, бо із її очей
Палає ласка до людей;
Вона регоче там, де і другі регочуть,
Сокоче, без брехнї, де і другі сокочуть,
І не цураєть ся гульнї і вечерниць,
Чорнявеньких дївчат і круглих молодиць.
Вона й до милого пригорнеть ся по волї,
Та ба! та не дає рукам свавільним волї;
Вона й горілочки ряди-в-годи хлисне,
Та носом, мов свиня, по улицї не риє,
По соромицькому не кобинить, не виє,
Під лавкою в шинку, мов цуцик, не засне.
Вона, де треба, пожартує,
Та з глуздом жарти всї і з розумом міркує;
Вона не виверта із-під лоба білків,
Мов цап, задушений в кошарі од вовків;
Не стогне, не сопе і нігтїв не кусає,
То з тим то з сим таки помовить, погадає.
Як патока, так річ у неї на губах,

I сьміх її цьвіте, мов мак той на грядках.
Для неї все одно, що в згоді, що в пригоді:
Бог, каже, краще зна од мене, поки годі.
Хоч кіл на голові, як кажуть, їй теши,
Хоч ти візьми її печи, або души:
Не зна вона, що ті людські переполохи,
І не злякаєть ся ні од чого ні трохи.
Як паля в лотоках простісінько стремить,
Хоч хвилї як в неї бушують і бурхають,
Хоч на неї шматки із криги напірають:
І Добрість так в бідї і в лисї так стоїть.
Нехай гострить свою, мов бритву, Доля косу,
А Добрість вигляда, мов камінь з-під покосу;
Наскочить на його коса, задзеленчить....
Хрусь на́-двоє! а камінь все лежить!
Нехай як хоче море грає;
Нехай роз'юшений, як той бугай, Нептун
Трезубцем байдаки і човни вивертає:
А човник Добрісти, шамкенький мов цьвіркун,
Як селезень на дно за качкою пірнає,
Та впять зі дна на верх без шкоди випливає,
Так він до берега цїленький допливає.
Не любить Добрість сліз. Буває червяку
Всього, як кажуть, на віку;
Бува, що і її зле панство зневажає,
Мов товарякою, так нею повертає:
Чи вже-ж і голосить? і, в лихотї своїй
Росприндившись, скакать у яму їй живій?
Здихне там нищечком, під ніс собі, до Бога,
Із лиха заспіва, та й за своє, небога:
Бо серце їй що тьох знай шепче, що той є,
Хто за терпіннячко спасїннячко дає.
Зна Добрість, що який Бог змочить їй свитину,
Той висушить з неї останню капелину;
Що Бог не мачуха: хоч трошки й поскубе,
Тай впять пожалує, пригорне до себе.
Трапляєть ся і те, що паплюга, брехня,
Із висолопленим жалом, неначе списом,
Мов цицдря гаспідська до ворогів ганя,
Сектує на неї і позирає бісом;
Що заздрість, з жовтими очима мов жовтки,

З кошечими, мов чорт, на пальцях пазурами,
Де ступить Добрість, скрізь копа під нею ями;
Пекельниї її губки, мов гидкі пауки,
Чи на василечки, чи на чебрець наскочуть, —
Замість щоб мед з їх брать, одну отруту смокчуть.
А Добрість не вважа на злиї язики;
Не пристають людські до неї підбрехеньки,
І, як в калюжах в дощ, хлюпощуть ся гуски
Та, стрепенувшись, знов виходять з їх сухенькі:
Так Добрість чепурна виходить із брехні.
У неї ворогам відкази все одні:
Хто часнику не їв, той і смердіть не буде,
А добрий ворогів завсїди перебуде.
Псу вольно й на попа брехать, як кажуть, все;
Собака гавкає, а вітер те несе;
Від злиднїв не втечеш нї дньом, нї серед ночі:
У Заздрісти, мовляв Пархім, попівські очі;
Бог з нею!... їй — в завись,
А Добрісти в користь;
Сіль в вічі, в зуби їй печина, Добрість скаже,
Тай хоч якій брехнї сим словом рот замаже.
Як шкура з бузівка у шевчика в зубах,
Або у лимаря Смілянського в руках,
Чого не витерпить! що їй не виробляють!...
Смердячим жиром їй і дьогтем доїдають!
Крий, Боже, що їй мук, небозї, завдають!...
І крутять і вертять, і труть, і пруть, і мнуть,
І в дудку спуплюють, і рвуть, і ростягають,
І в сто погибелей муцюють і згинають...
Що з боку чоловік зирнувши, задрижить!...
Подума: тільки-ж вже на сьвітї їй і жить!
Аж ось зирк!... лимарь наш всю шкуру підіймає,
І юхтою її, або габельком величає!
І, щоб за шкуру мов пять золотих узять, —
То за габелька він не хоче й десять брать!
І Добрість в сьвітї так: чим більш в нудзї помнеть ся,
Чим більш, як репяхів, тут лиха набереть ся,
Чим сала більшенько за шкуру їй зальють,
Тим більше за неї, де повернись, дають.
Адже-ж за битого, батьки синкам казали,
Небитих двох колись притьмом давали,

Та ба! та й чотирьох не квапились, не брали!
Нехай в олійниці олійник тараном
Макухам завдає, як мога, більшу муку:
Сим не зовгорить їм, а здавить в каменюку,
Що потім чорта й сам вдовбе їх долотом!
Нехай вовтузають і Добрість кулаками,
Мов воскобійними нехай з неї клинками
Останню слізоньку видавлюють і пють:
Овва!... дурні!... того не знають, що дають
Таку принаду їй до стусанів частеньких,
До штовхання під бік, до кулаків тугеньких,
Що хоч в потилицю тогді їй і обух,
Хоч довбню в лоб, то все не випре з неї дух!
І довбня, я-ж кажу, тогді їй так зашкулить,
Як щось... за коміром, або постіл замулить.
По сьому-ж, Грицьку, тут і Добрість пізнають:
Клеймо їй — канчуки, імення їй — терпіння;
Хто їх не коштував, нехай не жде спасіння,
Того нехай поміж сьвятими не кладуть!
Бо той, до котрого знай доля зуби скалить,
Трохи лиш на того не скиснув ся синка,
Що матінка пестить і по головці гладить,
Поки не возметь ся пестунчик до замка!
Але всьому свій час і черга, Грицьку, буде:
Ми під Богом, як бач, всї ходим грішні люде!
До часу глек, мовляв один розумний лях,
До часу, я-ж кажу, наш глечик носить воду;
І на його пійшла зла доля ту пригоду,
Що глек побачимо в черепяних шматках!
До часу над слабим, хто дужчий, вередує,
До часу мужика ледачий пан мордує:
Колись до нас усїх смерть в гостї примандрує,
Та, мов Ехлейтар нам в вікно заторохтить,
І по московському гукне: „в паход ітіть!“
Не гляне, чи то в нас кульками хата вшита,
Чи, може, дереном земляночка накрита!
Всїх нас сира земля до себе прибере,
Але ледачий так, як добрий, не умре!
Як з Городища чумак, пійшовши в Крим за сілью,
В дорозї нидїє двадцяту вже неділю;
Обшарпавсь до рубця, в коломазь обліпивсь,

Та ба! та, як другі, до щенту не пропивсь,
Що день, то неборак знай молить ся все Богу,
Щоб швидче дівчину побачити, небогу,
І гулих воликів знай хльоска батогом,
Поки опинить ся перед своїм двором:
Так Добрість квапить ся із сьвіта в домовину,
Терпить нудьгу й тугу, і трясцю і гостець,
І пан-отця так жде в останнюю годину,
Як на Великдень всї червоних ждуть яєць.
Але ти, Грицьку, більш ніж я учив ся в школї;
Далеко більш ніж я помазавсь ти письмом:
Ти й Греків, Литвинів, ти знаєш всїх доволї,
Ти в церкву хоч яку годив ся б буть дяком;
Ти краще Добрісти патрет нам нарисуєш,
Бо й добрий сам єси — і гарно всїх малюєш.
Послухай Грицьку лиш: чи се тобі втямки,
Як зійдуть ся було до тебе парубки,
А ти, було, звелиш граматку їм читати,
А сам почнеш, було, савтирь перевертати,
Скрізь нишпориш: під тмою, мною, здом,
Під азом, янгелом, або ще й в ярмолої,
Од палятурочки в часловцї до другої,
І спиниш ся, було, аж над октоіхом,
Тай об якімсь, було, почнеш читать Сократї,
Так гарно, що, було, аж сумно всидїть в хатї —
Нехай над їм, мовляв, земля пером лежить:
Дивіть ся, хлопцї, лиш, казав ти нам, глядїть,
Як Добрість на сьвітї живе і умірає,
Як не лякаючись, кайдани надїває!
З якою радістю держить в руцї мишак,
І кухлї, хоч би то скривившись, випиває,
До Бога рученьки невинні протягає!...
Оттак то, ти казав, Сократ умер, оттак!
Чого ви дурники, сказав він веселенько
Своїм заплаканим в хурдидзї школярам,
Чого голосите? бігайте лиш швиденько,
Та дайте півня ви Ескулаповим попам!
Оттак-то, братця, й ви, казав ти: хлїб ви їжте,
А правду хоч яким панам великим ріжте!
Не скрізь ледачі так як грецькі ті пани,
Хоч скрізь на сьвітї є ахвинські брехуни,

І є земля така правдива і заможна,
Де правду иноді сказать цареві можна.
Дивіть ся, кажеш ти, як вірний Довгорук
Писульку царську рве із єдноралських рук
І на́-двоє її із серця роздирає!
Глядіть, як старшина од ляку помірає!...
А Довгорук сидить і усом не моргне.
Ой! що-ж ти наробив! тут всї заверещали:
Тепер же поминай, як Довгорука звали!
А Довгорук сказав: не бійтесь за мене,
Нехай лиш прийде сам Петро сюди Великий!
Я доведу, що й царь, як всї ми чоловіки,
Помилить ся, згрішить, спіткнеть ся і впаде,
І ворог той йому, його хто не заведе.
Аж, бач, таки й воно на правду вийшло, хлопції,
Прибіг Петро, гукнув, затупав, загурчав,
Уже був кинувсь бить, але як роспитав,
Аж Довгорука — цмок!... погладив по головції,
Та ще й на змирщини його перепрохав,
Вже-ж не шага йому він на горілку дав!...

. . . .

. . . .

Воно, як на мене, конешно, Грицьку, так,
Кажу, тай з правдою не кожному однак!

1817 г. 17 Сентября. Харьків. (Не скінчена).

Нагайка.

(До Йвана Сливіцького).

Не лай дурнїв, Іване!
На біса та лайка?
Де язика не стане,
Там візьме нагайка.

Нагайкою Татари
З мирян гарач драли
І, мов овець в кошари,
Народ в Орду гнали.

Нагайкою ранїше
На панщину йдеть ся;
Нагайкою спірнїше
Косить ся і жнеть ся.

Нагайкою й в школярнї
На розум наткнеш ся;
Нагайкою й в пожарнї*)
Хисту набереш ся.

*) Часть, квартал.

Нагайкою й кацапство
Зробив Петро можним;
Нею, сївши на царство,
Грів спину вельможним.

Нагайкою кізлячі
Бороди обтріпав,
І жупани висячі
По пояс обсїпав.

Нагайкою вчив строїть
Жінкам вечорниці*)
І німкенські їм кроїть
Запаски й спідниці.

Нагайкою й Працюзів
Бонопарт вкуйовдив,
Драв Німоту й вовтузив
І всїм верховодив.

Тепер його племінник
На живо при з'їхав**),
Як-би їм спік грінок,
То дальше б заїхав!

1852 г. 30 Ноября. Харьків.

На приглашеніе участвовать въ лотторе́ѣ аллегри. (Экспромтъ.)

До Юхима.

Що там пани народ мутять?
Бач, на чужеє щедрі!
Гроші хапнуть, чимсь покрутять, —
Тай кричять: алегрі!...

Може й в тебе там, Юхиме,
Яка гривня мулить?
Чи сим тебе не підніме,
Не дуже дошкулить?

Воно гривня — не що гроші,
От як подивить ся,
Та все-ж гроші, ще й хороші:
Є чим похвалить ся!

1855 г. 22 Января. Харьків.

---

*) Ассамблє.
**) je vous prie.

Сыну моему,

при посылкѣ ему въ С. П. Б. дѣлового портфеля.

Колись було,
Та вже давно...
Аж за Богдана Хміля:
Аби папір...
Черкай на спір!...
Писалось без портхвіля!

Тепер инак,
Та й мудро так:
Вся сила, бач, в портхвілях!
За те-ж не лай
І вибачай,
Що пишуть мов з похмілля!

Воно й не див,
Бо розум жив
Тогдї в старій хатиньцї;
Тепер зійшов,
Жить перейшов
В мальованім budинцї!

1857 г. 2 Марта. Харьків.

1.

Куди не йшло, Іване,
А на твій достаток,
Десять рублїв ще стане —
Основі в завдаток.

2.

Пошли грошей, козаче,
В Пятенбурх Основі:
Бач, як просить і плаче
По рідненькій мові!

3.

Застав Бога благати
Сирітку Основу!
А доки-ж нам читати
Кацапськую мову?

1860 г. 9 Листопаду, засилаючи до Сливіцького нр. Петербургскихъ Вѣдомостей за знакою про видання »Основи«.

До Варки,

на мое выздоровленіе отъ гриппа, по ея наставленію.

Ну, дядино, Варко!
Прийшлось було шпарко!
Таке напало,
Опановало,
Що притьмом зігнуть
І ноги одкинуть!
Груди підперло,
Нутрó замерло;

Очі — цибульки,
На носї бурульки,
А з носа.. крий Боже!
Що й сказать не гоже...
Знай хлюпа і плюска,
Мов в калюжі гуска!
А в пельцї ж то, в пельцї,
Неначе в бутельцї,
Зашпунтовало,
Замуцьовало,
Що нї ковтнути
Анї дихнути!
Так тебе й скрутить,
Аж баньки помутить!
А в ротї бридко,
Що й плямкнуть гидко:
Приміром вівцї
Стоять на днївцї!...
Язик — мов з сирицї,
На язицї — печерицї...
Така нудота,
Що й вмерти б охота!
А тїло млїє,
В очах жовтїє,
І млосно і нудно
І так якось чудно...
Все-б то... на воміти...
От жінка й діти
Голосять: „Тату!
Покличмо в хату
Варку, то може
Трохи поможе?“
Покликали Варку,
Піднесли їй чарку;
Вона ж як погляне:
„Се, каже, погане!
Се, бач, од пристріту,
Подай воду гріту!“
Подали водицї
І кухоль з полицї,
Звернула до сходу,
Подула на воду,
Перехристилась
І помолилась,
І над водою —
Кив головою;
Кивала, кивала,
Шептала, шептала,
Подивилась в вічі,
І, сплюнувши тричі,
Та й бурх соли в шклянку —
Мабуть з хвилїжанку!
„Випий же, каже,
Жінка дігтем змаже.“
Випив... скривив ся,
Трохи не скрутив ся,
Бридка до одмінка!...
От... шмарує жінка;
Вона-ж ялозить,
А тут морозить;
А піт підо мною,
Ропа ропою!
Я сціплю зуби,
Трусять ся губи...
Тут гульк надо мною,
Нічною добою,
Скоїлось диво!...
З сирівцю... пиво!
От я й оклигав!
А то б проплигав
По пеклу довгенько!...
Ну, дядино, ненько,
Воно за сю ласку,
Дав би й на запаску,
Та грошей не маю,
Хиба заспіваю;
А ти, кобзарю,
Заграй про Варю!

На закінченє позволю собі додати пару уваг що до творів Артемовського взагалї.

Менї здаєся, що Кулїш, а за ним і пізнїйші критики трохи перехвалили казку „Пан та Собака“, а знов з другої сторони занадто остро осудили иньші його твори. Артемовському від часу до часу, в щасливу годину і коли задав собі більшої працї, удавалось зладити якийсь красший вірш, а вже-ж певне що до найкрасших саме належить „Пан та Собака“. Але й пізнїйше удавали ся йому колись неколись гарні вірші, н. пр. Плїточка (Рибка), До Любки, декотрі Псалми, Катеринї Писаревій і и. Тілько-ж він дуже часто, особливо в пізнїйших часах, лише бавив ся в віршописанє: тих віршів не можна й називати поезиєю, і Артемовський сам не вважав їх за таку. Я в моїм виданю умістив і деякі слабші вірші, щоби і збірник був як найповнїйший і щоби подати по можности вірну та докладну характеристику поета; все-ж таки я не міг згодити ся на уміщенє всего балясту. Але треба признати, що Артемовський навіть і в слабших творах уміє справно уживати улюбленого свого верша александрийського, від Французів перенятого і під його пером майже зарівно гнучкого як у французьких писателів, а значно красшого як н. пр. у Німців. Також мова його дуже гарна, і наші писателї можуть собі її й тепер брати за взір.

З 62 знаних до тепер творів Артемовського написані:

в 1817. роцї 1 (Справжня Добрість),

в 1818. роцї 2 (1. Пан та Собака, 2. Суплїка)

в 1819. роцї 3 (1. Солопій та Хивря, 2. До Йовграпа, 3. Тюхтїй і Чванько)

в 1820. роцї 1 (Приказки)

в 1827. роцї 7 (1. Твердовський, 2. Рибалка, 3. Батько та Син, 4. Дві пташки, 5. Плїточка, 6—7. До Пархома I, II)

в 1828. роцї 1 (Розкаянє Охрима)

в 1831. роцї 1 (До Терешка)

в 1832. роцї 1 (До Грицька)

в 1833. роцї 1 (Петро мужик не покорний)

в 1842. роцї 1 (На від'їзд Лонґінова)

в 1848. роцї 1 (Сидить Петро у Полтаві)

в 1851. роцї 10 (1. Надудливсь чаю, 2. Були ж ми і в Сьвятигорськім, 3. Ой де-ж вона залетїла, 4. Голив ся я на тиждень раз, 5. Письмо Андрею А. Вагнеру, 6. Послухав жінку, 7. Ой мені тяжко, 8. Андрію, Андрію, 9. А що-ж отсе Андрію, 10. Нагайка)

в 1852. роцї 4 (1. Сьвітить місяць, 2. Чого-ж менї журити ся, 3. Ну вже таки, 4. Пісня Сонїної мамки)

в 1853. роцї 4 (1. На побіди Россиян, 2. На розбитє Турків, 3. Рада султанови, 4. До химерних Пранцїв)

в 1854. роцї 1 (На закінченє екзамена)

в 1855. роцї 6 (1. До Юхима, 2. Матери вдові, 3—6. Моїй доньцї)

в 1856. роцї 5 (1. Моїй жінцї, 2. Запрошенє на вечер, 3. До Любки, 4. Упадок віка, 5. Псалма 140)

в 1857. роцї 6 (1. Мому синови, 2. Катеринї Писаревій, 3—5. Псалми, 6. Пісня)

в 1858. роцї 1 (Псалма 91)

в 1860. роцї 1 (Сливіцькому)

в ? роцї 4 (1. Пан і 2. Муха, обі байки мабуть в 20-их роках; 3. До Варки; 4. Козацька мати, в 60-их роках).

Найдовші прогалини в поетичній творчости чи в віршописній забаві Артемовського бачимо отже: від 1821—1826 р. (6 літ), від 1834—1841 р. (8 літ) і від 1843—1847 р. (5 літ). Може бути, що ще і з тих років де-що знайде ся, але вже тепер можна сказати, що донос на нього з 1831 р. і нїби то наполоханє його не могли бути причиною його замовкненя, як де-хто припускає.

Крім поданих та вичислених тут писань друковали ся межи творами Артемовського ще: 1. Глек, 2. Волох, 3. Хороший чоловяга (з Некрасова), 4. Цокотусї (всї чотири в „Зорі“ 1896 р., прислані М. Комаром з увагою, що „певність їх безперечна“) і 5. Моя доля (Кіевская Старина 1897). Але на мою гадку анї одна з тих поезий не була твором Артемовського. Першу з них, як звістно, написав А. Метлинський, другу Боровиковський (про се згадують Вагилевич, Петров, Огоновський в своїх письмах о українсько-руській лїтературі). Се-ж характеристичне для наших сумних відносин лїтературних, для малого розповсюдненя наших лїтературних творів, що навіть такий знавець і бібліоґраф, як Комар, міг зробити таку помилку. Зрештою „Волох“ вже своєю формою, мовою, тоном, всею дикцією показує, що се не твір Артемовського. Подібне вражінє робить „Хороший чоловяга“, а також, хотя трохи в меншій мірі, „Цокотусї“; сей остатнїй вірш має ще й метричні хиби, незвичайні у Артемовського. Пята поезия „Моя Доля“ (Де ти бродиш, моя доле?) уміщена межи безсумнївно автентичними віршами з 1851-ого і 1852-ого року з дописскою „Получено 3

февр. 1852 г. въ СПБ.“, а на самім кінци цілої збірки стоїть замітка: „Все это извлечено изъ рукописи, хранящейся въ Петербургѣ, въ имп. публичной библіотекѣ“. Але той сам вірш, тілько з гіршими варіянтами, друкований вже в збірці Максимовича „Малороссійскія пѣсни, Москва 1827“, де додана така примітка: „Кажется мнѣ, что это довольно удачное подражаніе народнымъ пѣснямъ, но видно много искусственности“. Отже в усякім разї ся поезия утворена ще перед 1827 роком, а з того бодай часу всї иньші знані поезиї Артемовського мають зовсїм инакший характер. (Що правда, також байки „Пан“ і „Муха“, подані в „Зорі“ 1896, не здають ся менї цїлком певними).

Юлїян Романчук.

Наукова хроніка.

Етноґрафія в західноевропейській літературі останніх років[1]).

Переходячи до огляду літератури етноґрафії (етнольоґії та фолькльору) за останні роки, подаю наперед огляд праць, що дотикають дефініції і методи сих та їх помічних наук, та короткий начерк їх розвою в середній і західній Европі, а спеціяльно в Австрії і в Німеччині, разом з бібліоґрафією важнійших творів, які вийшли окремими книжками. В другій половині переглядаю приступні мені часописи, причім в першій мірі звертаю увагу на праці, що говорять або принайменьше дотикають України-Руси

Наука ся стоїть в тім щасливім положеню, що бібліоґрафи не забувають про ню і збирають та оголошують усі навіть найдрібнійші статейки, розкинені по мало приступних часописях, ґімназіяльних програмах і т. п. видавництвах. Завдячує вона се передовсім своїй важности, а дальше тій обставині, що всілякі „фахи“ потрібують її помочи для своїх студій. Антропольоґи займають ся етнольоґією, бо видять в ній одну з найважнійших частин знаня про чоловіка, фільольоґи звертають на неї пильну увагу, бо мусять користувати ся етноґрафією, аби змалювати і зрозуміти житє минувших і сучасних народів; історики літератури не забувають її, бо оцінюють її вплив на творчість поодиноких авторів і ставлять собі за одну з цілий роз'яснити взаємини між штучною і народною творчістю. З иньших наукових причин займають ся нею соціольоґи, лікарі і и. Загальний огляд дотеперішних праць подають: E. Mogk: „Bibliographische Zusammenstellung der Quellen von Sitte

---

[1]) Див. т. LIX Записок (Огляд літератури антропольоґічної й археольоґічної).

und Brauch bei den germanischen Völkern“ в Пауля „Grundriss der german. Philologie“, 2 III, 1900 від стор. 492, і L. Schermann und Fr. Krauss: „Allgemeine Methodik der Volkskunde“ в „Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie hrgg. von K. Vollmöller“, Том IV, Ерлянґен 1900. Останній крім того, що подає замітки про найновійші книжки, розводить ся широко (на 134 стор.) про задачі і методу етноґрафії взагалї і про поодинокі його відділи, уживаючи до того лїтератури з років 1885—1898. Тому може книжка Краусса до певної міри заступити для етноґрафів лексикон, якого поки що не маємо. З иньших загальних оглядів належить згадати працю А. Лїнке „Über den gegenwärtigen Stand der Volkskunde im Allgemeinen und der Sachsens im besonderen“, котрій шкодить багато патріотичне і тенденцийне становище автора.

Бібліоґрафію разом з короткими рецензіями фахових учених подають „Archiv für Anthropologie“, „Centralblatt für Antr., Etnologie u. Urgeschichte“ „Petermanns Mitteilungen“ в „Literaturbericht“ (раси, описи, загальні підручники). Дуже гарний огляд нових праць находимо в „Jahresbericht über die Erscheinungen auf dem Gebiete der german. Philologie“, де розділ про пародну поезію обговорює Больте, а розділи 19 і 20 — Mythologie und Sagenkunde, Volkskunde провадить А. Шуллєрус; „Jahresbericht f. neuere deutsche Literaturgeschichte“ і „Euphorion“ приносять огляди Гауффена; „Zeitschrift f. österreichische Volkskunde“ містить що року бібліоґрафію етноґрафічних праць австрійських країв, між иньшим і Буковини (Полєка) (про Галичину писав до 1896 Ґольдберґ); річні огляди подибуємо дальше в „Jahresbericht f. german. und romanische Philologie“, в „Jahresbericht der Geschichtswissenschaften“, в „Geograph. Jahresb.“ (до тепер лише до 1897 року) в „Internation. Archiv f. Ethnographie“. Поодинокі рецензії приносять між иньшим також лїтературні видавництва в родї „Allgem. Literaturblatt“. Лїтературу від 1896 до 1900 подає Кірхгофф і Гассерт в „Bericht über die neuere Literatur zur deutschen Landeskunde“ Band I. Berlin 1901; гарний хоч недокладний огляд поступів етнольоґії можна найти в видаваній Авенаріусом часописи „Kunstwart“, де від кількох лїт присьвячено падолистове число на загальні огляди. В найновійших часах, від 1902 р. провадять „Hessische Blätter für Volkskunde“ дуже докладний реєстр усїх видавництв, а „Zeits. d. Vereins f. Volkskunde“ в Берлїнї подає від 1901 р. побіч славянського реферату також огляд німецької етноґрафії пера семигородського ученого А. Шуллєруса. Від 1903 р. зачала виходити у Берлїнї під редакцією знаного бібліоґрафа А. Єллїнека: „Bibliographie der vergleichenden Literaturgeschichte“ (квартальними зошитами), де збирають ся праці про казки, новелї (мотиви), збір-

ники народної словесности і про твори, що займають ся взаєминами між штучною і народною поезією.

Загальних бібліоґрафій в роді Pitré „Bibl. delle traditioni popolari d'Italia" останні роки не принесли. Зістаєть ся отже і дальше до ужитку докладна праця Ріхтера „Biblioteca geographica Germaniae. Literatur der Landes- und Volkskunde" Липськ 1896. Появило ся за те кілька бібліоґрафій до поодиноких територий і до деяких мотивів та предметів етноґрафії. Згадки заслугує передовсім обширна праця V. Chauvin-a: „Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes, publiée dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885, VI, Les Mille et une nuits" Liittich, 1902, стр. 204, в якій зібрано богаті історичні паралелї до мотивів з 1001 ночи; дальше бібліоґрафія O. Kienitz-a і K. Wagner-a „Literatur der Landes- u. Völkerkunde des grossherz. Baden" 1900.

Етноґрафія увійшла доперва недавно в ряд иньших наук, але заняла між ними зараз дуже поважне місце і викликала загальне заінтересоване. Творцем етноґрафії (чи як він її називає — етнольоґії) в теперішнім значіню був многосторонний А. Бастіян, що в цїлім рядї праць старав ся виробити їй право горожаньства поміж иньшими науками і випрацювати певну і сталу методу. Вже в першій, більшій своїй праци „Der Mensch in der Geschichte" (Липськ 1860) дав він головний начерк своїх поглядів, котрі розвинув потім в численних студіях, з яких згадаємо передовсім про його „Völkergedanke im Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen und seine Begründung auf ethnologische Sammlungen" 1881 і „Allgemeine Grundzüge der Ethnologie" 1884, бо в них найкраще розвинено цїлу систему, якій судило ся знайти богато прихильників, але і немало ворогів.

Що таке етноґрафія і які її задачі, се питане ставить ся іще і тепер і до тепер нема одного спільного погляду про дефініцію сеї науки, її область і відносини до иньших наук. Коли одні видять в нїй лише складову частину антропольоґії і відступають їй дослїджуванє духового житя людськости, то иньші бачать в нїй синтезу людської думки, „правдиву фільософію будучности", вершок знаня про чоловіка.

Не буду тут входити в докладне відграничуванє етноґрафії від иньших наук, бо не признаю сьому питаню більшої ваги. Найновійші погляди на се зібрані коротко в праци Кайндля „Die Volkskunde" 1903, про яку буду мав нагоду ще поговорити, а також у Крауса. Розвій і підстави науки начеркнені у Ахелїса „Die Entwickelung der modernen Ethnologie" (досить слабе зіставленє витягів з всїляких авторів) і в „Moderne Völkerkunde, deren Entwickelung und Aufgaben. Nach dem heutigen Stande der Wissenschaft gemeinverständlich dargestellt", Stuttgart 1896 — а передовсім у Бастіяна і в „Vorgeschichte der Ethnologie" і в його найновійшій книжцї „Der Menschheitsgedanke

durch Raum und Zeit. Ein Beitrag zur Antropologie und Ethnologie in Lehre vom Menschen“ (2 томи, Берлїн 1901, стр. 246+257+35) [1]), в якій збирає усї результати.

Етноґрафія займаєть ся не поодиноким чоловіком, лишень цїлою масою. Тому вірно називає її Пост в Ґльобусї т. LIX „природною наукою соціяльного житя“. Вона стараєть ся вибрати зі знаного матеріялу усе, що характеризує більшу ґрупу людий і на підставі порівнаня подати о скілько можливо провідні гадки людства, основні прояви, які показують ся на всїляких степенях розвою. Щоби дійти до тої цїли, послугуєть ся вона індуктивною методою і черпає матеріял так з житя „диких“ народів, як і з житя народів культурних. Правда, дехто обмежує її на самі „дикі“ народи, опускаючи з виду усї народи, що стоять на иньших степенях культури, але се цїлком несправедливо. Культурні народи становлять також частину одного людського роду, лише стоять на иньшій степени розвою, до якого дійшли не під впливом власного успосібненя, бо усї раси і народи до нього збібні, лише під впливом иньших обставин житя і окруженя. Про „культурність“ культурних себ то европейських народів не можна з другого боку думати за високо, бо і тут про одноцїльність тяжко говорити. В однім навіть народї стрічаємо верстви високо розвинені, на наш погляд культурні, а з другого боку подибуємо иньші верстви або одиниці, які о цїле небо ріжнять ся від попереднїх і документують як найлучше релятивність понятя культури. Щоб подати загальний погляд на розвій людства, до того треба користувати ся матеріялом не лише диких, але взагалї усїх народів. Тодї доперва можна буде дійсно відтворити процес повставаня і розвою народів, основи і історію культури.

Схопити чоловіка в його типових прикметах, розслїдити і порівнати усї прояви його житя, щоби дати понятє про розвій людськости — се цїль етноґрафії. Кайндль дефініюючи етноґрафію, як „науку про те, що типічне в процесї розвою і в історії народів“, не розширює її области, як се роблять иньші, але поглублює її, коли вказує, — що мушу підчеркнути, — на історичну сторону. Етноґраф не може забувати, що не лише теперішний стан людства рішаючий, але ще важнїйша для нас його минувшість. Історія дає нам тут не одну вказівку і не один факт, яким можна покористувати ся.

Той сам предмет зачіпає і Бастіян в праци, що вийшла 1900 р. в Берлїнї п. з. „Die wechselnden Phasen im geschichtlichen Sehkreis occidentalischer Kultur. Kartographisch skizzirt mit einleitend. Text“, подаючи на 13 таблицях розвій поглядів ґеоґрафічно-етноґрафічних про

---

[1]) Рец. Р. М. 1902, nr. 292, Ахеліс.

наш „сьвіт“ від найдавнійших часів, себто від часів грецьких коло 450 п. Хр. аж до найновійших, при чім ідносить нинїшну інтернаціональність зносин між усїма народами[1]). При тій нагоді згадаю і про иньші найновійші праці Бастіяна, у якого мусимо подивляти його всесторонність і молодечу неструдженість. Крім висше наведеного „Völkergedanke“ видав він „Die Völkerkunde und der Völkerverkehr unter einer Rückwirkung auf den Volksg.“ (Берлїн 1900, стр. 171); обговорює він тут відносини між загальним етноґрафічним сьвітоглядом, передовсїм що до розвою соціяльного житя, і національною приналежністю чоловіка до певної держави. Питаню про гуманїстичні студії посьвячені дальші дві його праці „Die humanistischen Studien in ihrer Behandlungsweise nach comparativ-genetischer Methode auf naturwissensch. Unterlage: Prolegomena zu einer ethnologischen Psychologie“ Berlin 1901, і „Probleme humanistischer Fragestellungen und deren Beantwortungsweisen unter den Zeichen der Zeit“ Berlin 1901. Невелика студія „Die mikronesischen Kolonien aus ethnologischen Gesichtspunkten“[2]) замикає поважний ряд праць Бастіяна, в котрі не вчисляю, розумієть ся, меньших.

Маючи так широко зачеркнену задачу мусить етноґрафія уживати не одної лише методи і неодної науки. Нехай менї вільно буде зацитувати тут іще кілька речень з праці проф. Кайндля, так як ширше згадав я про се у вступі: „Етнольоґія[3]) не може обійти ся майже без усїх наук... І так, коли етноґрафія має взаємні зносини з иньшими науками, а в усїх бачить цїнних союзників, то найбільше мусить опирати ся на антропольоґії (Völkerkunde), на психольоґії народів і на фольклорі (Volkskunde). Без першої бракувало би їй підстави, без останньої матеріялу а без психольоґії думки, що все оживляє і все веде та прояснює“. З повисшого цитату і з поглядів Вінтерніца бачимо проте, який широкий обсяг обгортає етноґрафія, який ряд наук бере до помочи, кілько спеціялїстів потрібує до рішеня основних питань. Се накопичене помічних наук, котре Дїтеріх називає мозковою хоробою етноґрафії, потягає за собою те, що мало хто має на стільки універзального підготовленя, аби покористувати ся усїми результатами і що дослїди ведуть ся в дїйсности в обсягу так званих помічних наук етноґрафії; праці про житє диких племен та про правітчину і вандрівки народів культурних і тих, що живуть в природнім, які ми звикли називати етноґрафічними, не завсїди вповнї заслугують на сю назву. А число тих „помічних наук“ далеко більше

---

[1]) Рец. P. M. 1900, nr. 296, 1901, nr. 316, Arch. f. Antr. 1902, с. 267. [2]) P. M. 1902, nr. 61. [3]) Себто етноґрафія на прийнятій у нас термінольоґії.

у Шурца. Шурц в „Völkerkunde", 1903, с. 2—3 зачисляє до „Zweigwissenschaften" етноґрафії також соціольоґію, порівняну науку права, національну економію, історію культури разом з порівняною мітольоґією і т. и. Вінтерніц додає цілий ряд иньших „дисциплін", з котрих кожда, як каже Кайндль, може бути для себе самостійною, о скілько ще нею не стала. Бо дійсно не одна з них живе сама для себе, маючи свої окремі задачі до сповненя. Навіть психольоґія народів[1]), яку звичайно ідентифіковано з етноґрафією, дістала від часу оголошеня звісної праці Вундта „Völkerpsychologie" 1900, певну основу стати „самостійною" [2]).

До тих помічних наук, що стають або стали „самостійними", належить фольклор або те, що по німецьки називають „Volkskunde". Останні роки виповнені дискусіями на тему, що то фольклор, які його відносини до иньших спорідненних наук і які задачі. Постараю ся подати коротко стан сучасних поглядів.

Слово фольклор (знане народу) впровадив H. Thomas, що помістив в „Athenaeum" з 1846 р. артикул п. з. „Folklore" [3]) розуміючи під фольклором звичаї, забобони, повіря і перекази, пісні, рими, приповідки, загадки і казки[4]). Розвій фольклору в Анґлії припадає на конець 70-их років і на дальше десятиліте. Звідси перейшов фольклор до Франції і до Німеччини разом з назвиськом, котре доперва тепер хочуть Німці усунути, заступаючи його німецьким, і розширив ся з надзвичайною скорістю між иньшими народами.

Вже в самих початках виринуло кілька питань, які займали учених і займають до нині. Огляд тих усіх питань (як дефініції фольклору, спрецизоване його відносин до иньших наук, а передовсім до етнольоґії, усталене предмету, яким має займати ся і и.) подав Краус в своїй „Me-

---

[1]) Штайнталь і Ляцарус розуміли під психольоґією народів досліди над мовою, мітольоґією, обрядами, поезією, приповідками, казками, письмом, штукою, звичаями, себто иньшими словами етноґрафію. Вундт в своїй праци „Über Ziele und Wege der Völkerpsychologie" обмежив обсяг психольоґії народів до мови, мітів і звичаїв, в яких відбиваєть ся дух народа. [2]) Wundt: Völkerpsychologie, I B. 1 u. 2 Teil. Die Sprache, Leipzig 1900. Автор говорить тут між иньшим ось ті слова: Мова отже не що иньше, як таке сформоване рухів в ціли вислову, яке відповідає степени розвою людської сьвідомости". Про психольоґію народів трактують крім того твори: Letourneau: La psychologie etnique. Paris 1901 (Рец. Rev. d'éc. 1902). F. Schultze: Psychologie der Naturvölker. Leipzig 1900, c. 382. (Рец. L'antrop. 1900, c. 477, Globus 1900, LXXVIII, c. 294) [3]) Під псевдонімом A. Merton. [4]) Kosinna „Folklore" в Zeit. d. Ver. f. Volks. 1896, Dieterich в „Hess. Blätter" 1902. В Галичині вийшов 1901 підручник до фольклору Gomme-а в польській перерібці Еліяша Радзіковского. Оріґінал вийшов 1876 р. п. з. „Handbook of Folk-lore".

тодиці" і Кайндль в „Volkskunde". Тут згадаю лише про питаня, порушені в літературі найновійших часів.

Ширшу дискусію над основними питанями фолькльору викликала брошура Гоффмана-Крайера „Volkskunde als Wissenschaft", Zürich 1902. Автор виходить від сконстатованя того сумного факту, що дилєтантизм загрожує розвоєви фолькльору і підриває йому кредит у тих учених, що ним не інтересують ся і не знають нічого (absolute Unkenntnis) про його границї, понятє і проблєми — і стараєть ся тому зарадити, пускаючи в сьвіт свою брошуру. На сам перед займаєть ся дефініцию фолькльору: загально говорить ся, що фолькльор то наука про нарід, але мало хто здає собі справу з того, що таке нарід (Volk), чи розуміти під ним низшу, примітивнїйшу верству (vulgus), чи націю (populus). Автор стоїть за тим, щоби предметом фолькльору був простий, не з'індівідуалїзований іще люд і розуміє під фолькльором науку, що займаєть ся „примітивними поглядами і народними переказами, побутом і звичаями, повірями, народною словесністю, штукою, музикою, танцями і и. в їх низших степенях, що розширюють ся відти на дальші верстви".

Подавши предмет фолькльору, звертаєть ся автор до відграниченя фолькльору від споріднених з ним наук, від етноґрафії і історії культури. Етноґрафія займаєть ся переважно народами, що лежать на граници наших модерних держав або по за ними, явища житя культурних народів обговорює тільки тоді, коли вони мають анальоґії у диких народів. Етноґрафія розслїджує усї прояви їх житя, заступаючи рівночасно історію культури і фолькльор, а культурні народи полишає на боцї. За те фолькльор звертає в першій лїнії увагу на культурні народи а передовсїм на те, що є в них старого, примітивного або змодифікованого в народнім напрямі. Історія культури се історія працї людського духа, що випливає з його волї і з нахилу до розвою чи то автопродуктивної чи репродуктивної функциї в змаганях до культури і впливах культури. В етноґрафії рішає момент індівідуально-цивілїзаторський, в фолькльорі загально стаґнацийний. Обі науки стоять із собою в як найтїснїйшій звязи і тому одні і ті самі явища можуть бути рівночасно предметом обох наук. Так пр. чума може дати привід до студий зарівно лїкареви, як і фолькльористови, або історикови культури. Старі погляди і перекази входять знов дуже часто в область культури, так що часто годї їх відділити, а з другої сторони багато культурних чинників впливає на народні повіря і звичаї і зливаєть ся з ними в одну цілість. Бачимо се дуже добре на мітольоґії, де примітивну низшу верству годї відріжнити від висшої, і на народних піснях, які нераз складають ся з виїмків народної поезії. Одначе з того не виходить іще, щоб історії культури не можна було відділити від фолькльору.

Фолькльор ділить ся на два роди: на племінний і загальний. Перший з них займаєть ся представленєм примітивних поглядів і переказів певної ґрупи людий, звязаних із собою чи то родиною, чи то чим иньшим, другий стараєть ся дослідити принціпи і основні закони народних поглядів, які опирають ся на загальних чинниках, що ворушать душею народа. Перший послугуєть ся описово-історичною, другий порівняно-історичною методою: так отже племінний фолькльор творить основу загального фолькльору. Задача племінного фолькльору — розслїджувати спеціфічні прикмети даного племени або народу. Автор звертає при тім увагу, що було б цїлком невірно приймати a priori суцїльний характер даного племени для первісної стадії і дошукувати ся його в усїх проявах житя; противно дослїдник повинен доходити ріжниць в характері, які можуть дати не одну вказівку що до походженя даного народу, його складових частий і його розвою.

Далеко висше стоять проблєми загального фолькльору, бо він має на метї викритє духових сил, які кермують людськими поглядами та викликують їх творенє, переносять їх дальше або перемінюють. Одною з теорий, що займаєть ся тими задачами, се теорія природничого поясьнюваня народности. Автор спинюєть ся довше над нею, критикує погляди Поста і противить ся їм виходячи з того становища, що подібні погляди, які виринають у далеко від себе віддалених народів, можна обяснити однаковістю їх культурного положеня і основних поглядів. Відкинувши природничу теорію, звертає автор увагу на порівняну методу і ставить за задачу фолькльору дослїджувати причини і походженє усїх прояв житя та витягати з поодиноких случаїв загальні постанови.

Розвідка Гоффмана-Крайера викликала нове заінтересованє загальними питанями етноґрафії, яке проявило ся передовсїм в статях і рецензіях. Принято її в одних кругах прихильно, в иньших піддано її острій критицї, всюда одначе признавано їй заслугу, що звернула увагу на річи вправдї знані, але призабуті. Дійсно, коли приглянемо ся близше книжочцї, то зараз переконаємо ся, що крім цїкавих прикладів автора усе иньше було вже порушуване иньшими авторами (так пр. Шуллєрус згадує про Маєра „Deutsche Volkskunde"); але сама форма і спосіб писаня мусїли привести не одного до ревізиї деяких принятих мовчки, а не уставлених поглядів. Так приміром питанє, чи має фолькльор займати ся простим народом, чи народом, взагалї не порішене остаточно до нинї, хоч становить одно з головних і основних питань. Всеж таки, здаєть ся нам, що автор непотрібно відсуває осьвічені верстви, або, щоб лучше сказати, осьвічену інтелїґенцію з під обсервациї етноґрафа. Етноґрафія повинна бути „докладним і повним розслїдом характеристичних прикмет

поодиноких народів в рамах їх житя"[1]) і тому не належить полишати висші верстви на боці. Не годить ся робити сього і длятого, що взаємини між висшими і низшими верствами не переривають ся нїколи і висші верстви переховують останки колишнїх поглядів люду, а простий нарід підлягає впливам „панів", переймаючи від них декотрі прояви культури. На мою гадку дослїди над поглядами і „повірями" у інтелїґенції[2]) не меньше важні і не повинні легковажити ся: противно повинно ся звернути на них більшу увагу. Результати осягнені на сій дорозї поможуть нам в першій мірі прослїдити взаємини між первісною культурою, якої слїди доховують ся в повірях, і новійшою, кинуть більше сьвітла на сей консерватизм, який характеризує так простий нарід як і осьвічені верстви. А. Штрак підніс в своїй критицї на розвідку Гоффмана знаний зрештою, лиш недоцїнений об'яв, що інтелїґенция вірить в забобони, але обмежив ся лише до сконстатованя того: тимчасом було би цїкаво заняти ся тою справою близше. Фолькльористи повинні звернути ся і до так само основних розслїдів над „інтелїґенцією", як се роблено до тепер з простим народом. Правда тут треба би не одно зачати від початку і виробити методу: також збиранє матеріялів представляло би деякі трудности, але все таки оплатило би ся зібрати його. Хто знає, чи через порівнанє не дійшли би ми вкінци до неодної цїкавої відповіди на питанє, як переходили перекази, чи творили ся самі і чи передавав їх в собі простий нарід, чи діставав їх від висших верств і т. д.

З критик на розвідку Гоффмана-Крайера згадаю про одну, уміщену А. Штраком в „Hessische Blätter für Volkskunde"; рецензент піддав її основній критицї, а більше місця посьвятив становищу автора що до природничої методи і противно як автор заявив думку, що на вислїди природних наук повинно ся звертати більшу увагу, бо наука фолькльору стоїть на серединї між природними і чисто духовими науками, а житє народу представляє степень переходу з чисто природного житя до індівідуального, сьвідомого житя духового[3]). Штрак прихильник фільольоґії: на його погляд фолькльор першою половиною великої фільольоґічної науки, себ то властивого „studium humanitatis".

В окремій студії, затитулованій „Volkskunde"[4]) — троха зміненім передруку з фейлєтона „дармштадської часописи" nr. 156, підчеркує автор мотиви, для чого з таким запалом студіюєть ся нарід: „він служить

---

[1]) Краус „All. Methodik" стр. 33. [2]) Згадати хоч би забобон про число 13; в Риманові нпр. усунено нумер 13 купелевої будки, бо нїхто не хотїв у нїй купати ся і заступлено його ч. 12 А. У віллї „Ґльобус" стояв покій під числом 13 до половини лїта невинаймлений, бо „інтелїґенція" бояла ся мешкати під „пеховим" числом. [3]) Hess. Blätter f. V. 1902, с. 165. [4]) Hess. Bl. f. V. 1902, с. 149—166.

репрезентантом народного життя, або, коли хто хоче, наівного, іще племінного масового життя, яке показуєть ся в нім в найчистійшій формі". Розвій народу полягає на безупинній, що раз дальшій діфференціяції і індівідуалїзації його первісно однородних частий і питаннєм являть ся в нім лише чим раз сильнїйший розвій індівідуальности, чим раз більше розширенє її обсягу діланя. Дальше звертає автор увагу на важність студій над дітьми і ставить за ціль фолькльору „розслїдженє, представленє і обясненє усїх форм житя і духових проявів (Äusserungen), які випливають з несьвідомо природного складу народа і від нього залежать".

Неменьше інтересна промова О. Бреннера, виголошена 23 вересня 1902 р. на засїданю етноґрафічної секції в Діссельдорфі, надрукована Korrespondenzblatt der gesam. d. g. a. Altert. Ver. 51 під заголовком „Über Aufgaben der Volkskunde". Бесїдник подає тут вихідні точки для саксонської етноґрафії, що на його гадку має займати ся 1) представленєм усїх проявів душі парода в слові і дїлї, о скільки вони не діткнені висшою культурою, 2) історичним і критичиим розслїдженєм усїх проявів в протягу довшого часу і 3) винайденєм фізіольоґічних причин, які їх викликали і розвинули. Дальше спиняєть ся над деякими точками і ставить вкінци за задачу етноґрафії „представленє змісту поглядів (Vorstellungen) і традицийних форм житя, які витворили ся через несьвідомі взаємини серед цїлого народа в протягу часів".

За природною методою в етноґрафії заявив ся Г. Сіґмунд в розвідцї „Volkskunde als Wissenschaft", уміщеній в „Korrespondenzblatt des Vereins f. siebenbürgische Landeskunde" 25, стр. 1—5. Навязуючи до виводів Гоффмана-Крайера, він против нього ставить побіч етноґрафічного і культурно-історичного способу погляду також антропольоґічний як задачу наукової етноґрафії (і звертає увагу на раси). Про „зміст і задачі етноґрафії" забрав голос і A. Dieterich та виголосив відчит па загальних зборах геського товариства етноґрафічного в Франкфуртї над Меном 24 мая 1902. На питанє, що служить предметом етноґрафії: простий нарід чи нарід взагалї, відповідає автор меньше більше так: етноґрафія займаєть ся простим народом; але її інтересує головно простонародність (Volkstümliche), яка жиє і у висших верстов народу: під словом „народнїй" розуміти треба ті верстви чи одиниці, що не піддали впливам і змінам осьвіти, котра відтягає простий нарід від його традиций і надає йому новий спосіб думаня і відчуваня і творить із нього нарід. Між осьвіченими і неосьвіченими верствами істнує продїл, який повинна заповнити етноґрафія. Знанє про нарід, науково беручи, се фільольоґія: так як фільольоґ мусить уживати порівняної методи, так само повинен робити й етноґраф, котрого займає орґанічно звязаний підклад усього

історичного житя певного народу. Займати ся ним вповнї науково може лише той, що близше обзнайомлений з фільольоґією, себто цїлою культурою певного племени, лише він може слїдити за переказами. Психольоґію народів, яка нинї стала окремою наукою, повинно ся при тім також студіювати. „Головна річ для фільольоґів, етнольоґів і психольоґів народу нинї не відчужувати ся принципіяльними сварками про обсяг діланя. Найважнїйше, щоб ми один другого хотїли дещо научити в проблємах тут порушених і виділи в собі дїйсних союзників. Місто тягом дивити ся з гори на неметодичність і дилєнтантизм одних і відвертати ся від зацофаности та закостенїлости других, належить прийти до переконаня, що чого нема по однїй сторонї, те нераз найдеть ся у противної. Етнольоґи можуть богато від нас фільольоґів научити ся, але і ми фільольоґи можемо від них богато скористати так, як не можемо їх цїлком відтягнути від розвязуваня і ставленя богатьох великих проблємів“ (стр. 188). По тім вказує автор на звязь фільольоґії з етноґрафією і на розвій сеї останньої аж до найновійших часів — і заявляєть ся за порівняною методою. Проти антропольоґії і етноґрафії виступає за їх збиранє під собою цїлого ряду наук і називає се „eine unheilbare Rückenmarkskrankheit ihres wissenschaftlichen Organismus“. Далї переходить до задач етноґрафії і каже: „Зерном дослїдів повинні бути думки і погляди, звичаї і перекази чоловіка без культури і низше культури“ (с. 186). Приступати до роботи належить зараз, не чекаючи на вислїди порівнянь, а в першій мірі „до ратованя богатого матеріялу, заки ще не за пізно“ (с. 194). На те саме звертає увагу і Ешельбах в своїй брошурі „Rettet das Volkslied“. Reuschel займаєть ся також в праци „Volkskundliche Streifzüge. Zwölf Vorträge über Fragen der deutschen Volkskunde“. Dresden-Leipz. 1903, с. 266, питанєм, що то фолькльор: обмежує значінє слова фолькльор і думає, що понятє „Volkskunde“ обіймає більше предмету.

Кайндль пишучи свій підручник мусів також заняти ся методичними питанями. „Етноґрафія[1]) може обмежувати ся лише на один нарід, а навіть на поодинокі ґеоґрафічні провінциї. Фольклорист принесе нам красшу цїлість, коли представить коротко звичаї, повіря, живу релїґію народу, одїж і спосіб житя, дім і його начиня, перекази народні і народню устну словесність, одним словом усе, що може схарактеризувати з культурного боку внутрішну істоту, душу і духа певного народу. Тим самим ще не сказано, що етноґрафія не може опирати ся і на ширших підставах і порівнувати результати з суспільними народами. Задачею етноґрафії — змагати до розслїду загальних думок і почувань, які кермують розвоєм

[1]) Себ то етнольоґія по нашій термінольоґії.

духа і душі народу, до наівної фільософії людськости і її погляду на порядок сьвіта, але усе лише з огляду на вузший обсяг студий, з огляду на один нарід, з якого вона виходить". В иньшім місци розбирає автор питанє, чи етноґрафія (етнольоґія) має займати ся лише культурними народами чи також „дикими" і заявляєть ся за рівномірним трактованєм усїх народів на ріжних степенях культури. Ширше спиняти ся на сїй працї не буду, бо має бути обговорена в осібній рецензії, а подам лише огляд її змісту. Автор ставить подвійну цїль: його підручник повинен в першій мірі розбудити зацїкавленє в ширших кругах, даючи публицї погляд на вагу і цїли етнольоґії; дальше має він подати методу етнольоґії при нинїшнім станї науки. Автор займаєть ся наперед етноґрафією, її розвоєм і відносинами до иньших, споріднених з нею наук, далї подає цїль, задачі, становище сеї науки та її розвій в Европі в усїх народів, між тим і в Русинів. В третїм роздїлї спинюєть ся над значінєм етнольоґії для розвою наших суспільних відносин і для науки; порушує питанє про катедри етнольоґії по унїверситетах і заслуги її для поодиноких наук. Дальше подає цїкаві замітки про методи етнольоґії, збиранє матеріялу, квестіонарі і наводить як взір свій власний квестіонар, що має обіймати в 13 роздїлах усе, чим займаєть ся етнольоґія. В двох останнїх роздїлах займаєть ся питанєм, як оброблювати і публїковати етнольоґічні матеріяли (при тім розбирає критично усї методи і поручає „золоту середину" себ то повне користованє усїми методами), та як послугувати ся помочію етнольоґії в школї.

З загальних підручників зазначу дальше Кнортца: „Volkskunde und wie studiert man dieselbe", стр. 211, що вийшла 1900 р. другим виданєм: автор вияснює 74 питань в популярній формі і наводить паралелї, що мають показати, як нарід думає і відчуває, і як його дослїджувати[1]). Популярний характер носить також зіставленє O. Siegert-а „Was muss man von der Völkerkunde wissen" 1900, с. 128. На підставі зібраного матеріялу в усїх народів повстають загальні огляди людства. В останнїх роках вийшло кілька таких праць, що обіймають усї народи землї. Передовсїм Шурца „Völkerkunde" (в „Erdkunde") 1900, — неначе духове завіщанє автора, який умер недавно[2]) і дає огляд та зіставленє усїх його результатів і поглядів. Сам твір представляє перерібку з доповненями йогож „Katechismus der Völkerkunde". А доповнень тих досить багато, бо автор від часу виданя

[1]) Рец. Z. f. ö. V. 1901, с. 195. [2]) Houston St. Chamberlain так висловляєть ся про нього в статї „Christus als Germane", уміщеній в „Zukunft" 1904, Nr. 17: „Всї приятелї правдивої науки жалують, що помер історик культури і етнольоґ Г. Шурц. То була дійсно творча натура. Тверезий і строго емпіричний в методї, фаховець на скрізь, мав

Катехізму не одно розвинув ширше, не одні поробив досліди, які належало використати. В найновійших прим. часах вийшли його твори „Der afrikanische Gewerbe“ 1900 і „Anfänge des Landbesitzes“. Найважнійші одначе результати, які увійшли до „Völkerkunde“, принесли його дві поважні праці: „Urgeschichte der Kultur“ Leipzig und Wien, 1900, с. 658, і „Männerbunde und Altersklassen“. В останнім творі приходить автор до висновку, що теперішні „примітивні“ устрої се лише екстреми. Усї людські суспільні взаємини можна спровадити до поєдинчих фактів кровного спорідненя і наклону до товариськости. Перше се природна, иньші се штучні суспільности. Природну суспільність витворює родина, що може розвивати ся підчас спокою, штучну викликує війна, що зближує мущин до себе, „бо війна — се наймогутнїйше средство до злуки і закладаня держав“. Сей поділ на дві части видно всюди в історії. Другий лад суспільний дають кляси відповідно до віку: діти, мущини і жонаті. В „Urgeschichte“ виходить Шурц з понятя культури, як спадщини праці попередніх ґенерацій і обговорює наперед як підстави культурного розвитку обставини місця і часу, серед яких повставали ріжні роди культури, далї подає дефініцію культури і причини поступу та упадку. Далї займаєть ся описом духової і матеріяльної культури, зачисляючи до духової мову, штуку, релїґію, право і початки наук, а до матеріяльної технїку, зброю, знаряди, начиня, вироби, прикраси, одїж, будівлї, способи комунїкації і взагалї усе, що можемо назвати опанованєм і використанєм сил природи[1]).

Побіч Шурцової „Völkerkunde“ заслугує на згадку видавництво Ляшперта „Die Völker der Erde“ 1 Lieferung, Stuttgart 1902. Се перерібка анґлійської праці H. N. Hutschison-а: „The Living races of mankind“, написаної при помочи подорожника Gregory і Lyddeker-а. Праця Ґебауера „Handbuch der Länder- und Völkerkunde in volkst. Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der volkswirtschaftlichen Verhältnisse“, I том, Европа (Липськ 1901, ст. 986) має на оцї головно практичні цїли. Автор, професор дрезденської торговельної школи подає в нїй передовсїм дані про фінанси, промисл, рільництво і т. д., але у вступі говорить також про землю, як про місце пробуваня народів. При тїй нагодї згадаю і про студії Рацеля, власне про найважнїйшу „Der Ursprung und die Wanderungen der Völker geographisch betrachtet. II. Geographische Prüfung der Tatsachen über den Ursprung

---

він рівночасно вроджений дар вглядати глубше в темні певники. Його досліди про „Männerbunde und Altersklassen“, його причинки до всесьвітної історії Гельмольта, а особливо його доказ про обставини житя номадів принесли цїлком нові погляди“. [1]) З численних рецензій: Archiv f. Antr. 1903, с. 203—4.

der Völker Europas". (Sitzber. d. sächs. Ges. d. Wiss. Hist. phil. Klasse 1900, с. 83—147), якої сам заголовок вказує, що автор продовжує в нїй свої антропоґеоґрафічні студії. Зібрані в нїй погляди на розвій Европи і її культури, на чинники, що сприяли або спинювали її, як пр. на степ, лїси і т. д. Автор малює неначе образ Европи від часів найдавнїйших: — за вітчину приймає обшир від 35⁰ півн. ширини на полудн.-схід-півн. захід аж до підбігунового кола і від Перського залива до Балтийського моря. В иньшій студії „Der Lebensraum. Eine biogeogr. Studie". Тібінґен 1901, с. 87, висказує гадку, що чим більше простору, тим краще розвиває ся житє, тим меньша смертельність, тим висший ріст. Твореню нових племен сприяють найбільше або малі, ізольовані острови — або великі простори[1]).

Велику вартість для дослїдників представляють працї, в яких представляєть ся житє-бутє певного народа, племени або навіть певної ґрупи. Так появила ся другим виданєм славна книжка Андре „Braunschweiger Volkskunde", Брауншвейґ 1901, стор. XVIII+531, яка стала була взірцем для подібних праць. Автор зачинає від ґеоґрафічного огляду Брауншвейґу і від представленя преісториї та антропольоґії місцевого населеня. При тім не поминає важної справи кольонїзації і вичисляє усї місцевости, назви нив, лїсів і т. д. Далї малює житє селянина-хлїбороба, пастуха враз з челядю, спинюєть ся над звичаями, привязаними до пряджeня, описує дім, обійстє і знаряди, опісля переходить до опису одїжи, — а по тім усім доперва займаєть ся духовим житєм, уживаючи до помочи також чужий матеріял. Уродини, весїлє і смерть, сї три найголовнїйші події в житю чоловіка представляє автор з повною докладністю, при чім не обмежуєть ся на теперішнїй стан, але подає по можливости розвій від найдавнїйших часів. Дальше приглядаєть ся народови підчас сьвят, усїм його звичаям, в яких можна знайти не одну цікаву паралелю до наших обрядів і звичаїв (як пр. звичай справляти обжинки, паленє огня підчас Великодних сьвят, погляд, що сонце купаєть ся і т. и. Купала не знають). В дальших роздїлах займаєть ся сьвітом духів і мітичними появами (блудні огники, дїдьки; в однім римі бере дїдько Лєсінґа), забобонами, віщованєм погоди (градобурами) і народною медициною. Істнував тут до недавна звичай запалювати огонь, коли треба було відігнати заразу[2]). Книжка кінчить ся піснями, забавами і питанєм про слїди Вендів в сучасній топоґрафії (мапа).

---

[1]) Рец. Pet. M. Ltb. 1900, nr. 652 Vierkandt. [2]) Про огонь і його культ крім висше обговорених праць трактує видана недавно (1903) праця Цїшевського „Ognisko". Studyum etnologiczne — див. Записки т. LIX.

Великістю і вартістю визначаєть ся далї праця Роберта Вуттке „Sächsische Volkskunde“ (Дрезден 1900, стор. VIII+526), результат довголїтнїх студий; автор в своїй скромности називає її одначе лише „першою неповною пробою“. Вихідну точку становить огляд природи, землї і осель: на тлї того малює автор житє народу, послугуючи ся численними статистичними даними. Маємо властиво збірник спеціяльних розвідок, присьвячених поодиноким частинам етноґрафії: для нас особливо інтересні задля свого змісту і оброблення студиї Дунґера про духове житє народу, як воно виражаєть ся в піснях, Моґка про звичаї, обичаї, забобони і міти.

Працю сю можна рішучо поставити побіч „Deutsches Volkstum“ Ганса Маєра, „Deutsche Volkskunde“ (1898) Е. Г. М. Маєра і найновійшого твору сього останнього ученого: „Badisches Leben im XIX Jahrhundert“. Strassburg 1900, стр. XII+628. Автор дає в нїм докладне і повне представленє житя Баденцїв від колиски до гробової дошки в усїх його проявах[1]), при роботї і при сьвятї, в хатї і поза домом, а робить се зі щирою прихильністю до народу та ставить навіть за цїль свойого твору — вплинути на се, щоби удержали ся при житю деякі звичаї, що зачинають затрачувати ся і відновити ті, що вже загинули.

Гіблєр в своїм творі „Bayerisch Schwaben und Neuburg und seine Nachbargebiete. Eine Landes- und Volkskunde“. Stuttgart 1901, стор. VIII+325, йде за взірцем працї Андре. Наперед дає огляд землї, клїмату, ростин, звірят швабської териториї, сягаючої від Нердлїнґен до полудневої баварської границї і від Бодензее до Старнберґерзее, потім переходить до мальованя житя людий, їх домів, строїв і занять. Особливо богатий роздїл, в якім представлено рільництво, рибальство, пчїльництво і иньші занятя. Богатий віддїл анекдотів виказує праця H. Dubi: Saas-See und Umgebung.. von Odier. Bern 1902, VIII+156.

Усї ті працї мають велику вартість не лише з боку фактичного, але і методичного. А. Шуллєрус каже: „Aus solchen Landschaftskunden d. i. der zusammenfassenden Darstellung des kulturell abgeschlossenen Volkslebens in engeren Grenzen wird einst eine auch die grösseren gemeinsamen Entwicklungen und äussere Beeinflussungen übersehende Darstellung des „deutschen Volkstums“ sich aufbauen können“ [2]). До

---

[1]) Автор дїлить книжку на 8 роздїлів, що мають відповідати головним подїям житя: 1) уродини, хрест, дитинячі лїта, 2) молодість, 3) любов і весїлє, 4) домове житє, 5) житє при роботї, 6) при сьвятї, 7) відносини селян до церкви і держави, 8) слабість і смерть. Гоффман-Крайер не годить ся на такий подїл в рецензії: Schweiz. Arch. 1901, стр. 309. Рец. також в „Zeit. d. Ver. f. Volks.“ 1900, стор. 452.
[2]) Zeit. d. Ver. f. Volksk. 1902, стр. 356.

них можна іще прилучити працю Тетцнера „Die Slaven in Deutschland“ (Braunschweig 1902, стор. XX+520), в якій є поданий огляд житя Прусаків, Литовців, Лотишів, Мазурів, Чехів, Моравців, Лужицьких Сербів, Словінців, Полабів, Кашубів і Поляків[1].

Звертаємо ся тепер до праць спеціяльних, а наперед до тих, в яких або зібрані або обговорюють ся звичаї, обичаї народу і звязані з ними повіря, пересуди і релїґійні погляди.

Більша їх частина розсипана по всіляких етноґрафічних часописях; богато одначе появило ся і в окремих виданях; — згадаю про найважнїйші і найцікавійші. К. Рейзер в „Sagen und Gebräuche, Sprichwörter d. Allgäus.“ Kempten 1902, 2 томи, с. 764, подає звичаї при родах, весїлю і смерти, пересуди, пословиці, дитячі рими (с. 683—746), звороти і иньші матеріяли, котрі дають нам докладний образ житя і бутя і становлять неначе доповнене до історичної двотомової працї Баумана. Додати треба, що збірник містить 2401 пословиць і 641 переказів. S. Grüner: Über die ältesten Sitten und Gebräuche der Egerländer. 1825 für J. W. v. Goethe niedergeschrieben. Hrg. v. A. John. Prag 1901, с. 138. Се огляд звичаїв при уродженю, вихованю, весїлю і похоронах, до яких видавець додав численні паралелї[2]). Giuseppe Pitrè, незмучений етноґраф італїйський видає „Curiosità di usi popolari“. Catania 1902, стор. VIII+167. Знаходимо тут чотири студії про народні звичаї, котрі мають інтерес не лише для Італїйців, але і для иньших народів, тим більше, що автор узгляднює звичаї романських і ґерманських народів, лиш славянських нема. Звичай „prima aprilis“, про який автор говорить, приняв ся і в нас. Крім звичаю „prima aprilis“ описує і обговорює весняні звичаї і пересуди про пятницю і займаєть ся питанєм, чому деяким італїйським родинам признають силу лїчити і замовляти хороби. Пітре обдарував нас іще одною обємистою працею: Feste patrionali in Sicilia (Biblioteca delle Traditioni popolari Siciliane, vol. XXI). Torino—Palermo, 1900, стр. LXVI+572, котра служить продовженєм його давнїйшої з 1881 „Spettacoli e feste popolari“, в якій були описані сицилїйські празники в день патронів. Ся книжка подає попри загальну розвідку опис 60 сьвят, що відбувають ся з правдиво італїйським галасом і побожністю, з процесіями і походами покутників. Найбільше поважаєть ся матїр Божа, крім неї Giovanni Battista, сьв. Микола і Георгій. До них привязано найбільше леґенд. З повисшою працею вяжеть ся друга, що вийшла з під пера доньки Пітре, Марії. Вона опи-

---

[1]) З численних рецензій: Globus 1902, т. 81, с. 242; Zeit. d. Ver. f. Volksk. 1902, с. 244; Z. f. öster. V. 1902, с. 142. [2]) Рец. Z. d. Ver. f. V. 1902, стор. 127.

сала „La feste di Santa Rosalia in Palermo e della Assunta in Messina“ (Palermo 1900, стр. 163).

P. Sébillot пустив в сьвіт також кілька більших збірників і праць. В 1899 р. вийшла його цінна збірка „Légendes locales de la Haut Bretagne. I partie. Le monde physique“. Nantes. Тепер прибуває до неї книжка: „Le folklore de Pêcheurs“ (Les littér. popul. т. XLIII) Paris 1901, стр. XII+389, в якій описуеть ся житє рибалок (переважно) бретанських і обяснюють ся його чужосторонним матеріялом. Звичаї від уродженя до смерти, дім і домашне житє, церковні звичаї і сьвята, рибальство враз з усїми забобонами і повірями, привязаними до нього, подорожі морські — се скелет книжки. Кінець займають всїлякі перекази, пісні і и. матеріяли. Опис деяких звичаїв подає Лехнер „Das Oberengadin in der Vergangenheit und Gegenwart“ (Липськ 1900, стор. VII+188); так само Ґасснер в розвідцї „Aus Sitte und Brauch der Mittersdorfer“ (Bistriz 1901), що займаеть ся передовсїм весїльними обрядами і похоронними.

Для славянської етноґрафії має інтерес велика праця Крауса „Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven“. Т. I—III. Paris 1899—1902. „Der deutsche Volksaberglauben der Gegenwart“ Вутткого, вийшов вже в третїм оброблению Е. Г. Маєра з Фрибурґа (1 видане 1869 р.). Берлїн 1900, стор. 536. Доповнено в нїм матеріял і перероблено деякі роздїли як прим. про чарівництво[1]). З обсягу народної медицини вийшла книжка Р. Темешварі „Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege der Neugeborenen in Ungarn“, 1900, стр. 148, в якій зібрано кілька тисяч обсервацій. Далї працї: Rumpe: Wie das Volk denkt. Anschauugen über Gesundheit und Krankheit. Braunschweig 1900, стор. VIII+131, і Jühling: Die Tiere in der deutschen Volksmedizin alter und neuer Zeit. Mitweida 1900. Зрештою студії розкинені по часописях. Студіоване релїґійних поглядів народу має також для сьвящеників практичне значінє. Hans Drews звертає на се увагу в „Monatschrift f. praktische Theologie“ (Kiel 1901, 1 Heft) в статї „Religiöse Volkskunde, eine Aufgabe der praktischen Theologie“. Сьвященик мусить знати погляди народу, щоби міг успішно між ним проповідати. Християнські сьвята містять в собі богато останків старих вірувань і тому повинно ся їх докладнїйше студіювати. Узенер виказав приміром в Hess. Blätter I, що деякі сьвята мають початок іще в римських культах. З огляду на се велику вартість має студія Bilfinger-a про сьвята в лїтї (Stuttgart); подібно вартісна великанська праця Stückelberg-a „Die Geschichte der Reliquien in

---

[1]) Рец. Z. V. f. V. 1900, стор. 452.

der Schweiz", що визначаєть ся повністю і обєктивністю і приносить образ розвою на підставі документів і архівних актів. Студіям про релігію присьвячений і журнал „Zeitschrift für Religionswissenschaft", який виходить від 1898 р. під редакцією Ахеліса.

З мітольоґічної літератури, що в останніх часах розросла ся, найшовши добрий ґрунт в Голяндії і в Анґлії, піднести передовсїм належить працю Fr. Kaufmann-a „Balder" (Strassburg 1902, стор. XII+308) [1], в якій завдає автор поважний удар усім тим ученим, що хотять реконструувати ґерманські мітольоґії і трактує мітольоґію, як звичайну історію релїґії [2]), опираючи ся на Меєрі (Germanische Mythologie) і виходячи з того погляду, що початком мітів, себ-то релїґії, була маґія „витворена жрецями-маґами, котрі своїм знанєм тайн природи заняли місце боґів, або стали героями, як пр. королї". Так само мітольоґію, як релїґію трактує Chantepie dela Saussaye в „Geschiedenis van den Godsdienst der Germanen voor hun overgang tot het Christendom" (Haarlem 1900, стор. VIII+302) і в анґлїйській перерібцї „The religion of the Teutons" 1902, VIII+504; оба твори можуть служити за підручники для студий і містять докладну бібліоґрафію. При тій нагоді згадаю про цікаву книжку Léon-a Pineau „Les vieux chants populaires scandinaves. Etudes de littér. comparée. II Epoque barbare, la légende divine et heroïque". Paris 1901, стор. 584. Автор стараєть ся виловити зі старих пісень релїґійні погляди старих осадників краю і порівнуючи їх між собою доходить до висновку, що мітичні погляди північних народів обертали ся коло боротьби між сьвітлом а темнотою, в котрій боги сьвітла і краси здобули побіду. У вступі подає крім того огляд теперішнїх мітольоґічних поглядів і теорій і обговорює передісторичні часи, залюднене Скандинавії в камінній, бронзовій і зелїзній епосї. Загальний вступ до релїґій дає Tiele: Einleitung in die Religionswissenschaft, 1899 і 1901, 2 томи [2]). В морфольоґії релїґій відріжняє він низші природні релїґії:

[1]) Рец. Z. d. V. f. V. 1903, стр. 451, Deutsche Literaturz. 1903, стор. 488–494. [2]) Про найновійші напрями в мітольоґії говорить Краль в „Listy filologické" за 1898 і 1900 р. і подає огляд усїх метод і осягнених при їх помочи результатів. В польськім перекладї в „Wisł-ї" 1901; деякі причинки дає W. H. Roscher в „Über den gegenwärtigen Stand der Forschung auf dem Gebiete der griechischen Mythologie und die Bedeutung des Pan." (A. R. Freiburg, 1898). [2]) Иньші працї наведу лише по заголовкам і авторам: Caland: Altindisches Zauberritual, 1900. Borchert: Der Animismus oder Ursprung und Entwickelung aus dem Seelen-, Ahnen- und Geisterkult. Freiburg 1900. Happel: Die religiösen und philos. Grundauschauungen der Juden. 1 Giessen 1902. Bertholet: Buddhismus u. Christenthum. Tübingen 1902. Siecke Mytholog. Briefe. 1901 і иньші. Рецензії і огляди в „Zeit. f. Religionswissenschaft".

анімізм, фетишизм, висші природні релїґії як грецька, етичні релїґії (Зороастра і могамеданська) і універсальні (буддизм і христіянство). В онтольоґії р. подає дефініцію релїґії: Das Wesen der Religion besteht überall in einer „Anbetung“ und ihr Ursprung liegt in der „Unzufriedenheit“ mit der Welt einerseits und einem angeborenen Sinn für die Unendlichkeit andererseits“ [1]).

Погляди народа на деякі прояви, останки його давнїйших вірувань, подають нам перекази, казки (і леґенди), до яких тепер найбільшу прикладає ся вагу. Для їх студіованя вироблено цілий ряд метод [2]). Що до методи то варта повторити слова Поста, що кожда метода наукова залежить від предмету, до якого її прикладає ся і що кождої методи можна ужити, коли є надія, що при її помочи дійдеть ся до бажаних вислїдів. Те саме думає і Штайнер, а навіть старий Ґете сказав колись, що „кождий чесний учений, що довше працює, не раз міняє свою методу“. Наводжу се, а дальше іще дещо більше, бо се вираз теперішнїх поглядів. Учені доходять чим раз більше до переконаня, що кожде обяснюванє після одної методи мусить бути односторонне і що до обясненя потреба уживати всїляких метод, всїляких способів так, як і житє всїлякими іде дорогами. Усї майже результати лїнґвістичного, міґраций-ного і антропольоґічного напряму попадають в односторонність, коли опирають ся виключно на однїй методї. Потрібую тут лише згадати виводи Нодїля і нашого Дикарева. „Еклектицизм“ признавав навіть М. Міллер в своїх Essays (III, 306) а в новійших часах уживає його Веселовский в своїх порівняних студіях, склонює ся до нього Tiele, а J. Léville так говорить в своїй студії „De la complexité des Mythes et des légendes, à propos des récentes controverses sur la méthode en mythologie comparée“ (R. H. R. XIII): „Кожда система давала при всїх хибах заохоту в розвою студий і тому не буде мудрим поступованє, послугувати ся при інтерпретації мітів лише одною методою: поодинокий випадок рішає, а найлучша буде завсїди та метода, яка нам дає найпростїйше поясненє і змушує в порівнаню найменьше до гіпотез“. Тому не належить виступати пристрастно проти лїнґвістичної або з другої сторони проти психольоґічної школи: „Прінціпи обох напрямів мають вартість: головна річ, щоби уміти ними при вірній нагоді послугувати ся. Пригадую ще слова Полївки, які знаходжу в статї „O srovnávacím studiu tradic lidových“. Автор каже: „Stojime sice rozhodně na stanovisku theorie migrační, ale ne chceme odpírati ani

[1]) Arch. f. Relig. 1901, стор. 371. Vierrkandt. Додам, що тепер вийшло нове виданє Едди, зроблене Деттером і Р. Гейнцлем: Saemundar Edda, Липськ 1903, ст. XV+213+VIII+679. [2]) Перегляд методи подає Кайндль в своїм підручнику.

theorie mythologícké ani theorie antropologické, naprosto všecku oprávněnost, než přiznáváme jim, že mohou platně přispívati k řešení otázky o původů a vzníku našich tradic lídových ovšem jen v jistých mezích". (Narod. Sborn. II. c. 44).

Вже Gomme підчеркував в своїм „Handbook-y" значінє студіованя писаної літератури, яка нераз буває жерелом устного твору, і звернув увагу на хроніки, житя сьвятих, рукописи і грамоти. З праці Лінґа „Kulturgeschichte der Diözese Bamberg seit dem Beginne des XVII Jahrh. auf Grund der Pfarrvisitationsberichte" 1900, показуєть ся, скілько то матеріялу можна витягнути лише з самих церковних архівів.

Schönbach, що займаєть ся саме студіованєм середновічних видань і актів, виказує в своїй розвідцї „Über den wissenschaftlichen Betrieb der Volkskunde in den Alpen" (в Zeit. d. deut. u. öst. Alpenver. XXXI. 1900) вагу і значінє писаних памятників, котрі можуть обяснити не одно народне повірє і неодну казку. В студії „Zur Geschichte der altdeutschen Predigt. 2. Zeugnisse: Bertold von Regensburg zur Volkskunde (Sitzb. d. W. Ak. Phil. hist. Kl. B. CXLII. Nr. VII. Wien 1900. c. 186) зібрав автор великий материял, який нам дійсно доперва дає погляд, що можна з таких проповідий витягнути. У Бертольда знайшов автор цїлий ряд заговорів, замовлювань, слїди віри в душу і в духи, демони, чарівницї, віщунів, знахорів, дані про верстви суспільности, про пиворізів, блазнів, весельчаків, танечників і останки народних пісень, казки, пословицї, обряди і звичаї і т. и.; є тут мова про нічні подорожі демонів, чарівниць, про „громницю", про підкиданє дїтий; — цікаво, що і тоді вірили, що „si occurrit sanctus sacerdos, timet malum".

Порівняних студій прибуває що раз більше: усїх вичислити годї, згадаю про деякі. Петш в габілїтацийній праци „Formelhafte Schlüsse im Volksmärchen" (1900, Берлїн, стор. 85) зібрав великий матеріял і на його основі відріжняє 5 форм закінченя: 1) поединче закінченє оповіданя, 2) конець, в якім кидаєть ся сьвітло на будучність героя, 3) конець, в якім збираєть ся все по переді сказане, нераз з наукою, 4) конець з формою, що історія скінчила ся („буде конець"), 5) особисте закінченє (пр. і я там був). Больте видав твори R. Köhler-a в 3 томах „Kleinere Schriften", I том, 1898, стор. XI+608. II том, „Zur erzählenden Dichtung des Mittelalters", 1900, стор. XII+700. III том, „Kl. Schr. zur neueren Literaturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung, 1900, стор. XV+659. Перший том містить студиї про казки. Про нього висловлюєть ся один критик: „Його надзвичайна очитаність, його велике знанє мови, його талан до збираня, а далї роз-

важність і совісність при оброблюваню і використуваню тем роблять його першим знавцем казкових тем, а його твори доконечним підручником для всїх, що працюють па поли етноґрафії". В другім томі поміщено розслїди про поодинокі теми, мотиви і поетичні формули. В третїм томі обговорюють ся питаня про 1) піснї, приповідки, загадки, рими, 2) забобони і звичаї народні і 3) про дослїди над словами. Jaekel-a „Studien zur vergleichenden Völkerkunde" (Берлїн 1901, ст. 144) складають ся з 16 статейок дуже ріжнородного змісту, прим. про поганські жінки в публичнім житю, про особистість в поганстві, про предків як помічників в бідї і т. д. L. Sainean-a „L'état actuel des études de folklore" (Париж 1902, стор. 30) се причинки до історії етноґрафії і критика дотеперішнїх метод Крайцера, мітольоґічної — Бенфея, антропольоґічної Тайльора, Лянґа, Фрацера, Ґедоза, Гартлянда; автор не годить ся з поглядами Бенфея і Коскена що до походженя казок з Індії, але виступає також проти Лянґа і Тайльора — на його думку можуть казки повставати незалежно від себе у всїляких народів. Подібні погляди висказує Hartland в „Mythology and Folkthales": в казках видить всїлякі степенї культури і кладе головну вагу на їх самостійне повставанє. Иньших студій можна-би навести більше: вичислю кілька заголовків: Lohre: Von Percy zum Wunderhorn. Beiträge zur Geschichte der Volksliederforschung. Berlin 1902, стор. XII+136, прийняте дуже прихильно критикою, так само, як і „Gesammelte Aufsätze zur Sprach- und Sagenkunde" Ґрінбаума (hrg. v. Perles. Berlin 1901, стор. XVIII+600). Freybe: Die heilige Taufe und der Tanzschatz im deutschen Glauben, Recht, in der Sitte des Volks und der Kirche, in der Sage und Dichtung. Gutersloh. стор. 302. Варті уваги Ганзена „Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahnes und der Hexenverfolgung im Mittelalter" Bonn 1901, стор. XI+703. „Die Glauben und Aberglauben der Menschheit" (München 1901) займаєть ся головно жидівськими вірyванями.

Збірників вийшло також більше число. Найповажнїйша праця се „Mecklemburgische Volksüberlieferungen" Р. Воссідльо: другий том містить 4453 переказів про звірята. Лемке описує помешканя і подає збірку казок і переказів в „Volkstümliches aus Ostpreussen", третя часть 1899, (перша часть 1884, друга 1887). Anatole le Braz видав „Le Légende de la mort chez les Bretons armoricains". (Париж 1902, 2 томи, стор. LXXVII+347+456); се збірка звичаїв і переказів у Кельтів з Ірляндії, Вельсу і Шкоції, особливо про смерть і церков. Перекази і оповіданя Альтенбурґа зібрав проф. Geyer „Osterlandsagen" (1901, стор. XVI+211), переважно історичні перекази. Інтересні перекази приносять два збірнички P. Sebillot-a „Contes des Landes et des

Grèves". Rennes 1900, ст. XI+306 і „Les coquillages de Mer". Paris 1900. В першій зібрано оповіданя про печери, в другій повіря привязані до черепах. Gutch приносить етноґрафічний матеріял, зібраний на основі Gomme-ового „Підручника". Особливо багато оповідань про ельфів; також цікаві весїльні звичаї. Ірляндські перекази зібрав Thurneysen в „Sagen" (Berlin 1901, стор. XII+152); дотикають вони переважно епічних героїв[1]). Угорські казки дістаємо в перекладї п. Склярек „Ungarische Volksmärchen. Mit einer Einleitung von A. Schullerus". Липськ 1901, стор. XXI+300. Се найлучші казки в числї 48, зібрані академією і до тепер не переложені ще на німецьке. Попередні казки маємо в перекладах А. Ґааля, Mailáth, Stier, Klimo (Contes 1898), Kropf-a. Ширші критики Тіллє в „Narodopis. sborniku" 1902, стор. 168—178 і Полївки в „Zeit. des Ver. f. Volksk." 1902, стор. 124—126, подають їх зміст і паралелї (також українські). Мотиви по більшій части вандрівні, цікаве лише їх оброблене. Полївка звертає увагу на ширші вступи до казок; у Русинів на Угорщині знає Полївка лише одну паралелю Етн. збірн. IX. 51. № 26. Закінченя меньше замітні і стоять далеко поза словацькими і українськими.

Engadiner Märchen, erzählt von G. Bundi. Zürich (без року), містить чотири казки: 1) про лїсового чоловіка (Ґрета заглядає з цікавости до забороненого покою, де є трупи); 2) три пси: батько лишає синови три пси, і він здобуває при їх помочи скарби в замку, забивши смока, і женить ся з донькою господарів, що його добре приняли; 3) кум медвідь і кума лисиця: лис об'їдаєть ся сметани за радою медведя і не може вилїзти; 4) чотири злі чарівницї задають трудні задачі зблудившій Маруси[2]). Згадаю іще про поважну збірку Ф. Шапізо „Le Folklore de la Beauce et du Perche" (Paris, стор. XIII+366+356), і про камерунські казки, видані Лєдербоґеном (1902, ст. 131): Камерунських казок є 61: з поміж них деякі виказують багато схожости з европейськими прим. nr. 40 — перегони антильопи з черепахою, 215 осліплений брат провиджує.

Приповідок зібрав найбільше Lüpke „Seemannssprüche, Sprichwörter" (Берлїн 1900, с. 192) і Eckart в „Stand und Beruf im Volksmund. Eine Sammlung von Sprichwörtern und sprichwörtlichen Redensarten" (Göttingen стор. 249): послїдня збірка містить 3560 чисел. Загальну вартість має грецька збірка *Н. Πολίτου: Παροιμίαι. (Τόμος Α, Β, Γ, Δ. Ἐν Ἀθήναις*, 1899, 1900, 1901—1902, ст. LXXVIII+700

---

[1]) Рец. в Z. V. V. 1902, стор. 115. [2]) Рец. Schw. Arch. f. 1902, стор. 160 і Z. d. V. V.

і 686+686), тому згадую про ню на тім місци. Цілий збірник, обіймати ме 25.000 пословиць новогрецьких: до пословиць додані численні паралелї 79 народів: зі славянських збірників пословиць знає автор один болгарський, один сербський, два росийські. Найбільшою збіркою загадок за послїдні роки є Frömmel'a „Deutsche Rätsel"; перший зошит, що появив ся в Липську 1902, містить около 300 загадок.

Драматичні продукти німецького народу зібрали F. Vogt: „Die schlesischen Weihnachtsspiele", Leipzig 1901, стор. XVI+500 — як перший том видавництва „Schlesiens volkst. Überlieferungen, Sammlungen und Studien d. schles. Geselsch. für Volkskunde" (містить шопки, пасії і т. зв. Геродові драми) [1]), Hager[2]), Amman, що видав 1900 р. третю частину „Volksschauspiele aus dem Böhmerwalde" в „Beiträge" III. (стор. XXIII+160), де находимо пять творів, а то два кусники про розбійників, одну леґендарну драму про сьв. Івана Непомука, один лицарський твір і один на пів історичний про турецького царя. У вступі подано замітки про походженє тих штук і про гру акторів. Цікаві подробиці про альзацький народний театр дає Ем. Страусс в „La Nouvelle Alsace".

Пісні звертають далї на себе пильну увагу: скарбівня народної поезії очевидно не вичерпуєть ся, коли маємо знов кілька нових збірників. F. Kohl видав „Echte Tiroler Lieder", Wien 1899. ст. XLII+302, в числі 220, подаючи заразом замітки про їх походженє. У вступі займаєть ся автор іще двома питанями: що то правдива народня пісня і як сьпівають ся тирольські пісні. L. Jacobowski подав вибір німецьких пісень народнїх в книжцї п. з. „Aus deutscher Seele", München, XVI+350, при чім старав ся розслїдити, як котра пісня давна, коли у перве виринула і яке її походженє. Подібну антольоґію зложив J. Sahr в книжцї: „Die deutschen Volkslieder, ausgewält und erläutert..." Leipzig, стор. 183, яка має бути приступна для всїх; знаходимо в нїй 50 пісень всїлякого змісту, з часів від 15—19 столїтя. До більших збірників належать „Oberschefflenzer Volkslieder und volkstümliche Gesänge" (Karlsruhe 1902, стор. XXXI+312), замітні тим, що розложені по селам Бадена і то так, що пісні кождої ґенерації від себе віддїлені. Усїх народних пісень з мельодіями 192; далї 131 Stumpeliedli і 120 дїточих (з замітками). По мельодіям упорядкована збірка: „444 Jodler und Juchezer aus Steiermark und der steirisch-österreichischen Grenzgebiete". Wien 1902, стор. IX+386+XIV. З французьких збірників найважнїйші: Théodore Botrel „Chansons en sabots" (Paris, стор.

---

[1]) Рец. Z. d. V. f. V. 1901, стор. 97, Больте. [2]) „Die Weihnachtskrippe", München 1901, дає критичний огляд.

285) враз з музикою і J. Thiersot: „Chansons populaires recueillies dans les Alpes françaises", стор. XXIX+548. З нїдерляндських виріжнюють ся збірка F. van Duyse „Het onde nederlandsche Lied", що виходить зошитами (до тепер, 1900—1902, 11 зошитів, стор. 704). В дотеперішнїх зошитах знаходимо 49 баляд, 12 діяльоґованих пісень, 13 пісень сторожів і понад 100 любовних пісень; се по більшій части народні піснї, але побіч них умістив автор і багато штучних пісень, які лише співають ся між народом; до пісень додані варіянти і давні тексти. Італїйські піснї дістаємо в нїмецькім перекладї Ульріха „Italienische Volksromanzen". Липськ 1902.

Велику скількість збірників і студий присьвячено діточим забавам і пісням. Züricher зібрав богато матеріялу з мішаної швайцарської територіїʼ[1]) і Шуманн[2]) з околиці Любеки (701 пісень); гарні збірки дали Blümml, Bünker, Stibitz, Kusserow, Knoop, Haas і иньші. A. de Cock en Is Feilinck заповідають велику збірку, що буде складати ся з 6—7 томів і видали вже перший том в 1902 р. п. з. „Kinderspel en Kinderlust in Zuid-Nederland" (Gent, стор. 380), в якім уміщено вступ і забави зі скаканєм і біганєм. У вступі розбирають ся старі жерела і говорить ся про розклад працї.

Від довшого часу звернено увагу на студіованє матеріяльної культури: згадаю лише про кілька важнїйших праць, що дотикають будови домів, поминаючи иньші студиї. Великий матеріял містить ся в публїкаціях[3]), видаваних товариством архітектів і інжінєрів Австрії, Німеччини і Швайцарії. Знаходимо тут знимки типових хат, їх розклад і назви усїх складових частин а дальше короткі вступні студиї. Видавництва про австрійський дім вийшов недавно (1904) уже четвертий зошит, де між иньшим находимо пляни і образи Ромсторфера про доми в руських місцевостях в Ставчанах в п. Коцмань, в Руськім Банилові, в Тоутрах і в п. Вижницькім у Гуцулів. Крім того велику вартість мають мати працї Шенфельда, Стефанї-ого, Сімона, Штейнгардта, Тірша, Мерінґера, Бінкера і иньших. Докладний зміст і результати подає Шуллєрус в „Zeit. d. Vereins für Volk." 1903[4]).

---

1) „Kinderlied und Kinderspiel im Kanton Bern", Zürich 1902, стор. 168. 2) „Volks- und Kinderreime. Aus Lubeck und Umgegend", Lubeck, стор. XI+205. 3) Товариство видає „Das Bauerhaus im Deutschen Reiche", „Das Bh. in Österreich Ungarn" і „Das Bh. in der Schweiz". 4) Про нїмецький дім найважнїйша праця Стефанї „Der älteste deutsche Wohnbau und seine Einrichtung", про романський Сімонї „Studien zum romanischen Wohnbau in Deutschland", Strassburg 1902, стор. VIII+280, про ісляндський: Шенфельда „Der isländische Bauernhof und sein Betrieb", Strassburg 1902, стор. XVI+286.

З вичислених творів, котрих число обмежив я лише до найважнійших, вже можна пізнати, що етноґрафія розвиваєть ся і поступає на перед дуже скорим кроком. Найкращий її розвій бачимо у Німців, далї у Французів і Анґлійців. В останнїх роках запанував більший рух науковий головно в Німеччині. Наслідком публичних дискусий повстають нові етноґрафічні товариства: в Монахові „Verein für Volkskunst und Volksk.", в Ґеттінґенї „Verein f. niederdeutsche Volkskunde", в Тібінґенї „Würtemberger Verein für Volksk.", які мають від 1903 р. почавши видавати свої орґани. Від 1902 року перемінюють ся „Blätter für hessiche Volkskunde", орґан чисто місцевий, в „Hess. Bl. f. Volksk.", що розширюють свою програму і стають гідно побіч першорядних „столичних" часописий загального характеру. Крім того зачинає від 1901 р. виходити під редакцією Лянґера „Deutsche Volkskunde aus den östlichen Böhmen", а в Відни „D. deutsche Volkslied" під ред. Поммера і Фраунґрубера. Огляд усїх тих часописий подаю далї. За те перестали в 1902 р. виходити „Blätter für pammernsche Volkskunde" в 10 роцї видавництва і нїдерляндське „Ons Volksleven" в 12 роцї в. Так само і „Volkskunde", видав. в Ґен Monk-ом і A. Coock-ом уступила з ряду часописий[1]). У Франції застановлено поки що видаванє „Melusine"; за те зачала від 1903 р. виходити часопись „L' homme", присьвячена передовсїм антропольоґії.

[Конець буде].

[1]) Про розвій етноґрафії в Нїмеччині, у Славян в Австрії і деінде говорить Кайндль в своїм підручнику стр. 24 і далї. Історію французького фолькльору подає Gittée: Les études folkloristes en France в Revue Belgique LIII.

Бiблїографія

(рецензії й справоздання).

В. А. Городцевъ — Руская доисторическая керамика (Труды XI археологическаго съѣзда, т. I.)

Дуже роботящий молодий росийський археольоґ, д. Городцов заходивсь уставити систему описування і номенклятуру „русской“ передісторичної цераміки, вважаючи на те, що наука про цераміку може стати на рівні з иньшими науками, такими як нумізматика сфраґістика й т. и.

Не заходячи так далеко, ми щиро витаємо працю автора, як одну з перших проб систематизування цераміччного матеріалу в археольоґії. Не можемо-ж одначе не здивуватись тому, що д. Городцов вважав за можливе обмежитись у своїй праці тильки зразками передісторичної цераміки „всѣхъ областей Европейской Россіи“, наче-б то ті зразки могли становити собою зміст якоїсь окремої, „самобытної“ науки і наче-б автор вважав за можливе істнуванне якоїсь особливої, незалежної від західно-европейської чи всесьвітньої науки. Ми дивуємось тому тим більш, що переглядаючи літературу, якою він користувавсь, ми майже цілком не бачимо у ній спеціальних західно-европейських і американських праць, у котрих можна-б було знайти коли не цілком уложену вже клясіфікацію черепяних виробів, то хоч вживані доси способи їх описування і систематизування. Отже-ж думаючи, що ніякої окремої, спеціальної системи задля клясування „русскихъ“ цераміччних виробів бути не може і що до систематизування їх не можна вживати ніякої иньшої термінольоґії і ніяких иньших способів, як наукових — себ-то всесьвітніх, нам і здавалося-б, що автор мусів-би або описувати свій матеріал так як він описуеть ся у загальній науці, або, коли він системою загальної археольоґії незадоволений, то виробляти свою нову систему, але вже не на підставі самих тільки „русскихъ“ черепків, а всього цераміччного матеріалу, який є тепер в науці.

Ся основна хиба д. Городцова не могла не відбити ся дуже прикро на цілій його праці, взагалі досить спішній і через те не завсїди і на скрізь досить обробленій. Подаючи, наприклад, клясіфікацію форм черепяних виробів, клясіфікацію, котра має бути науковою, він вживав таких терминів як „корчага“, „горшок“, „чаша“ і т. і., цілком не вважаючи на те, що не тільки чужоземному, а навіть і „русскому“ археольоґові зовсїм не обовязково знати, що таке „корчага“, і що є на сьвіті обовязкова за для усіх наука ґеометрія, до якої і треба зводити усе дотичне форм у кожній науковій клясіфікації, або коли й уживати вже які порівняння, то хоч таки, які були-б кожному зрозумілими. Кажучи за поодинокі части сосудів, д. Городцов цілком чомусь-то обминає ніжки, а про те черепяні вироби на ніжках трапляють ся дуже часто і деколи бувають дуже характерними. Що до поміру посуди, то й тут у ш. автора ми знаходимо цілком незрозумілу нам хибу, яку він міг зробити хиба тільки дуже вже поспішаючись з викінченнєм своєї праці. Він вважає потрібним (і то навіть не потрібним, як німецькі наприкл. автори, а тільки не зайвим) міряти описуючи посуду: a) вишину її, в) ширину горла, c) ширину дна і d) товщину стінок, цілком забуваючи про найбільший диямєтр (чи „ширину плечей“ по термінольоґії автора), без якого ні розмір ні форма сосуда не будуть цілком зрозумілими. У орнаментиці автор, розширивши аж занадто вже витиснуті форми, дає дуже вже мало місця нарізаним, думаючи чомусь-то, що вони не з'явили ся самі собою у Росії, а були звідкись то занесені... і робячи при сім дуже цікаву замітку, що у неолітичну добу керамичні вироби були ще невідомі чоловікові (ст. 635) і він робив нарізки на кістках вимерших звірів. Таке перемішуваннє передісторичної хронольоґії у д. Городцова річ цілком не рідка. Так трипільскі знахідки д. Хвойки він скрізь вважає за річи з бронзової доби, дарма що ні в тих знахідках ні у цілком ідентичних і далеко більших знахідках у східній Галичині анї однісїнького ґрамма бронзи знайдено не було, а неолітичні камяні і кістяні вироби знаходили ся скрізь. Різні малюнки чоловічків (Таб. XII, фиг. 19) він ничто-же сумняше ся називає лицевим орнаментом, відрізняючи його нарешті від личного (мабуть тут він вживає якогось невідомого нам великорусько-гончарського термїна) і т. д. Взагалі не досить велика знайомість з західно-европейською літературою приводить д. Городцова до дуже прикрої і цілком не наукової легковажности, з якою він не тільки висловляє свій погляд, що будівля з битої глини могла прийти на Україну з західньої Европи (покликаючись при сім на статю Fischer'a Eine neolitische Ansiedelung in Wien, у Mittheilungen der Anthropolog. Gesellsch. in Wien, 1898, III, у котрій ні про яку будівлю з битої глини навіть і не згадуєть ся, а говорить ся

ся тільки про будівлю обліплену глиною), а вірить навіть і в такі річи, як глиняні столи д. Хвойки. Не чим иньшим також як дуже поверховним читаннєм авторів можна витолкувати собі і погляд д. Городцова, що малюваннє посуди було наслїдком нарізаної по сирій глині орнаментації. У передмові д. М. Гернеса до звісного видання Die neolithische Station in Butmir він міг би прочитати цїлий уступ, де віденський археольоґ дуже зручно і з великим знаннєм доводить, що у Бутмирі було цїлком навиворот і що там різаний орнамент був незручним копіованнєм рельєфного, котрий склав ся під впливом мальованого. Не кажемо вже про дослїди д. Морґана у Сузї, де мабуть треба шукати найпершого початку мальованої волютами посуди, і де ся посуда знайдена теж у неолїтичній верстві, була очевидячки імітуваннєм ще давнїйшої посуди з алебастру.

Наводячи сї помилки д. Городцова, ми зовсїм не хочемо зменьшити ваги його працї, котора при ширшому і глибшому обробленню може мати дуже поважне значіннє у археольоґії. Через те власне ми й подаємо її докладну аналїзу, котрої не стали-б робити за для статї меньшої ваги. По части-ж робимо се і для того, щоб застерегти наших читачів від неоглядного користування системою д. Городцова, вживаннє котрої у її теперішнім станї могло б повести до значних хиб.

Ф. Вовк.

В. Хвойко — Раскопки 1901 года въ области трипольской культуры, Спб., 1904.

Нова і досить гарно видана брошюра д. Хвойки подає нам результати розвідок передмікенських становищ коло Ржищева і коло Конончи Черкаського повіту у Київщинї. Відзначають ся вони від попереднїх тим, що знайдено і на Українї такі-ж помальовані статуетки, які давно вже знаходили у Шипеницях і яких дуже гарні зразки можна бачити у Віденському природничому музеї. Окрім того дуже поважною знахідкою треба вважати два черепки з намальованими на їх чоловічими постатями. Сї фіґурки, оточені звичайною орнаментацією з закруток' взагалї нагадують собою по части египетські, по части сузіянські малюнкі і статуетки з піднятими, дуже широкими плечима, дуже вузьким станом, у вузькій одежі, з дуже розвиненими литками і з трома тільки пучками на кожній руцї, як і на стилїзованому малюнку на одному з знайдених д. Хвойкою ранїйше черепків. У самому способі описування видно деякий поступ: д. Хвойка на сей раз окрім „площадок“ описує ще й „землянки“, при чім подає щось подібне до плянів, але з обясненнями не дуже то докладними і цїлком без перекроїв. Що-ж до поглядів і фантазій самого д. Хвойки про праарійську і праслов'янську культуру, то вони, здаєть ся, зостають ся тими-ж самими. *Ф. В.*

La Mytologie Slave par Luis Leger membre de l'institut, Париж, Leroux, 1901, ст. XIX + 248.

Stan. Rożniecki — Perun und Thor. Ein Beitrag zur Quellenkritik der russischen Mythologie (Archiv für Slav. Philologie т. XXIII с. 462—520).

К. Θ. Тіандеръ — St. Rożniecki. Perun und Thor (Извѣстія отд. русск. яз. и словесности 1902, III с. 384—396).

Іорданъ Ивановъ — Культъ Перуна у Южныхъ Славянъ (ibid. 1903, IV с. 140—174).

W. Nehring — Der Name bêlbog in der slavischen Mythologie (Archiv т. XXV с. 66—73).

Від р. 1896 д. Леже публїкував свій курс про словянську мітольоґію частинами в часоп. Revue de l'histoire des Religions; деякі з них виходили осібними брошюрами п. т.: Études de Mythologie Slave і обговорювали ся вже на сторонах Записок (т. XIX). Вкінцї автор видав цїлий курс під вище наведеним титулом. Головною цїлею його було, як він поясняє, познайомити з словянською мітольоґією французьких і взагалї европейських читачів — його книга для богатьох з них, надієть ся, буде une révélation. Але він не задоволяєть ся чистою ролею популяризатора, й надієть ся, що книга його буде цїкавою також і для славістів з огляду „на подробицї, які не фіґурували в попереднїх працях, і гіпотези та об'яснення“, які він також уважає новими. Таких нових гадок одначе в книзї дуже мало. Автор виступає, по правдї сказавши, досить поверховним знавцем, і люде обзнайомлені з науковою лїтературою не богато скористають з книги французького славіста. Навіть як популяризатор автор не вповнї опанував свій предмет і в його представленню є важні прогалини і слабо пророблені партиї, так що книга стоїть взагалї нижше того, що може дати для порушених автором питань сучасна наука.

Автор обмежив ся на самих лїтературних джерелах. Він виключає фольклор принціпіяльно, користаючи лише там з нього, де він дає безпосереднї потвердження лїтературній традиції; зробив так тому — що в фольклорі є ріжні верстви впливів. Се правда, але річ такта и зручности дослїдника вибрати з нього, що сюди належить, а так автор далеко не скористав з того, що фольклор і етнольоґія словянська можуть дати до пізнання старословянського сьвітогляду. Далї він лишив на боцї, навіть не згадавши про се, матеріял археольоґічний — факти, які дає нам для пізнання релїґійного сьвітогляду студіованнє словянського похоронного обряду в його археольоґічних останках.

Лїтературні звістки не використані також повно. Передовсїм, автор лишив на боцї звістки східнїх письменників. Він збуває їх заміткою, що

їх звістки про Русь говорять скорше про Норманів, як про Словян. В сій замітці прозирає дуже поверховний ділєтантизм, бож прецінь відома річ, що по при звістки, на які претендують норманісти, є звістки, що виразно говорять про Словян, і ніхто словянства їх не заперечує. Пописуючись своїм скептицизмом, автор вичеркує з поміж своїх джерел і деякі иньші першорядні памятки — як от Слово о полку Ігоревім. Для славіста з фаху, що покликуєть ся на свої трицятьлїтні пильні студиї, незвичайно дивно звучить замітка, що духовний письменник (автор Слова!) не міг робити таких згадок про поганських богів! (с. 6). Вкінці з рядом текстів — як згадки богів в русько-словянських поученнях і инвективах, автор знайомий дуже поверховно, з чужих праць, і розуміє ся, не завсїди міг їх відповідно використати.

Що до оброблення сього матеріалу, то автор, тримаючись скептично супроти всяких мітольоґічних теорій і систем, вперед вирікаєть ся будовання якої небудь системи. Критицизм річ добра, але з таким принціпом автор замість курса мітольоґії дав властиво критичний катальоґ словянських богів, зовсїм механічно зведений. Зрікши ся порівнянь з мітольоґіями иньших споріднених з Словянством етноґрафічних ґруп (с. XVII), автор не дав також ніякого погляду на еволюцію, розвій реліґійних ідей у Словян. Все се не причиняєть ся до вартости праці. В поодинокі погляди автора нема потреби входити супроти характера його праці як популяризації наукових дослїдів словяньских учених. Завважу тільки, що лїтература, якою оперує д. Леже, не дуже сьвіжа. Я не бачу, аби автор знав такі праці як Владимірова Введеніе въ исторію русской словесности, 1896, і йогож Поученіе противъ древнерусскаго язычества (1897), як Азбукина Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества, 1898, як Černý Mytiske bytośce lužiskich Serbov, 1898, и ин., не кажучи вже про огляд староруського реліґійного сьвітогляду в І т. моєї Історії України-Руси: парижський академік від славістики на сей закид мабуть сказав би, що він до українсько-руської наукової лїтератури „іще не дійшов“.

Зовсїм инакший характер має розвідка д. Рожнецкого Се дуже старанна й детайлїчна студия, вповнї самостійна, а спеціальні питання, порушені автором, служать йому лише пробним каменем для теорій далеко ширших. Автор — оден з берсеркерів нео-норманїзма, в роді проф. Брауна, якого замітку обговорював я недавно (Записки т. LV). Він жалує на занедбаннє норманської теорії в новійшій науковій лїтературі, дає загальне т. ск. експозе норманїзма, дезідерати дальшої норманїстичної арґументації, і для прикладу спиняєть ся на староруській мітольоґії, аби показати, як богато ще норманїсти можуть доказати. З чималим накладом праці, критичного й лїте-

ратурного апарату сповняє він свою задачу, показує чималу наукову техніку, чималий дотеп, і приходить ся пожалувати, що вийшовши з невдячного заложення, він вкінці так мало міг дати позитивного. Автор доводить, що Турова божниця в Києві — се капище Тора, що серед Варягів на Руси культ Тора був сильно розповсюднений, що в трактатах 907 і 971 р. треба розуміти під Перуном присягу Варягів Тором, що культ Тора вплинув на розвій і піднесеннє культа Перуна на Руси — культ сей розвинув ся головно по варяжських центрах, тим часом як властивий тубильний, словянський біг був Волос.

Я готов признати можливість, навіть правдоподібність, що варязький культ Тора міг вплинути на особливе поважаннє Перуна на княжих дворах і в дружинних центрах X в. Правда, д. Тіандер підносить, що Тор не був таким варязьким богом *κατ᾽ ἐξοχήν*, як представляє д. Рожнецкий, але подібність представлень могла вплинути на популярність сього культа серед Варягів. Але докази, якими д. Р. хоче поперти свою гадку, при всїй його зручности й методичности, дуже слабкі. Лишаєть ся дуже мало правдоподібним, аби якась християнська церква в Києві в XI в. могла звати ся „церквою Тора“; на се нема паралелів, бо нема християнського дублета для Тора. Не можна собі представити — як то підношено, і ще раз підносить д. Тіандер (хоч і з його об'ясненнєм лїтописного оповідання 944 р. я не згодив ся б), аби Перун фіґурував при присягах 907 і 971 р. тільки як Тор, і т. д.

По за тим читач може знайти не мало цікавого — нпр. в критицї лїтописних текстів мітольоґічного змісту, в иньших подробицях, які порушує в своїй арґументації д. Р., але розуміння нашого староруської мітольоґії вони не змінять нї в чім значнїйшім. Його старання висунути Волоса понад Перуна, як спеціально русько-словянського бога, ледви чи знайдуть прихильників в науцї.

Словянства культа Перуна та істновання його в часах праслов'янських врештою боронить досить зручно в своїй статї болгарський учений Іванов. Він дає побіжний погляд на історію питання, застановляєть ся над етимольоґією слова, далї збирає звістки про Перуна з лїтератури, фольклору і хороґрафії полудневих Словян, головно Болгар, і злегка зачіпає питання звязані з культом Перуна: культ Ілїї й Огненної Марії, повіря про гром і книгу „Громник“. Головний інтерес має матеріал зібраний про Перуна; є де що тут нового й інтересного, але глубше в справу автор не входить, і деяких важних питань — нпр. що тут говорить про перун-грім, і що про Перуна-бога, навіть не чіпає.

Вкінцї проф. Нерінґ в своїй невеличкій замітцї слїдить історично, як імя Білобога появило ся в науковій лїтературі й доводить його повну апокрифічність. При тїй нагоді він порушує важнїйше питаннє,

чи в відомостях Гельмольда нема відгуків християнства, і чи його Найвищий біг і і Чернобог не являють ся відгомоном християнського Бога і діавола. Скептицизм досить оправданий, хоч думаєть ся менї, сї поверховні виливи християнства так основно мітольоґічного сьвітогляду не могли змінити. *М. Грушевський.*

Извѣстія ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Часть 2 (Разысканія А. Куника), Спб., 1903, ст. XII + 066 + 211.

Friedrich Westberg, Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, I—II, 1900 (Извѣстія - Bulletin петербур. академії, серія V т. XI, за р. 1899, ст. 76).

Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба о Славянах, составилъ Фридрихъ Вестбергъ, Спб., 1903, ст 152.

Перша названа тут книжка — се ще одна з Кунїкової спадщини, наквашеної сим клясичним Schwerdenker-ом. Вона стоїть в тїснїй звязи з „Каспієм“, виданим в р. 1875 і першою частиною Извѣстій ал-Бекри, виданою в р. 1878. Титул її не відповідає зовсїм змістови. Се у Кунїка зрештою стало річию досить звичайною на старости. Його працї я, як колишнїй фільольоґ, назвав би „сатиричними“ в тім значінню, яке мало се слово у перших римських сатириків — се говореннє злегка про все і вся, при тім загострене полємічними, часто — іронїчно-гумористичними алюзіями на противників, себ-то антінорманістів. Такий характер дуже сильно виступає на сїй книжцї.

На першім місцї видруковано статю „Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ“. Вона написана була Кунїком в 1877 р. і тодїж видрукована та мала піти замісь передмови до першої части книги про ал-Бекрі. Се відповідь на критичну статю Костомарова, надруковану в січневій книжцї Русскої Старини, де пок. історик вказував на повне розбитє норманїзма й признавав його на смерть забитим. Кунїк з немалим запасом іронїї й гумору (хоч досить важкого) відповідає на се, прирівнюючи статю Костомарова до папської енциклїки та сплїтаючи її катеґоричність з папською непомильностію. Фейлєтон з таким накладом гумору вийшовби не злий, але як на чотири друковані аркуші, що займає ся satura, воно трохи забагато. Автор кінчить закликом антінорманістів до спільної роботи з „несторовцями“, як він зве норманістів.

Потім наступають три студиї — 3, 4 і 5, що мали друковати ся при текстї ал-Бекрі. Цїла публїкація мала вийти по нїмецьки й російськи. Нїмецьке друковало ся наперед. Але воно так розростало ся під руками Кунїка, що рішено видати наперед першу частину по російськи. В опублїкованій в р. 1878 першій части пішов текст ал-Бекрі і перші

дві статї Кунїка. Передмову він затримав. Нїмецький текст друкував ся якийсь час іще далї, надруковані були три дальші статї Кунїка, розвідка Ґаркаві про Туле (вийшла де инде), почали ся друковати його витяги з Масуді, і на тім виданнє спинило ся. Тепер виходять в російськім перекладї ті три статї Кунїка.

Я оповів сю історію, бо вона характеристична не тільки для особи самого Кунїка, а й для норманїзма, який він заступав. По смерти Поґодіна Кунїк уважав своєю місією, особистим обовязком боронити норманїзм, і тому його студиї мають метою не просто науковий дослїд, правду an und für sich, а апольоґію норманства. Та він був тодї занадто рутинованим і ученим чоловіком, аби плавати по вершках à la Поґодін. За молоду він без трудности уложив систему норманїзма в своїй Berufung der schwedischen Rodsen, але в останнїх десятилїтях житя вироблене науковим аналїзом око його на кождім кроцї відкривало непевности, прогалини, невияснені докладно. І він кидаєть ся від одної звістки до другої, запускаєть ся в екскурси, вступні дослїди, серед них тратить віру в можність дійти до чогось певного й залишає розпочаті студиї, і т. д. Так і видані тепер його студиї містять в собі деякі цінні замітки, спостереження, цінні маленькі екскурси, але нїчого хоч трошки більшого, цїльнїйшого.

Більше одностайний характер має перша (3) статя — про імя „Волох", „волоський" в Найдавнїйшій лїтописи (ряд дрібнїйших спостережень). Друга (4) статя має вже „сатиричний" характер, як і третя (5), то значить — говорить про все. Більше одноцїльний характер в другій статї має екскурс про назву „північних скитів", і про слово „Суд" і назву „Руське море" в статї IV. В V статї автор підносить мовчаннє східнїх джерел про Русь при згадках про Словян, дає загальний погляд на початки Руської держави (с. 105 і далї — зовсїм в дусї добрих старих часів, „по Нестору"), про варязьку й словянську мову на Руси, згадку про Русь у Хордадбега (доводить, що се його власна, але пізнїйша дописка) і її парафразу у ібн-Факіха, та про звістні слова Якубі-ібн-Катіба про напад Руси на Севілю (що се не пізнїйша ґльоса).

Leitmotiv-ом книги служить теза, до якої автор вертаєть ся богато разів, — поставлена ще в Каспію, що Словяне були нарід водобоязький, і їх морські походи (й звістки про Русь з ними) починають ся від приходу Норманів.

З сею книгою Кунїка я умисне получив дві працї Вестберґа. Вестберґ являєть ся учеником і вірним адептом Кунїка, що проводив його в студиях, давав йому теми, ради, вказівки, так що публїкації Вестберґа як найтїснїйше звязані з студиями самого Кунїка, трактують тіж питання, в тім же дусї. Тільки далеко слабший аналїтик і ерудіт Востберґ не знає тих ваган і блукань,

сьміливійше йде до ціли й не вяжеть ся в своїх виводах. З того виходять часом такі виводи, що тільки кажуть здвигати раменами супроти їх довільности й — sit venia verbo — наївности (як нпр. виводи в першій статї його Beiträge); але є й зовсім інтересні й цінні студийки (розуміється ся — де автор не звязаний згори поставленою доктріною). Як такі цінні замітки вкажу нпр. його статейку про Саксін в Beiträge (ч. 12) або про Кенугард північних саґ в Коментарію. Є й більше цікавих заміток.

Перша публїкація складаєть ся з 16 розвідок, навіяних арабськими письменниками і листом кагана Йосифа; деякі з них дають одноцїльні студійки, иньші — ряд дрібнїйших заміток. Друга — се поправлене й перероблене виданнє його німецької праці Ibrâhîms-ibn-Jakûbs Reisebericht, виданої в 1899 р. і обговореної давнїйше вже в Записках (т. LII): вона складаєть ся з двох половин: з початку ідуть замітки до текста, потім екскурси більше заокруглені. Цікаво, що рецензент німецького видання праці, проф. Флорінский вказав йому згадки й замітки про записку ібн-Якуба в ріжних словянських виданнях і працях, і Вестберґ наводить сей реєстр. Але анї в нїм, анї у самого Вестберґа нема згадки про Виїмки з джерел до історичї України-Руси, анї I тома Історії України-Руси, хоч проф. Флорінский в своїм часї навіть реферував про останню в „Кіевлянинї“. *М. Грушевський.*

Die Fragmente des Toparcha Goticus (Anonymus Tauricus) aus dem 10 Jahrhundert, von Friedrich Westberg (Memoires de l'Academie des sciences de St.-Petersbourg, VIII Serie, classe historico-philologique, V N. 2), Спб., 1901, ст. 126 + 10 таблиць.

Фраґменти Газе, чи т. зв. Записка грецького топарха має вже цїлу лїтературу. Її оглядом зачинає д. Вестберґ свою працю (незвісними лишили ся йому українські видання). Потім дає тексти і переклади їх, свої й деякі попереднї (Газе й Васїлевского), коментар і кілька поодиноких екскурсів. Центр ваги лежить на астрономічних виводах: автор, покликуючи ся на відзиви фахових астрономів, дає инакше толкованнє астрономічним вказівкам фраґментів, і з них виводить констеляцію, яка з кінця IX і по кінець XII віка повторяєть ся лише два рази: в рр. 963 і 1080—2, а з них уважає єдино можливою 963 р. Сї астрономічні виводи лишають ся до оцїнки фахових астрономів; їх дуже велику хиткість видно одначе і з наведених автором толковань. З рештою в згаданих в фраґментах варварах автор, ідучи за поглядом Куніка (під впливом і за вказівками якого автор і робив свою роботу), бачить Ховарів, в ὁ κατὰ βόρεια τοῦ Ἴστρου βασιλεύων — руського князя, в κλήματα,

Μαυρόκαστρον — кримські місця. Дати близший образ тих обставин і відносин, в яких мали місце згадані в фраґментах факти, він не пробує, обмежуючи ся загальними вказівками на те, що факти сї мали місце на тлї боротьби Візантиї з Хозарами за кримські землї, і в сїй боротьбі взяв участь Сьвятослав. При тім автор повторяє свої здогади про те, що заснованє Тмутороканської волости стало ся доперва за Сьвятослава, й передтим Русь не сягала до Керченської протоки.

М. Грушевський.

А. И. Соболевскій — Изъ области древней церковно-славянской проповѣди (Изв. отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ 1903, кн. 4, стор. 59 – 71).

Чим раз більше зростає число памяток староцерковного язика і письменства, що сягають часів славянських первовчителїв Константина і Методія та їх безпосереднїх учеників, памяток моравсько-панонських, що виявляють такі характерні прикмети язика і складу (звісні в науцї „моравізми"). Докладне перешукуванє старих рукописів, особливо по великих російських книгозбірнях виявляє що раз нові памятки тої досьвітної доби славянського письменства і тим самим розширює обсяг нашого знаня про письменську та церковно-вчительну діяльність славянських просьвітителїв. Хто знає, як богато ще темного й суперечного в цїлій історії тих досьвітків славянського письменства, як богато тут, особливо в остатнїх часах висловлено суперечних та односторонніх теорій та як живо й доси ті питаня порушують на ріжних пунктах не лише наукову думку, але навіть полїтичні та національні пристрасти, той зрозуміє, що віднаходженє і публїкованє таких памяток, хоч і як скромна сама собою булаб їх вартість, має велике значінє, бо можливо, що й найдрібнїйша памятка тих часів і заходів зможе кинути якесь нове й несподіване сьвітло на се або инше оспорюване питанє, зможе дати ключ до розвязаня котроїсь із численних загадок, яких у сьому комплексї справ так богато. От тим то належить ся подяка проф. Соболевскому за опублїкованє двох невеличких текстів, що без сумнїву належать до тої старої лїтератури, хоча заховали ся в досить пізних рукописах: одна — Похвала сьв. Іренею, знайдена в Великих Четях Минеях митроп. Макарія за серпень, а друга — Похвала хресту, містить ся в тих же Четях Минеях, але в досить попсованім виді, з підновленою мовою, та проф. Соболевский знайшов старший текст у однїй рукописній збірцї Чудового монастиря з XIV віку. Оба тексти — короткі проповіди, в яких обік досить наївних та елементарних поучень переповідаєть ся також досить поверхово та недокладно відповідні леґенди — в однїй про сьв. Іренея — невідомо, про котрого з кількох звісних

мучеників сього імени, бо епізоди з ріжних пасій зведено тут в одну купу і ще додано й такі, яких нема в жадній, а в другій про віднайдене хреста. Проф. Соболєвский додає до текстів, особливо там, де в них цитують ся уступи зі сьв. письма, паралєльні цитати з иньших староцерковних памяток, особливо з Маріїнського євангелія, Кристинопольського апостола, Синайської Псалтирі і т. и., і сим дає можність сконтролювати, на скілько текст у проповідях лишив ся давній, первісний, а на скілько треба його вважати підновленим.

У невеличкім вступнім слові до текстів проф. Соболєвский підносячи їх важність, особливо язикову, висловлює здогад, що обі ті похвали треба вважати власністю звісного Методієвого ученика Клима Болгарського. Признаю ся, що докази, які дає на се проф. Соболєвский (однакова вступна формула і деякі язикові подібности) зовсім не переконують мене. Клим Болгарський починає в остатніх часах робити ся якимось factotum; йому приписують чим раз більше ріжних і ріжнородних творів того циклю (пригадаю недавню книжку віденського професора Вондрака, який між иньшим приписав йому обі тзв. Панонські леґенди та короткі похвали Константину й Методію і цілий ряд иньших безіменних творів). Менї здаєть ся, що з такими присвоюванями треба бути троха обережнійшим, особливо коли їх робить ся на таких хитких підставах, як подібність язика або подібність деяких формул і то в літературі початковій, убогій і до того що до свого характеру, обсягу та авторства так неясній, як моравсько-панонська. Само пильне і неупереджене студіоване текстів тих безіменних творів може дати нам далеко більше певних і цінних вказівок, ніж коли ми a priori закаламутимо собі суд підганяючи їх per fas et nefas під якесь означене імя, що само собою також не дає нічого для їх ліпшого зрозуміня. *Ів. Франко.*

А. И. Соболевскій — Нѣсколько мыслей объ древней русской литературѣ (Извѣстія отд. р. языка и словесности Академіи Наукъ 1903, кн. 2, ст. 138—158).

Чим більше розширюєть ся і поглублюєть ся детальне студіоване памяток тзв. староруської, то значить переважно старо-української літератури домонгольської доби, тим яснійше робить ся й те, що стара конструкція історії тої літератури, склеєна переважно московськими професорами Шевирьовим та Полевим і мало в чому змодіфікована авторами пізнійших компендій Ґалаховим та Порфірєвим, не може остояти ся. Виважено і знївечено такі її стовпи, як Нестора літописця, розширено цілий її плян, а головно показано масу її творів у новім осьвітленю, в звязку з такою масою ріжнородних явищ історичних та культурних, що все те дуже нелегко вкладаєть ся в рамки якого будь схематичного

компендія. Додайте до того глуху, але невигаслу доси боротьбу за сам національний характер тої літератури. Великоруси, що від XIV в. були її продовжателями, раді-б і початок присвоїти своїй національности, а тимчасом сам предмет виказує чим раз більше явищ, що противлять ся власне такому схематизованю. Відси пливе цілий ряд „питань", тоб то коллїзій між предметом і його дослїдниками, і цілий ряд проб — винайти таке загальне становище, з якого була б можлива суцільна, так сказати, орґанічна синтеза історії староруської літератури.

Статя проф. Соболевского, якої титул покладено вище, подає інтересні причинки до осьвітленя і критики деяких таких проб, зроблених в остатнїх роках, хоча й не накреслює, а тим меньше не розвязує питаня в цілій його повности. Проф. Соболевский дає, так сказати, принагідні уваги про дві брошури одеського професора Істріна і про одну брошуру д. Нікольского, обговорену нами в Записках. Одна брошура д. Істріна „Введеніе въ исторію русской литературы второй половины XVII в." бере головне питанє, так сказати, від хвоста. Проф. Істрін доказує, що старий період літератури властиво трівав аж до половини XVII в.; тілько в другій половині того віку під впливом рішучої переваги західно-европейського впливу починаєть ся новий період, який документуєть ся між иньшим повним розривом між новаторами і прихильниками старовини — раскольниками. Найважнїйшу ролю в доконаню того перевороту ще перед Петром відіграли київські учені, що надали „руській" літературі нову фізіономію.

Проф. Соболевский дуже розумно виказує слабі сторони сеї конструкції. Те, що д. Істрін називає рішучим зворотом до західної Европи в другій половині XVII в. — на правду маніфестувало ся тілько рядом перекладів деяких повістий, романів та леґенд із польського, німецького, латинського, початками драми в Москві і т. и. Але всього того було дуже мало; московський театр Ґреґорі не мав впливу по за сферами царського двора; між перекладеними річами переважали твори духовного змісту. Тай в загалї руська (московська) література до кінця XVII в., як каже проф. Соболевский, заховала свій духовний характер і сим вона з одного боку дуже тісно вяжеть ся з літературою XV і XVI в., а з другого боку різко відріжняєть ся від нової літератури часів Єлисавети та Катерини. В противенство до проф. Істріна, який у другій половині XVII в. бачить у московській літературі початок нової доби, проф. Соболевский відсуває сей початок геть у XVIII вік і бачить у московській літературі не лише другої половини XVII, але цілого XVII і кінця XVI в. повільне завмиранє староруської літератури. Навіть ті par excellence прихильники старовини — раскольники не знають властиво староруського письменства, а їх старовина не сягає далї

першої половини XVII в. Проф. Соболєвский ілюструє завмиранє старої літератури в Московщині такими фактами, як той, що деякі твори, часто переписувані в XV і XVI в., перестають переписувати в XVII в. Правда, не всї ті факти однаково переконують. Коли в бібліотецї Троіцкої Лаври книга Василія Вел. О постничествѣ має ся в 5 копіях із XVI в., а нема ані одної з XVII в., то не слїд забувати, що ся книга при кінцї XVI в. була видана друком у Острозї, отже й переписувати її не було великої потреби. Та все таки певна річ, що деякі писаня дуже люблені в старій Руси до кінця XVI в., в XVII в. переписують ся дуже мало (до вичислених д. Соболєвским Слів Григорія Богослова та Ізмараґда варто ще додати Толкову Палєю). Далї як доказ того, на скільки забуте було староруське письменьство в Московщині кінця XVI і в XVII в., д. Соболєвский наводить те, що деякі твори, перекладені давно на церковно-славянську мову і втягнені в Великі Четї Минеї Макарія, перекладають на ново з грецької мови Курбский, Славінецкий і иньші в XVII в.

Причину завмираня староруської літератури в XVII в. проф. Соболєвский бачить у церковно-славянськім язицї, незрозумілім для загалу письменних людий того часу. Автор наводить сьвідоцтва тогочасних письменників про темноту та незрозуміліcть церковно-словянських текстів і бачить у нїй головну причину того, що все те письменство в XVIII в. загибло, уступивши місця новому. Сей остатнїй висновок певно має в собі богато вірного, але він занадто односторонній. Ми бачимо, що деякі твори тогочасного письменства не погибли і що прим. Димитрієві Четї Минеї передруковують і доси в його твердій церковщинї. Натомісь бачимо на Вкраїнї такий факт, що тамошнє письменство XVI—XVII в. не вважаючи на те, що вже тодї зірвало зї старою церковщиною і пробувало витворити літературну мову зближену до народної, в XVIII в. також загибло і було забуте. Чому? Чи оба ті факти не мають якого спільного кореня? Менї здаєть ся, що такого спільного кореня занепаду як московської, твердо-церковної, так і української літератури XVI—XVII в. треба шукати в її змістї, в її духовнім, аскетичнім характері, що не відповідав зміненому сьвітоглядови і смакови суспільности.

Що до брошури д. Нікольского „Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности“, то проф. Соболєвский і тут показує не зовсім науковий спосіб розумованя сього автора і доходить до того, що коли зі староруської літератури для нас затрачено богато, то в тім затраченім трохи чи не найбільше було як раз памяток духовного письменства, що памяток сьвітського письменства тодї було мало і богато їх не могло пропасти, що твори в родї Слова о полку Игоревѣ справдї не

могли в значнім числї дійти до нас, бо се могли бути в значній части імпровізації, що ніколи не були записувані, або коли й були записані, то яко твори відповідні до хвилевої потреби та обставин, швидко робили ся незрозумілими і нецїкавими для читачів. Надто вказує проф. Соболевский і на те, що сьвітські твори староруської лїтератури були переписувані нераз монахами рядом з духовними і що загалом книг зладжених для манастирського вжитку не торкала ся духовна цензура, так що туди преспокійно входили прим. апокріфи, які фіґурували на індексї. Конець кінців проф. Соболевский наперекір скептицизмови д. Нікольского стоїть на тім, що те, що дійшло до нас із староруської лїтератури, відповідає дійсно її фактичному характерови і ми на тій підставі можемо виробити собі про неї зовсїм вірне понятє.

Третя праця, на якій зупиняєть ся проф. Соболевский, се статя проф. Істріна в Журн. мин. нар. просв. з приводу книжки „Древняя русская литература кіевскаго періода“ проф. Владимирова. Проф. Істрін завдає тут собі питанє, „чому отсе вже 30 лїт чути все одно й те саме нарікане на неможливість написати наукову історію староруської лїтератури?“ Проф. Істрін відповідає на се питанє так, що причина лежить не в недостатку, а в богатстві матеріялу; не виключена можність що раз нових відкрить, а кожде таке відкритє перевертає до гори ногами давнї конструкції. На се зовсїм вірно завважує проф. Соболевский, що така відповідь не відповідає на питанє. Адже і в фізицї, хемії і иньших науках день у день ідуть нові відкритя, а про те вповні наукові курси тих дісціплїн зовсїм можливі. Треба лише, щоб такий курс відповідав науковим вимогам і станови дослїдів даної хвилї. Проф. Соболевский обмежує Істрінове питанє що до часу: науковий курс московського письменства XVI—XVII в. можна написати, так само як історію українського письменства XVII в., хоча тут і там богато важного ще не опублїковано і мало доступно. Але зовсїм иньше дїло з лїтературою домонгольською тай пізнїйшою до XVI в. Тут історикови завалює дорогу маса творів безіменних та псевдонїмних, що крок насуваєть ся сумнїв, чи даний твір оріґінальний, чи перекладений, чи походить із XI, XII, XIII чи XIV в., чи староруський чи болгарський і т. и. Тут треба широких приготовних праць бібліоґрафічних та язикових, а те, що зроблено доси, не вважаючи на досить оживлений рух в остатнїх десятилїтях, усе таки дуже мале супроти обєму завданя. Отсе головні уваги проф. Соболевского, які він мотивує або ілюструє детальними фактами. Як бачимо, більшість тих уваг зовсїм справедлива, а дещо виглядає навіть як приємна несподїванка в устах проф. Соболевского. І так прим. він супроти обєдинительних тенденцій проф. Істріна пару разів підносить окремий характер розвитку української лїтератури XVI—XVII в.

і кладе її оброблене як окрему і рівнорядну задачу обік оброблення московської літератури. Раз навіть (стор. 146) він посуваєть ся до того, що знаходить „вполнѣ естественнымъ“ наказ кн. Острозького перекласти доконаний кн. Курбським церковно-славянський переклад якоїсь книги „на польскую барбарію“, як з обуренєм висловляв ся Курбский. Коли перекладуванє з церковщини на ту „барбарію“ в XVI в. було „вполнѣ естественнымъ“, тоб то на думку проф. Соболевского відповідало дійсній потребі суспільности, то чи не буде не меньше „естественнымъ“ плеканє літератури і науки на новочасній українській мові, в якій коли не сам проф. Соболевский, то бодай такі його товариші, як проф. Флоринский, з неменшим від Курбського обуренєм, але з меньшим розумінєм річи бачуть також „барбарію“ свого рода?

Ів. Франко.

Древнѣйшая Разрядная книга оффиціальной редакціи (по 1565 г.), изданная подъ наблюденіемъ П. Н. Милюкова (Чтенія въ Имп. Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ, книга 200).

З сих матеріялів, „оффиціального“ тексту найдавнійшої Разрядної книги з XVI (до р. 1565), що походить з давнього роду Головіних, — витягаємо де-що інтересне для нашої історії з першої половини XVI століття. Отже перш усього з р. 1556 маємо де-які вказівки про козацький похід проти кримських татар. „Июня (по друг. версиї — іюля) 20 днь, писалъ црю і великому князю в Серпухов из Чернигова намѣстник Іванъ Иванов снъ Очинъ, что выбежал ис Крыму полоняник, черниговецъ снъ боярской Моисейко Дементьевъ, да того полоняника и самого прислал; и тот полоняник сказывал, что црь крымской с Крыму с весны выходил и стоялъ на Овечьихъ водах шесть недѣль со всѣми людми; а ити было ему на црвы и великого князя Украины. И приѣхал деи к црю Сенка Жапов (вар. Жоков), а привел с собою полоняника с црвы и великого князя украины, и тот полоняник сказывал, что црь і великій князь с Москвы вышел, а стоитъ со многимъ собраньемъ. И царь поворотил со всѣми людми на черкаси, и какъ пришелъ црь под Азовъ, и тут за ним ис Перекопи прислали, что цря і великого князя люди идут Днепромъ к Ислам Кирменю. И по тѣм вѣстемъ, црь в Крым воротился; а пришол црь в Крым перед ним (полоняником? В. Д.) в другой четвергъ по Велице дни, а возился на тонкихъ водах; а под украину отпустил дву или трех с малыми людми — языков добывати и про цря і великого князя провѣдати. А Моисейко Доментьев побежал ис Крыму спустя послѣ црва приходу недѣлю,

а про црвъ поход сказал, что походу его нелзя быт никуды, по тому что многiе люди вымерли у него повѣтрiемъ.

Да июня же, 22 днь, Дiякъ Ржевской в Серпухов прислал к црю i великому князю з Днепра ис под Ислам Кирмени дву казаков: Рослово Тулянина да Якуша Щеголева з грамотою; а в грамоте писал, что ходили на крымскiе мѣста, а с ними черкаскiе казаки, и улуси воевали и под Ислам Кирменем и на Белогороцком поле и на Очаковскимъ мѣсте были и посады пожгли и про цря им тѣ же вѣсти сказывали: что црь Крымской со всѣми людми пошел былъ на черкасы на пятигорскiе, да воротился; а нынѣ в Крыме со всѣми людми" (стр. 182—183).

Як знаємо, се саме тi часи, коли на Хортицї засiв був з козаками Дмитро Вишневецький (Байда). Отже про нього подибуємо далї кiлька звiсток, якi i нотуємо тут. „Того же (1557) лѣта, июл во 2 днь, по вѣстем князя Дмитрея Вишневецкого, что црь крымской вышел со многими с прибылными людми" московський князь наказав iти пiд Коломну i т. и." (стр. 188). Друга звiстка: „Того же лѣта (1558), генваря, црь i великiй княз послал на Днепр на Хортицу князя Дмитрея Вишневецкого; а с ним послал: Игнатья Ушакова сна Заболоцкого, да Ширяя Васильева сна Кобякова, да головъ: Данила Чулкова, Дьяка Ржевского, Ондрѣя Щепотьева, Василья Тетерина, Михаила Ескова, Михаила Андрѣева сна Павлова, Ануерiя Лашинского, Петра Таптыкова, Микиту Сущева, Нечая Ртищева" (стр. 192). Iще одна: „Того же лѣта (таки 1558), июня (вар. июля) въ 12 днь, присылал к црю i великому князю из Исламова городка князь Дмитрей Вешневецкой со княземъ Андрѣемъ Вяземским с товарыщи крымского полоняника, городецкого тотарина Кочеулая Сенгилдѣева сна Бастановца; а сказывалъ тотъ полоняникъ, что он выбежал ис Перекопи тому в четвергъ 3 недѣли минуло, июня въ 8 днь; а как онъ побежал ис Перекопи, а црь крымской со всѣми людми готов в Перекопи, а к турскому просить людей послал же; а какъ турской црь людей на помоч ему пришлет, и тогды де црь крымской хочетъ быти на великого князя украины; а того не вѣдомо, на которые мѣста" (стр. 194). Нарештї остання: „Того же лѣта (1559) послал гдрь на Дон постелничего i воеводу Игнатья Михайловича Вешнякова, а велено ему сходитис на Дону со княземъ Дмитрiемъ Вишневецкимъ" (стр. 208).

Тут же з того ж таки року 1559 варто занотувати, що московськi воєводи з своїми полками, яким призначено було зiстати ся в Апселском городѣ (на р. Пслї), — мали „со Псла ити на Днѣпръ въ судѣхъ" (стр. 208).

В поході на Полоцьк р. 1563 „в правой рукѣ“ булы „черкасы и с черкаскими князми“, а з ними (старший?) Роман Плещеєв та з служилими татарами Федір Нагой (стр. 233). На другий рік визначений був похід в Литовську землю, и „с черкаскими князи с Василком с товарыщи“ мав бути разом голова Михайло Булгаков (стр. 243). Але се, очевидно, Черкаси кавказькі.

З року 1565: „И изо Пскова Василей (князь Серебряний) ходил в литовскіе мѣста. И под городом под Смилтином (?) литовских людей побил и языки поималъ і воевал смелтинскіе и кесскіе (?) і володимерскіе и ровенскіе мѣста, и у Триката (вар. Трекрата) посады пожгли и литовских людей многих побили, привели полону три тысячи двѣсте члкъ. И з золотыми к Василью послан Іванъ Михайлович Бутурлин“ (стр. 264).

Ще сї материяли подають чимало імен московських воєвод та їх намісників в деяких українських містах, як Новгород-Сїверський, Стародуб, Чернигів, Гомель, Новий (Апселскій) городок на Пслї; але цікавих в сїй справі відсилаємо до самого джерела. *В. Доманицький.*

П. Жуковичъ — Московская смута начала XVII в. и ея отраженіе въ Литовско-Польскомъ государствѣ (Христіанское Чтеніе, 1902 г. кн. XI, ст. 629—664; XII, 820—845).

Під таким широким заголовком містить ся досить вузька змістом замітка відомого дослїдника історії унії проф. Жуковича про польскі сойми 1611 й 1613 рр. з боку їх значіня для розвязаня релїґійних суперечок межи уніятами й православними в Польщі.

„Час безпосередних мішань польского уряду в московську смуту початку XVII в., — каже д. Жукович, — у внутрішнім релїгійно-церковнім західно-руськім житю був часом соймової й позасоймової боротьби православних з уніятами в справі судової інстанції в їх обопільних претенсіях“. Уряд в особі кор. Жиґимонта розвязав у Вільнї питанє про неї перед самим московським походом, значить ся, — ще на соймах 1607 і 1609 рр., признавши за інстанцію judicium compositum, бажаний уніятам, а не трибунальний сьвітський суд, бажаний православним. „На сойм1 1611 р., серед польських воєнних тріюмфів та політичних раювань (після захопленя Москви, Смоленска й повороту Сигизмунда до Варшави), православно-руським земським послам — меньш, як коли — можна було сподївати ся уваги до своєї старої релїгійно-церковної справи“. Дійсно, наведені автором соймові королївські пропозиції сьвідчать про надзвичайний зріст патріотичного й релїгійного духа в Польщі, про пробудженнє віри в богопризначеність польської місії на сході. Король разом

з польскою суспільністю мріє про широкі придбання, про заснованнє великої словянської держави, де буде панувати Польща й католицька віра. Соймові посли теж переняли ся такими мріями й ухвалили продовженє війни з Москвою, нові податки на вдоволенє військових потреб і т. и. Не було тут часу й розмовляти ся про якісь релїґійні змагання православних з унїятами. Король з певною погордою дививсь в той час на „схизматиків“.

„Підчас сойму 1613 р., — каже знову д. Жукович, — московські справи повернули ся зовсїм инакше. Зворот сей був такий, що самі пекучі интереси соймових ґруп повинні були на час уступити ся перед внутрішньою грозою, що висла над краєм в образї конфедератів (які ремствували на уряд, що розпочав московську війну без дозволу сойму, за побільшенє податків, незаплаченнє удержання жовнїрам і т. и.) та перед страхом утрати завойованих від Москви країн“ (стр. 845). Таким чином православні знов не встигли підняти свій голос на соймі, піднести, як слїд, свою справу, бо треба було ратувати державу, що пробувала в справдї сумнім станї. Разом з дисидентами кинувши кілька скарг королеви в лице, вони мусїли обмежити ся на фактичній, щоденні й боротьбі з унїятами. А тимчасом митр. Потїй діставав королївські унїверсали, котрі давали йому спромогу відберати останнї православні манастирі в Вильні, Минську, Київі, заіменувати собі коадʼютора, під зверхність якого піддано галицьку епархію, й успішно правувати ся з духовеньством Київа, котре приняло до себе митрополита софійського Неофіта зі Сходу.

Як оперта в значній мірі на рукописних джерелах, взятих в більшости з петербурської публичної бібліотеки, і як продовженє попереднїх розвідок проф. Жуковича по історії унії, і ся статя його має безперечну наукову вартість. *С. Г.*

Władysław Łoziński — Proces o pannę (Rocznik krakowski. т. V 1902, ст. 47—59).

Нотуємо сей невеликий образок з львівського житя, списаний звістним істориком Львова. Автор пише про сей „процес“ на підставі актів лавничих з 1637 р., а задля додержаня кольориту часу виповняє його в значній части ориґінальними листами й ореченями обох сторін процесу: львівського міщанина доктора медицини Павла Домінїка Геннера і краківського купця Станїслава Брікнера. Обжаловує доктор Геннер купця Брікнера за те, що той приобіцявши молодому Геннерови, також докторови, свою доньку за жінку, не додержав слова, але звабивши обіцянкою молодого до Кракова, збув його нічим. Історію сю, досить дрібно оповіджену, на скільки старчило документальних жерел, попереджає

автор кількома замітками про живі зносини в той час між Львовом і Краковом задля ріжних інтересів, головно торговельних. Також було тодї в звичаю й модї дружитись львовянам в Кракові, а краковянам у Львові.

В архівальних актах процес не доведений до кінця, але уриваєть ся на тім, коли по вступній процедурі дійшла справа до річевого трактованя і зацитовані були листи й зізнаня сьвідків, в значній мірі некористні для Брікнера, з яких видно, що сей справдї прирік був видати донку за молодого Гепнера. Але Брікнер відбиває зручно й дотепно закиди; він обходить ся навіть без правного дорадника і боронить ся в судї сам.

Тому, що в дальших актах анї з сього 1637, анї з дальшого року нема ніяких слїдів того процесу, автор догадуєть ся на певно, що обі сторони погодили ся. По чиїй сторонї лежала правда, автор не береть ся рішати і взагалї поминає се питанє, як зовсїм не важне, а зазначує, що ескіз свій списав тільки задля кольориту часу й людей, та задля побутових подробиць, які осьвітлюють домашне житє й домашну культуру польських міщан XVII в. Тому, що виступає тут міщанське житє „ruskiego grodu“, вартий він і нашої уваги. *М. Г—а.*

В. Перетцъ. — Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. (Изв. отд. р. яз. и слов. академіи наукъ 1903, кн. 2, стор. 159—168).

Отся невеличка статя д. Перетца подає зміст і розбір одної рідкої друкованої книжечки і знайомить нас разом з тим із одним із українських письменників XVII в., о. Ігнатієм Старушичем, ректором і ігуменом київського братського манастиря. В р. 1641 о. Старушич виголосив промову на похоронї одного з немногих уже тодї православних панів, князя Іллї Четвертинського і надрукував сю промову в друкарнї Печерської Лаври. Чи писав і друкував о. Старушич дещо більше, не знаємо, і д. Перетц не дошукуєть ся. За те отся промова ярко характеризує його національне становище і д. Перетц зовсїм вірно підкреслює у о. Старушича наскрізь шляхетський сьвітогляд, чудернацьке помішанє ідеала християнина з характером ката свого рідного народа, погляд на козацтво як на „крнобрных ребелизантовъ“ і на мордованє їх як на велику заслугу супроти „милой отчизны — короны полской“. Д. Перетц бачить у тім нївеляційний вплив могилянської школи, хоча не пробує ствердити, чи був о. Старушич вихованцем тої школи, і з огляду на дати (школу заведено 1631, а о. Старушич у р. 1641 був уже ректором і іґуменом) се здаєть ся менї неправдоподібним. Далеко лекше буде припустити звичайну слабохарактерність о. ректора: попавши на маґнат-

ський похорон він уважав потрібним говорити панам шляхтї так, як вони любили говорити й самі, а погляди на козацтво, на Польщу, на лицарські чесноти такі, які висловлено в промові о. Старушича, се звичайні шляхецькі погляди того часу. *Ів. Франко.*

Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski, wydał Bronisław Dembiński. Tom pierwszy: Polityka Rosyi i Prus wobec Polski od początków Sejmu czteroletniego do ogłoszenia Konstytucyi Trzeciego Maja (1788—1791). У Львові, 1902, ст. 565+LXXI.

Велика ся книга, видана „Товариством для підмоги польської науки", являєть ся плодом довголїтнїх архівальних дослїдів шан. автора в державних архівах.: в Берлїнї, Парижи, Віднї, Москві й ин. Плян сього видання жерел широкий, як бачимо з того, що перший том, неначе вступ самий, обіймає аж 530 чисел. В нїм наука здобуде (в части здобула вже) велике богацтво матеріялу, потрібного для зрозуміння всїх ріжнородних ниток діпльоматичних зносин міжнародної полїтики европейських держав з приводу такого важного історичного акту, яким був повний роздїл Польщі. Ся сторона історичної науки вимагає спеціяльно великого числа ріжнородного матеріялу і тому належить ся проф. Дембіньскому повне признаннє за відповідний плян видання. Розумієть ся, маємо надію, що виданнє дальших томів не проволїчеть ся на довгий час і що вони будуть видані так само гарно і старанно, як отсей перший. Бож і дїйсно взірцеве виданнє жерел, з боку методичного, формального і технїчного — як рідко подибуєть ся! Наперед поданий перегляд документів в порядку, з коротеньким змістом їх; дальше наступає коротка передмова (по польськи і французьки), що дає коротку характеристику матеріялу, його походження і зібрання. Тексти документів, переважно з ориґіналів, в части т. зв. „мінут", або in extenso, або в виривках, містять ся на 555 ст. і містять ось такі відділи: I Російська дипльоматична кореспонденція межи Берлїном і Петербургом, від січня 1789 до мая 1791 р. (ст. 1—152); II. Пруська дипльоматична кореспонденція межи Петербургом і Берлїном, в тому самому часї (ст. 155—376 і 546—555); III. Приватна кореспонденція Люккезінї з Герцберґом, від жовтня 1788 до мая 1791 р. (ст. 379—453); IV. Російська дипльоматична кореспонденція межи Віднем і Петербургом, від січня 1790 до квітня 1791 р. (ст. 458—480); V. Французька дипльоматична кореспонденція межи Варшавою і Парижем, від січня 1790 до мая 1791 р. (ст. 483—545). Замикає книжку докладний показчик імен осіб і місць (ст. 557—565), що стає в добрій пригоді при користованню книжкою.

Коли-б хотїти дати докладну характеристику виданих документів і подати, бодай загально, що дає се цїнне виданнє, то прийшлось би

писати грубу брошуру, і сього не дозволяють рами отсеї рецензії, тому я обмежу ся виключно до питання цілком одностороннного: що дають сї матеріяли для історії українського народа? — все иньше, хоч і як важне для історичної науки, полишаємо на боції. Розуміє ть ся, проф. Дембіньский мав на оції свою наукову ціль, і звістки та факти про Україну попадають ся тільки мимоходом, одже їх не богато, але деякі з них дуже важні.

Передовсїм бачимо тут два документи (341, 342), що належать до звістного посольства В. Капніста до Берлїна у квітни 1791 р. Заслуга відкритя сього посольства належить ся виключно проф. Дембіньскому, що ще 1896 р. оголосив розвідку про сей факт [1]), занотований і докладно обговорений потім також і на сторонах наших Записок [2]). Сї два документи, се 1) лист пруського мінїстра Герцберґа (Herzberg) до короля Фридриха Вільгельма II з дня 21 квітня 1791 про авдієнцію Капнїста, з долученою копією Капнїстового прошення, щоб добитись авдієнції і 2) відповідь короля з заміткою мінїстра, з дня 25 квітня т. р. Самі опублїковані тепер документи не дають нїяких нових детайлїв до того, що вже написано самим проф. Д. й иньшими з приводу його статї [2]), хиба що додатки до обох листів, мінїстра й короля. Долучений акт до першого се ориґінальний лист Капнїста (без підпису) до Герцберґа, розуміє ть ся, в ньому нїчого конкретного (d'un pays éloigné... une expédition la plas prompte et le plus grand secret..). Інтереснїйша дописка мінїстра на листї короля. На неї не дав був позору проф. Дембіньский давнїйше. Виходить, що Герцберґ приймав по відповіди короля ще раз Капнїста і повторив йому давнїйшу відповідь: que s'il y aurait guerre entre la Prusse et la Russie, ce cerait alors à voir aux cosaques s'ils voulaient s'adresser au roi..., а зараз за тим трохи нечемно говорив (чи може тільки написав?) мінїстер: mais que je serais bien aise qu'on ne s'adressât pas à moi, qui n'aimais pas à exciter les mécontents. Тодї Капнїст сказав: qu'il se tournerait chez lui; qu'il avait un frère qui voyageait et qui pourrait se présenter ici, le cas existant. Інтересна тут звістка про брата Капнїста, що був, як виходить, сьвідомий акції Василя. Котрий се брат — не можу тут сказати. Український емісар не хотїв справи цїлком покидати, від'їздив на Україну певно задля порозуміння, а в разї потреби мав його заступити брат, що може

---

[1]) Tajna misya Ukraińca w Berlinie w r. 1791, ст. 15. (Przegląd Polski, 1896, март).

[2]) М. Грушевський — Секретна місія Українця в Берлїнї 1791 р. (Записки IX, miscel., 7.). Пор. рецензію Д. Коренця на статю проф. Д. (Записки XIV, бібл. 17).

тоді й перебував в Німеччині. Що ціла „афера“ скінчила ся на нічім, тому винні передовсім міждержавні політичні обставини, що до сподіваної війни Прусії і Росії таки не дійшло. Одначе, на мою гадку, приняте у Берліні не могло одушевити Капніста, воно було дуже студене. Зі всього виходить, що йому таки не вірено і Герцберґ приготовив в тому напрямі короля, радячи йому не вдаватись із емісарем у зносини: J'ai cru ne devoir pourtant pas cacher à V. M. cette ouverture, en abandonnant à Sa haute volonté si Elle veut ainsi renvoyer cet émissaire, comme je le crois le plus convenable, ou si Elle veut lui fuire parlez par quelque autre que par moi. Il est à craindre que ce ne soit un émissaire aposté par la cour de Russie et envoyé pour sonder ici le terrain, quoiqu'il n'en ait pas la mine extérieure[1]) Одже не дивниця, що Капніст не міг сподіватись богато і тому бажав скоро від'їхати (у листї міністра: c'est là-dessus qu'il veut repartir); довший побут у Берліні міг бути для нього навіть небезпечний. Такий вихід української „конспірації“ 1791 р. міг би був бути доброю наукою для її участників, як би вони могли були врозуміти сю науку...

Иньша українська справа, що знайшла відгомін і в сих матеріялах, се так званий „волинський бунт 1789 р.“ Сюди належать документи: 8, 111, 113—120, 143. Вони не говорять нічого про самий „бунт“, але майже виключно про справу входу одного полку російської кінноти у Польщу (у маєтність Потемкина Смілу), що дало товчок до великого розбурхання умів на соймі в Варшаві і збільшило сплетнї про хлопський бунт, буцїм то устроюваний Росією. Розуміє ся, се перекиненнє війська, буцїмто тільки для запровіянтовання, було уряджене з політичною цїлею окупації (се видко з листу рос. посла у Варшаві Штакельберґа до ґенерала Міллєра, ч. 111), але підбурюваннє людей тут нї при чому. Противно, захованнє шляхти могло легко викликати селянські рухи (ч. 115 Штакельберґ до Румянцова). Що ґрунт був для розрухів податний — нїчо дивного і се доглянув рос. полковник у Смілї Шталь. Він писав 29/II 1789 до Штакельберґа: In der ganzen polnischen Ukraine ist eine Gährung entstanden, deren Grund glaube ich in der zu voreiligen Furcht des hiesigen Adels zu suchen, die sehr leicht und wahrscheinlich auch zum Ausbruch kommen kann, in dem nur bei der jetzigen Stimmung des Volkes ein Tongeber fehlt; дальше просить вказівок, як має в разї рухів поступати. В тім самім листї згадано теж

---

[1]) Але на иньшому місци писав: Cet émissaire a assez bonne mine et m'a parlé d'une manière assez prévenante.

про аферу слуцького архимандрита Садковского і його арештованнє за те, що читав церковні розпорядження від синоду так, як читано в Росії, себто зі вступом: „Сим подаемо до відомости всім нашим вірним підданим...“

На тому кінчить ся все у сьому томі, що дотикає безпосередно український нарід; поза тим можна-би знайти хиба самі дрібнички. Я позволю собі ще дати позір на одну частину документів про відносини, важні для нас тільки з теоретичного боку. Се справа Галичини. Як відомо, підчас 4-лїтнього сойма наступає зближеннє, а навіть союз між Прусією і Польщею. Була се частина широкого полїтичного пляна, який уложив старий пруський полїтик Герцберґ. У плянї було: довести тодішню российсько-турецьку війну до кінця, хоч би й проти волї Росиї: признати тій Очаків і Бесарабію, турецькою метою назначити Дунай, Молдавію і Валахію віддати Австрії, натомісць Галичину Польщі; Фінляндія перейшла би від Росії до Швеції, а Прусія заробила би: Ґданьск, Торунь, Познань і Калїш — від Польщі, Поморє — від Швеції. Здійсненнє такого рахунку натрафляло на великі перепони, а з тих найважнійша була Росія, бо цілий сей плян був для неї найбільше болючий. О тверду й консеквентну її полїтику розбив ся він: Галичина остала ся при Австрії. До сеї справи належить богато документів у I томі обговорюваної книжки, яких глядіти треба за словом „Галичина“ у показчику. Переважна їх частина обговорює питаннє, як би довести Росію й Австрію до такої переміни. Проти Росії мала служити навіть широко закроєна війна Прусії, поруч Анґлії й Туреччини, а проти Австрії пробовано ужити давного способу: підбурювати до повстання Галичан, Угрів і Бельґійців, а в разї потреби привернути південні границї Австрії з р. 1718. Про повстаннє Галичан говорить ся у тих документах часто. З часом пруський король переміняє плян о стільки, що для Польщі призначає тільки західню Галичину без Спишу, а східню тільки до Днїстра і Стрия (чч. 257, 528). Люккезінї був тої гадки, що Австрія діставши за Галичину Молдавію, могла-б стягнути туди українську людність із Польщі (ч. 352). Про сю галицьку справу можна-б написати окрему статю на основі зібраного тут матеріялу.

Кінчаючи висказати треба бажаннє, аби шан. автор як найскорше довів ціле виданнє до кінця. *С. Томашівський.*

Johann v. Grzegorzewski — Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Classe, B. CXLVI, ст. 1—80).

З 18 давних кольоній „Лах-Караїтів“, що були на териториї давної Польської держави, каже автор, нинї є тільки де-кілька: в Троках

й околиці на Литві, в Луцьку й околиці на Волини і в Галичі й околиці в Східній Галичинї. Від XIV ст. мешкали Караїти також у Львові, одначе в трицятих роках XIX ст. перенесли ся до Галича.

Всїх Караїтів в Галичі є по обчисленю автора з 1896 р. 192 осіб, чи то 57 родин, що творять невеличкий острівець поміж тамошньою українською, жидівською і вчасти польською людностю. Тільки невеличка їх частинка мешкає в сусіднім селї Залукві, всї иньші мешкають в самім містї на осібній улиці Караїтській. Галицькі Караїти народ тихий, чесний і трудящий; нинї займають ся передовсім хлїборобством і ремеслом, колись провадили також торговлю. Просьвіту дістають в місцевих школах, а крім того ще в специяльній своїй медраш, де виучують ся біблії, мови гебрайської і караїтської лїтературної. Всї вони дуже добре говорять по українськи і польськи, лїпше навіть від тамошнїх Жидів; за те не знають нїмецької мови. З Жидами не сходять ся.

Лїнґвістично прослїдив говори кримських, троцьких і луцьких Караїтів др. Радлов; галицьких поминув. От тому до них забрав ся автор. Перший раз займав ся він ними в 1896 р. в самім Галичі, потім вертав туди ще декілька разів і зібрав богато інтересного матеріялу. На основі тих дослїдів ладить автор ширшу розвідку зі словарем караїтської мови, тут подає тільки витяг про найбільш інтересну прояву, про звукову гармонїю чужих слів в мові галицьких Караїтів. Перед тим одначе подає деякі замітки про певні характеристичні прикмети того говору, пр. про звуковий і співзвуковий матеріял, про морфольоґію, пнї і ин. Мову галицьких і луцьких Караїтів вважає автор за два осібні говори одного наріча, противного до наріча польсько-литовських Караїтів (троцьких і поневежських), що лексикально, фонетично і морфольоґічно більше зближуєть ся до мови кримських караїтів. Він ділить чужі слова в галицько-караїтській мові на три ґрупи: на персько-арабську, гебрайську і польсько-українську. Обговорюючи предмет, ми обмежимо ся тільки до третьої ґрупи.

Автор найперш приступає до монофтонґічних пневих і неподільних морфем. Словянські морфеми, що тикаєть ся гармонїзациї, займають посереднє місце між персько-арабськими і гебрайськими. До мови галицьких Караїтів примінюють ся словянські морфеми шістьома способами: через комбінацийну звукову зміну самозвуків і співзвуків (пр. gen. s. пол. ołówk-a ‖ ołufkä), через виступ словянського морфему, без звукового виголосу, або в стягнених пнях в формі турецько-татарського пня, дальше тим, що словянське слово задержує свою будову і наголос незміненими, далї через апокопу виговірних словянських зруків, пр. sałam ‖ укр. солома, що автор пояснює семасіольоґічними мотивами, через витискане зміною наголосу фонетично і морфольоґічно незатраченим словянським

словам туранїзму і вкінци через переношеннє словянських морфем цїлими словами до караїтської мови. Цїкаве те, що хоч галицькі Караїти живуть від кількох столїть в щоденних зносинах і під впливом українських і польських говорів, то все таки нї одні нї другі не вплинули на караїтську мову своїм наголосом. Вони мали вплив і то великий, але тільки своїми корінями, пнями і цїлими будовами слів. Старша караїтська ґенерация намагаєть ся часом заступати деякі українські і польські слова гебрайськими, особливо тодї коли хоче, щоб її не розуміли нї дїти, нї слуги (головно християне). Одначе молодша ґенерация поступає зовсїм противно і що раз більше вводить словянський елємент.

Далї говорить автор про дїфтонґічні пневі й неподїльні морфеми, подає коротко історию повстання дїфтонґів в мові галицьких Караїтів, обговорює приставки з довгими та короткими самозвуками, співзвукову тракцию самозвуків, українські і польські придатки, наростки і ин. В окремім роздїлї обговорює всїлякі зложення: номінальні (пр. subst.+subst, де перша частина арийська, друга урало-альтайська: sereda—kin = середа [укр. середа + тур.-татар. kin = день], adj + subst, adj + adj), прономінальні, адвербіяльні й ин. В кінци показує на прикладах безпосередне урало-альтайське суффіґованнє до словянських пнїв, практиковане в караїтській мові. Окремо подає автор кілька текстів, як взірцїв мови й поетичної творчости чотирьох ґенерацій галицьких Караїтів, переважно з XIX ст.

Як сильний вплив словянських мов (української і польської) на мову галицьких Караїтів видно з того, що в однім варіянтї римованої караїтської байки, яку автор подає в ориґіналї, є на 70 всїх слів 14 українських і польських (20%), в другім варіянтї на 56 всїх слів 16 словянських (28%), а в байцї під ч. IV на 232 всїх слів є 66 українських і польських, отже більше як 30%. Те саме слїдно і в иньших прикладах. Взагалї показуєть ся, що чим приклад новійший, тим більше в нїм словянського елєменту, а то показує, що Караїти підпадають сильно впливови словянських мов. *І. Кр.*

Олена Пчилка — Украинскія колядки (Текстъ Волынскій). (Кіевская Старина, 1903, кн. I, 152—175, кн. IV, 124—160, кн. V, 192—230, кн. VI, 347—394).

Кождому дослїдникови української народньої поезиї відомо, яке важне місце займають у нїй народнї колядки. Не диво про те, що їм — побіч весїльних пісень — присьвячено в наукових сферах стільки уваги, як може нїяким иньшим пісням. Досить згадати тут величезну працю О. Потебнї, щоби про те переконати ся. Та всього того за мало ще, щоб дослїди над колядками вважати довершеними і закінченими; навпаки,

зроблені вже праці ледви проломили перші леди, ледви вказали дороги, по яких треба йти новим дослідникам... Се й не диво, коли зважимо, що до тепер нема в нас критичного виданя колядок, а й видані були в значній мірі фальшовані (пор. колядки в збірнику Головацького „Народ. пѣсни Гал. и Угор. Руси“ та доповненя до них Ю. Яворського в „Сборнику Гал. рус. Матицы“). З уваги на се, кождий причинок до роз'ясненя тексту колядок, чи навіть само докладне записанє тексту — може мати своє значінє як вклад до великої студиї, що в будучности мусить бути переведена над колядками.

Виходячи з сього становища ми повинні тїшити ся, що д. Пчілка оголосила друком і свої причинки тим більше, що вона подає не лише голі тексти, але й широку студию. І так певно зробить кождий зразу — як се зробили й ми — поки не прочитиє цілої праці і — не розчарує ся досить немило. Цілий настрій праці д. Пчілки вказує, що вона незвичайно суворий і острий критик для всїх, не поминаючи найбільших наукових поваг і дійсних знавців річи, про яку вони пишуть; за те до себе вона не ставить майже ніяких вимог і пише, що їй подобаєть ся, без огляду, чи воно уарґументоване відповідно, чи належить до теми і скільки, чи зовсїм нї. Отся її праця аж надто сьвідчить про те, і ми вкажемо се в відповідних місцях.

Починаючи вже свою працю, авторка говорить так: „Українські колядки, сї обрядові пісні, що містять у собі такий богатий етноґрафічний матеріял, та відграють таку велику ролю в духовім житю нашого народа, давно звертали на себе мою увагу, наслїдком чого з'явила ся у мене значна збірка записаних мною пісень сього циклю“ (I, 152). Перевертаємо цїлу працю, зраховуємо число пісень і констатуємо від разу маленьке переборщенє: всїх колядок, записаних д. Пчілкою, є 48. Коли зважимо, що в однім селї можна записати (бодай в Галичинї) коло 25 колядок (розумієть ся, що в сусїдних селах вони бувають часто зовсїм ідентичні) то при сьому порівнаню ся „значна“ збірка „значно“ змалїє. Ще більше зменшить ся вона, коли відчислимо від неї 1) відривки, яких є значний процент, особливо між гумористичними колядками; 2) пісні, які не відомо чому зачислені д. Пчілкою між колядки, прим. одна весїльна (ч. 9, I, 169), одна баляда (ч. 10, I, 173); 3) колядн, про які ще дальше скажемо.

Та вага колядок, як і в загалї всяких творів народньої словесности, записуваних і оголошуваних кілька разів, не в їх числї, але в змістї та в тих відмінах, які виказують одні варіянти супроти других. Се розуміє добре й авторка, тому й каже: „Се, що мої записи зроблені на Полїсю, надає їм особливого значіня тому, що людність сеї місцевости, запроторена в лїсах і кутах, далеких від нових впливів, перехована

красше стару пiсеннiсть" (I, 154—5). На жаль, авторка пустившись на широку воду не вважала потрiбним застановити ся i виказати се особливе значiнє своєї збiрки. А шкода, бо колиб вона була свої колядки порiвнала з друкованими вже, була би переконала ся, що не записала нї одної нової колядки. Се могло знов її довести до цiлком иньшої працї, що певно не дуже приємна й не дуже поплатна, але за те далеко кориснiйша для науки: маю на думцї тут докладну аналїзу змiсту та порiвнань поодиноких варiянтiв. Було се тим конечнiйше, що авторка сама була переконана, що не дає нових записiв, i лише ненависть до „альґебри" вiдiпхнула її вiд сеї одиноко рацiональної дороги. Сю думку стверджують навiть її власнi слова: „Що до змiсту колядок то я очевидно зовсїм не думаю, щоби вони являли ся цiлком новими; навпаки, я могла би сама вказати їх варiянти в иньших збiрниках. Думаю зрештою, що знайдеть ся в них дещо й зовсїм нове або в цiкавих комбiнацiях. Не роблю одначе „алгебраическихъ сводокъ" i вказiвок, аби не роздроблювати цiлости вражiня (?!) вибраних колядок, як певної iлюстрацiї (?!)" (I, 159).

Надiємось, що по всїм сказанiм, кождому буде ясно, чому вага збiрки колядок д. Пчiлки не велика, та чому її не инакше належить трактувати, як сирий i не новий матерiял, над яким iще треба попрацювати, щоби поробити з нього виводи.

Переходячи до самої студиї д. Пчiлки мусимо зазначити, що в нїй вкажемо лише маркантнiйшi мiсця бо инакше мусїли б ми написати цiлу брошуру, що на нашу думку булоб одначе безхосенною роботою.

Головна, засаднича хиба працї д. Пчiлки та, що вона пишучи про колядки, не знає рiжницї мiж ними i колядами, хоч у нас знає її майже кождий селянин, називаючи штучнi пiснї, співанi переважно в церквi (хоч спiвають ся вони й поза церквою) i зложенi на теми рiздва Христового та звязаних iз ним подiй — колядами, а народнi пiснї, не спiванi нiколи в церквi, лише попiд вiкнами, без огляду на теми розроблені в них (переважно сьвiтського змiсту, що не має нiчого спiльного з рiздвом, або й евангельською, але апокрiфiчного змiсту) колядками, щедрiвками або по просту „старосьвiцькими". Наслїдком сього д. Пчiлка втягає до своєї збiрки такi „колядки", як „Нова рада (! нам радiсть) стала", „Даръ нынi пребогатый", „Предвичный Богъ на земли вродывся" (Пред. родивъ ся предъ лѣты), „Выдыть Богъ, выдыть Створытель, що весь мыръ погыбае", „Цвитъ змысленный", „Новая рада (знов нам. радiсть) свиту ся зъявыла" i т. д. Через те не лиш збiльшує безпiдставно свою збiрку колядок, але й звертає цiлу свою працю на цiлком фальшиву дорогу. Вона пише примiром iз тої нагоди цiлий величезний роздiл, що й ста-

новить gros її праці, про вірші XVII—XVIII ст., хоч се зовсім зайва річ при колядках, а особливо при тих текстах, які друкує авторка, бо вони не мають нічого спільного з віршами. Вона говорить дуже багато про „Богогласникъ“, як про якусь новину, а тимчасом він відома річ у науці, а практично знаний в нас майже кождому письменному чоловікови. Відкриває тим чином отже порох, відкритий давно і з'уживає на те великий засіб енерґії. Розуміється, що й виводи мусять бути відповідні до того. Ми зацитуємо хоч дещо. Оповідаючи про побут свій в Полоннім, авторка каже: „Так почула я між иньшим колядки, що видали ся мені дуже дивними і немов книжними (з виразами: тріє царі, Христе добротливий і ин.); я почала розпитувати компанію колядників, хлопців міщан, що се за колядки, звідки вони їх навчились, а вони відповіли з гордістю, що в них така книжка є“ (VI, 147). Діставши опісля „ту книгу“ і порівнавши свої записи „з полонською книгою“, я переконала ся, що вони запозичені дуже близько з неї, але мають і відміни від „книги“ — фонетичні відміни, пропуски цілих строф і навіть стягнене двох колядок-псальм (!) в одну (початок одної і конець другої). Чому співаки робили так, я не знаю“ (VI, 348). Тимчасом кождому фолькльористови відомо, що десять оповідачів оповідаючи ту саму річ, оповідять її відмінно бодай в дечім, а передаючи щось із штучної літератури, передадуть приспособивши кождий инакше мову, скоротивши або продовживши річ своїми додатками і т. и. І се зрозуміле, відоме й нецікаве; цікаві можуть бути лише зміни, на скільки вони важні.

Друга важна хиба праці авторки, се її погляд на порівняний метод у фолькльорі і в загалі в етноґрафії, її філіпіка проти нього, кепковане і через те зблуджене з властивої дороги. Авторка заявляє вже на початку праці: „Упереджую читача, що в моїх коментаріях предкладаного матеріялу він не знайде приложеня сього методу, що так широко розповсюднив ся тепер і без якого не рішають ся випускати в сьвіт скільки небудь солідну замітку“ (І, 153), а то з тої причини, що „море, назване науковим фолькльором, не лиш безконечно широке й глибоке, але ще й має багато течій, що переплітають ся з собою“, тому треба ґенія „для безошибочнаго слѣдованія по его путямъ, а геніи такъ рѣдки“ і т. д. Се має бути іронія так само, як і дальше (ст. 156) говорене про слово „сьвітець“, про яке по думці авторки можна написати цілий том, тримаючись порівняного метода, і ні до чого не дійти. Подаючи пісню про дівчину-вояка за колядку (І, 173—4), вона завважує: „Этотъ мотивъ во многихъ сборникахъ является въ примѣненіи къ молодцу; желающіе гоняться за нимъ имѣютъ обширное поле въ сборникахъ Чубинскаго, Головацкого и другихъ“ (І, 174). Дістається ся при тім особливо проф. Веселовскому, хоч його

імени не називаєть ся, що він „рискає“ чорт знає чого по ріжних фолькльорах,— се розумієть ся без арґументів, або з дуже наївними; в загалї авторка не церемонить ся з репрезентантами порівняного метода; „въ разысканіи г. А. Веселовскаго меня заняло не то, что“ він виказує, але те, що їй подобаєть ся; „я не соглашаюсь съ г. Сумцовымъ“ і т. д. Коли так говорить оден специялїст про другого, то воно ще не разить, але коли про солідного ученого говорить так учений-аматор, що так скажемо, то се виходить за претенсіонально...

Та коли з разу авторка виражаєть ся зовсім неґативно про порівняний метод, то при кінцї зміняє вже трохи свою думку, говорячи між иньшим так: „Що тикаєть ся самого змісту колядок, то нема сумніву, що як сам народ не був ізольований від посторонніх культурних впливів, так і його пісні, що належали до одного з головнійших обрядів, могли і навіть повинні були виказувати ті впливи; але коли говорить ся про впливи далеких столїть, то при бідности даних незвичайно трудно судити про самий степень відомого культурного впливу на народ, на його обряди і творчість. Не лиш не можна вхопити, як відбував ся з одного боку вплив, із другого запозичуванє і асиміляция, комбінация старих елєментів із новими — що так цїкаве — але й самі факти запозиченя являють ся загадковими“ (VI, 387).

Се не шкодить одначе авторцї застановляти ся над нашими віршами, порівнувати їх із польськими і в кінцї прийти до такого виводу: „Я не хочу казати, що наші вірші або деякі наші колядки запозичили свої мотиви з польських колядок [1]); та останнї показують, що в народній колядцї можуть бути такі мотиви; а коли вони є в сусїдній і спорідненій народній творчости, то вповнї можливі і натуральні також у нашій колядцї. Тому подибуючи такі колядки, як низше, не конче треба вважати їх відгуком впливу вірші або орації, але можна признати їх чисто народніми. Дуже можливо, що й гумористичні вірші з різдвяними мотивами та колядки (польські й иньші) мають спільним жерелом вертепні і всякі иньші „дѣйства“, для яких послужили взірцем західноевропейські середновічні містерії і иньші представлення (між иньшим Paradiesspiele). Мотиви тих „дѣйствъ“, як серіозчі, так і комічні, переходили і в віршу і в простонародню колядку“.

Ми певні, що з сих цитатів переконаєть ся кождий про неконсеквентність поглядів авторки, а навіть про суперечність самої собі. Не признаєть ся порівняного метода, але як треба, послугуєть ся ним

---

[1]) В дійсности є в нас коляди (бо про них мова) не лише з „позиченими“ мотивами, але просто перекладені з иньших мов.

(хоч на вузку скалю); нема ніякого запозичуваня і нараз показуєть ся, що є і т. д. Все отсе походить звідси, що авторка не здає собі ясно справи, що то є порівняний метод, до чого він стремить і які виводи можна на його підставі робити. Ми очевидно не будемо викладати тут його задач, але для прикладу згадаємо хочби се, що коли ще до недавна з професорських катедр голошено в нас, що „фільософія українського народа містить ся в його приповідках“ і роблено на тій підставі ріжні виводи, то нинї, наслїдком порівняного методу, повторити сього не можна, бо кождому відомо, що багато подібних або й ідентичних приповідок є в иньших народів і що про иньші народи можна те саме сказати. А се не тільки в нас було, але всюди і не тільки з приповідками.

Сї дві хиби відбили ся так сильно на працї д. Пчілки, що через них значінє її зведене ad minimum. По за ними всї иньші, дрібнїйші, по просту гублять ся і ми не будемо їх виказувати. Згадаємо лише на закінченє, що з методичного боку праця також дуже шкутильгає. В кождій науковій працї мусять про виводи рішати арґументи, в д. Пчільки рішає її „я“; вона дїлить приміром колядки на ґрупи і замість арґументів за сяким чи таким подїлом каже „распредѣленіе... зависѣло отъ моего взгляда на нихъ и отношенія къ нимъ“. Ну, сього трохи за мало. Так само говорячи про одну річ, треба її тримати ся, а не втягати до неї всяку всячину; тимчасом д. Пчілка дає в своїй працї цїлий ряд екскурсів, що не мають нїчого спільного з колядками, хоч в самій річи вони може й не злі. До иньших дослїдників кладе авторка, як ми вже зазначили, дуже високі вимоги і здорово покепковує собі з них, але для себе не уживає сього метода, розумієть ся, на шкоду собі.

В. Гнатюк.

R. F. Kaindl: Höhencultus in den Karpathen (Die Sonntagszeit. Beilage zu nr. 56).

— Karl Emil Franzos und die ethnographische Forschung (Die Zeit, 1904, XXXVIII nr. 487).

Проф. Кайндль не перестає інформувати нїмецьку публику про Русинів, а спеціяльно Гуцулів, котрими займаєть ся також в повисше виписаних статях.

В першій з них подає нам вязанку знаних вірувань Гуцулів та Бойків про гори, навязуючи до звісної книжки Ф. Андріяна „Der Höhencultus asiatischer und europäischer Völker“. Wien 1891. І так наперед оповідає про науки і майки. Ся частина статї се лише скороченє його давнїйшої статї про ту саму тему (в Beilage für Allg. Zeitung, 1902 nr. 110), про котру була вже реценція в Записках. Далї

наводить два перекази про бабу Євдоху (Докію): один з них привязаний до Чорної гори, на якій по віруваням Гуцулів відбувають ся зборища дїдьків, відьом і опирів. Автор наводить про се кілька оповідань і закінчує статю згадкою про Довбуша і про закопані скарби. Описує також досить цікаве сьвято у Бойків, що відбуваєть ся в ночи з 5 на 6 липня на горі Клева коло Преслупа, тут сходять ся хлопцї і дївчата а також жонаті мущини і молодицї з дооколичних сїл в Порогів, з Яблінки, з Богровки і з Преслупа, запалюють огонь і танцюють та сьпівають піснї в коломийковім ритмі. Перед сходом сонця ідуть ся усї купати ся і тягають ся по росї: особливо роблять се молодицї і дївчата. Під той час збирають ся також т. зв. бразолицї, що мають помагати на молї.

Друга статя звернена проти фантазий Францоза про монгольство і некультурність наших Гуцулів. Автор вже давнїйше остерігав учених перед невірними чи тенденцийними писанями сього повістяра і фейлєтонїста і умістив іще в 1894 р. в „Mitth. d. k. k. Geogr. Ges.“ 5. „Die Wahrheit über die Huzulen“. Там виказав він помилки Гельвальда в його „Eein vergessenes Völkchen in den Karpathen“ 1886 і в книжцї „Unter Halbwilden in Europa“ 1894 і скритикував остро байки Diefenbacha про Гуцулів в „Völkerkunde Osteuropas II. 1. 1880“, та вказав як на жерело усїх тим баламуцтв повісти Францоза. Звідси мабуть взяв і Біхнер свій цитат в „Kraft und Stoff“, що Ґуцули не знають майже релїґії, а жиють сумирно і тихо без сьвященників. Тут дає Кайндль на початку витяг чи зміст своєї першої студії, а дальше спинює ся довше над вигадками Францоза, котрому вірив іще вповнї в 1903 р. так славний етноґраф Андре. Кайндль наводить маркантнїйші місця з двох повістий „Ein Kampf ums Recht“ і „Aus Halbasien“ і виказує їх невірність і незгідність з дїйсністю. Може бути, що його слова не прогомонять без успіху. *З. Кузеля.*

Dr. Heinrich Schurtz Völkerkunde (Die Erdkunde. Eine Darstellung ihrer Wissensgebiete, ihrer Hilfswissenschaften und der Methode ihres Unterrichtes, herausgegeben von Maximilian Klar, XVI Teil) Липськ і Відень, 1903, стор. XIII + 178.

Перед роком почало під редакцією проф. Максимілїяна Кляра з Вінер-Найштата виходити дуже гарне видавництво, що під збірним титулом „Die Erdkunde“ має в рядї популярно, але вповнї науково держаних підручників дати повний образ нашої землї і студій над нею з оглядом на їх розвій, методи й результати; широко задуманий плян обіймає 30 томів в обємі 12—15 аркушів кождий, з рисунками і мапами. Варто завважити, що власне помічні науки в тім плянї займають велике місце; властивій ґеоґрафії: фізичній, полїтичній, історичній і економічно-

торговельній присьвячено тільки по одному томикови, а за те спеціяльні томики трактують про такі предмети, як ґеоґрафія ростин, ґеоґрафія звірів, метеорольоґія і клїматольоґія, ґеоґрафічна номенклятура, ґеодезія, мапоґрафія, наука рисованя мап; кілька томиків (2, 3, 4, 28, 29, 30) присьвячено ріжним галузям і формам шкільного навчаня ґеоґрафії. Одним словом, видавництво вповні відповідає тому високому розвоєви ґеоґрафічного знаня і тому величезному зацікавленю ґеоґрафічними дослїдами і досьвідами, що характеризує сучасну Европу і стоїть у безпосередній залежности від сучасного торговельного та кольонїзаційного руху.

Т. XVI. сього пожиточного видавництва містить працю д-ра Г. Шурца про людознавство. Др Шурц, молодий бременський учений, належав до найздібнїйших нїмецьких етнольоґів нової школи. Його праця „Altersklassen und Männerverbände“ та його гарний підручник „Urgeschichte der Kultur“ сьвідчили про велике начитанє та бистрий обсерваційний дар; на жаль отся книжечка, яку тут обговорюємо, була його остатнїм твором. Перед її надрукованєм автора захопила смерть. На сю книжечку можна вказати як на взірець широкого обхопленя і разом з тим до крайности упрощеного, сконцентрованого, скупого на слова, а при тім ясного та популярного оброблення предмету. Автор вповні панує над предметом, із безмежної многоти явищ уміє все і всюди вихопити та показати самі характеристичні і типові, а при тім викладає річ по просту, безпретенсіонально і ясно. Для кождого, хто хоче познайомити ся з многоважною наукою народовіданя, книжка Шурца може бути добрим підручником, який поможе йому орієнтувати ся в богатій лїтературі предмету. Жаль лише, що тїсна рамка книжки, зачеркнена цїлістю пляну, не позволила авторови при кождім роздїлї зазначити хоч важнїйші спеціяльні працї; декуди врештою він робить се.

Щоб дати понятє про богатство змісту, який убгав автор на 178 сторінках своєї працї, вкажу лише на важнїйші її роздїли. Крім короткого вступу про основу, обсяг, методу й розвій надознавства праця розпадаєть ся на три части: основи народознавства, порівнане народознавство і народи на землї. Перша часть говорить про фізичну антропольоґію (раси, їх походженє, їх подїл, їх перегляд), антропоґеоґрафію і язикознавство (початки мови, мова і народ, подїл людий по мовам, письмо). Друга часть також має три віддїли: наука про суспільність або соціольоґія (початки суспільности, первісні форми суспільности, пізнїйші форми суспільности, звичаї й обичаї, право) і наука про господарство і наука про культуру. Третя часть оглядає в коротесеньких нарисах усї звісні етнїчні ґрупи земної кулї. Закінчують книжку дуже пожиточні уваги, як брати ся кождому охочому до етнольоґічних обсервацій і студій. В текстї подано 34 ілюстрацій. *Ів. Франко.*

Dr. Raimund Friedrich Kaindl, Die Vollkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode, mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften. Ein Leitfaden und Einführung in die Volksforschung. (Die Erdkunde u. s. w. XVII Teil) Липськ і Відень, 1903, стор. XI+149.

Отся книжочка черновецького професора д-ра Ф. Кайндля, видана в тій самій серії, що й попередня, творить немов продовжене і доповнене праці Шурца, який виразно виключив тзв. фолькльористику зі свойого пляну. Та на жаль книжка д-ра Кайндля творить різкий контраст до праці Шурца: о скілько там широка систематичність, строга річевість і ясність розуміня, о стілько тут неясність у основних понятях, безсистемність викладу, широка балакучість про потребу і важність фолькльору, а брак власного розуміня предмету, заслонений і полатаний купою цитатів, нераз суперечних із собою, часто дібраних зовсім не до діла, в кождім разї зайвих. Ті важні браки автор силкуєть ся надгородити рясними відсилачами на чужі праці та загалом бібліоґрафією, хоча й тут видно скрізь пильного збирача, аматора, але нїде не видно справжнього вченого, що панує над своїм предметом.

В яких неясних нарисах уявляєть ся авторови та дісціплїна, про яку взяв ся говорити, се видно найлїпше з того, що він не вважаючи на власні широкі балаканя про межі між етноґрафією, етнольоґією і фолькльором скрізь мішає ті дісціплїни і переважно замісь про фолькльор говорить про етнольоґію, про матеріяльну культуру. Що до самого фолькльору, то автор висловлює про нього досить кумедні, в устах нїмецького вченого чудні погляди, приміром коли вважає „етнольоґію фільозофією будущини“ і доказує се (стор. 6—7) увагами, з яких виразно видно, що анї про етнольоґію, анї про фільозофію він не має ясного понятя. Тай те, що він далї говорить про фолькльор, доказує, що справа се для нього неясна; скрізь мішаючи його з описовою етнольоґією він що найбільше признає самостійне значінє мітольоґії, хоча й тут не вміє подати ясного і повного образа новочасних дослїдів і метод.

Не входимо в деталї, бо приходилось би полємізувати мало не з кождою основною тезою автора, о скілько взагалї ті тези можна виловити в повени пустих фраз і загальників. Треба хиба висловити жаль, що редактор видавництва не знайшов для сеї важної дісціплїни відповіднїйшого робітника. Проф. Кайндль — гарний збирач і в певних спеціяльних обсягах добрий етнольоґ; його дослїди над матеріяльною культурою Гуцульщини запевняють йому (обік його історичних праць) видне місце в науцї. Але він не теоретик і не фолькльорист і для того

було помилкою з його боку брати ся до оброблення теми невідповідної для нього. Найцїннїйше в його книжцї, се богата, хоч не повна і не зовсїм систематично дібрана біблїоґрафія, а особливо пильна увага, яку звернув автор на славянські етнольоґічні та фолькльорні працї, звичайно іґноровані німецькими вченими. *Ів. Франко.*

Труды харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съѣзда, изданы подъ рėдакціей проф. Е. К. Рѣдина, Харків, т. I 1902, стор. 1—549+1 - 81 малюнки, т. II, ч. I і II стор. 1—450+1—251+мапи.

XII археольоґічний з'їзд у Харкові, після досить непродуктивного і взагалї невдатного з відомих причин XI з'їзду в Київі, визначаєть ся таким богатством ріжнородного матеріяла, якого ще не мав жадний археольоґічний з'їзд, через що „предварительный комитетъ“ напав на щасливу думку видати де-які працї окремо — не в „Трудах“ з'їзду, і видав їх в двох спорих книжках під заголовком „Труды харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съѣзда“. Видані обидва під редакцією проф. Редина, при тім другий том яко 13-й том Сборника Харківського істор.-фільос. товариства.

В першому томі уміщені протоколи засїдань харківського предварит. комітета і відчитані на них наукові реферати, студиї, короткі замітки і т. и., переважно археольоґічного, а почасти історично-лїтературного змісту. Другий том складаєть ся з двох частин: в першій — опис і обслїдованнє архівів, а в другій — етноґрафічні працї.

Спинимо ся на першому томі. Переважну частину його займають статї і студиї археольоґічного змісту, з яких більшість припадає специяльно на Харківщину. При тім специяльно до м. Харкова належать лише три: „Лист Ів. Щелкова про місцеві старинности“ (стр. 7—10), статя Леваковского „Про підземні ходи в Харькові“ (10—16) і „Випис з материяльної книги мінц-кабінету Харківського університету про знахідки скарбів з р. 1825—1894“ (262—264). До Харківщини взагалї належать: статя Є. Ходскої „Про де-які місцеві старинности“ (16—21); Ю. Морозова (давнїйша статя) „Про городища Харківщини“ (82—97); І. Чирикова „Про камінні баби в Харківщині“ (159—175), також давня (з р. 1879) статя В. Данилевича „З приводу одного похорону, вирізаного з землею (361 364), цікава інструкция, як в такім разї поступати, варта уваги археольоґів, його ж „Декілька стаций і знахідок камінного віку з Ахтирського та Богодухівського повіту“ (365—372), проф. М. Попова „Анатомічне обслїдованє кісток, віднайдених при розкопах курганів в Харьківщині“ (додаток, стр. 1—81), детальне анатомічне обслїдованє 54 черепів і окремих кісток, цінна студія

Катанева і Д. Айналова „Східні металічні зеркала з Харківської та Катеринославської ґуб.“ (466—474), в якій д. Айналов робить вивід, що цілковите родство типів і марок харківських та поволжських зеркал сьвідчить про те, що такі зеркала торговельними шляхами йшли на південь в XI—XIII ст. через Поволже зі Сходу; нарешті не меньш цінна, основна студия Я. Смирнова „Про бронзовий водолій західно-европейського виробу, знайдений в Харьківщині та иньших подібних знахідках в Росиї“ (стр. 481—519), де автор, покликуючись на численні анальоґічні вироби в Західній Европі, рішучо стоїть за те, що усї водолеї, відомі нині в Росиї (один київський, один харьківський, два сибірських і т. и.), усї західного, а не східного, як напр. се гадає Н. Кондаков, походження. Коротенько згадує (стр. 519) і про київського „давнього славянського божка“, знайденого в могилї в Полтавщинї (див. В. Прохоровъ: „Матеріалы по исторіи русскихъ одеждъ, вып. I, 1881, ст. 52), про византийське походженнє якого, при тім досить давнє (V—VII ст.), по словам автора не можна й сумнївати ся. Проф. В. Антонович між иньшим вважає його за фіґуру типового славянина.

Окремим місцевостям Харківщини також присьвячено кілька статей і заміток, більш усього повітови Ізюмському, а власне: дві статї П. Федоровського про старинности в околиці с. Райгорода (72—77, 78—80); дві статї В. Спесївцева „Про зелїзні річи з с. Райгородка (372—73) і взагалї про старинности с. Райгородка (437—38), А. Покровського „Про розкопки в с. Прелестному, Ізюм. пов.“ (78—80), С. Івановича „Розкопи кургана в Ізюмському повітї“ (146—147) і „Розкопки В. Городцова тамже (434—436). Останнї розкопи дуже інтересні. Автор розкопав багато могил, курганів, городищ і добув 299 похоронів, з яких 264 належали до бронзової епохи, 255 похоронів і 9 із спаленнєм. Дуже шкода лише, що автор збув свої дослїди усього на 3 картках.

Иньшим місцевостям Харківщини присьвячені статї: І. Ш—ва „Памятки старовини в Ахтирському повітї“ (80—82), Г. Попова „Про старинности в околиці м. Купянска“ (183—185), П. Константинова „Слобода Алексієвська кріпость, Зміевського повіту“ (477—480).

Решта статей доторкаєть ся иньших ґуберний: найбільш Воронїжської, почасти Курської, дві Катеринославської і дві области війська Донського, а власне: Н. Алякритского „Старинности Дмитрієвського повіту Курської ґуб. і церква м. Дмитрієва“ (376—389), М. Халанского „Путивльські намогилні камнї з надписами XVII в.“ (281—294), І. Рябинина „Про путивльський Преображенський Собор і ті церкви та манастирі, що мали звязок з собором“ (294—342), Проскурникова „Про старинности м. Корочі“ (180—182), А. Томилиної „Описи колекций, зібраних на початку і серединї XIX ст. дїдичем с. Мандрова, Тимського пов.,

Курської ґуб. Еґором Томилиним“ (121—135): книжки, рукописи, монети, ікони, хрести, баби камінні і т. и., М. Халанского „Про деякі старинности (в Курщині), на які бажано звернути увагу археольоґічного з'їзду в Харкові“ (50—51), Б. Познанського „Про кургани Вороніжської ґуб.“ (179—180), Е. Радакової „Справоздане з екскурсиї в Старобільський повіт“ (103—108), — цікаво занотувати, що Великороси в сьому повіті окрім мови і одягу перейняли і зовнішний побут Українців, А. Яковлева „Плоські могили камінного віку на р. Чир, Донської области“ (143—146), А. Єфименкової „Стация на р. Донці проти с. Кочетка (342—344), Єленева „Про „Остру Могилу“ в Славяносербському повіті, Катеринославської ґуб.“ (398—399) і А. Яковлева „Розкопка могили (кургана) у с. Скотоватому, Бахмутськ. пов.“ (186—187).

Про археольоґічні памятки Кубанщини і Чернигівщини довідуємо ся зі справоздань осібних комітетів: Кубанського (стр. 239—241) і Ніжинської при Інституті князя Безбородка (стр. 195—233). Особливо цікавий останній, де занотовано багато цінних археольоґічних, історичних, історично-літературних і етноґрафічних материялів з Чернигівщини. На сто. 218 надрукована пісня („Птича свадьба“) „Щоголь тугу має, громаду збірає“, описано чимало рукописів і т. и.

Як до сього додати ще „Проґрами для збирання відомостий про доісторичні старинности“ (стр. 22—23) та А. Яковлева статю „Кілька слів з приводу випадкових археольоґічних знахідок підчас будування залізниць“ (стр. 187—189), то буде вже винотувано усе, що дотикає археольоґії.

Спеціяльно з поля історії, не лічачи згаданої вже статї І. Рябініна „Про Путивльський преображенський собор“ та ще проґрами для збирання відомостий про давности історичні (стр. 23—25), немає більш нічого.

Церковна історія, а заразом і штука заступлена трьома студиями і статями проф. Е. Редіна: „Памятки церковних старинностий в Харківщині“ (стр. 144—148), „Про лицеві синодики, що прийшли в харківський предварительний комітет“ (452—465) і „Ікона“ „Недремане Око“ (153—159, 344—347). В останнїй автор, розглянувши кілька ікон з Христом-дитиною, що спить на хресті (три з Харківщини, одна з Київщини, віднайдена нами), приходить до виводу, що все сї ікони західної, власне південно-західної редакциї.

Додамо ще до сього відділу „Програму до збирання церковних старинностий“ (25—29) і цікаві висновки проф. Редіна з його не надрукованого тим часом справоздання про подорож в Харківщину для досліду церковних памяток. В протоколї засїдання харківського комітета (стр. 136—137) занотовано, що на думку референта, архітектура огля-

нених ним деревяних церков XVII—XVIII ст. в м. Лебедині і деяких селах Ахтирського пов. стоїть в найблизшому звязку з архітектурою церков Донської Области, і як і ся остання, імовірно, стоїть під впливом давньої архитектури Галичини і Польщі (?)

Досить цінні придбання дала давня література і письменство в рукописах, присланих харківському комітету і розглянених д. М. Халанським. Для нас найбільш цікаві отсї: „Новий список перекладу творів Івана Дамаскина (богословія, діалектики і фраґментів), зладженого князем А. М. Курбським“ (55–60). З дописки (пізнійшої) видно, що сей рукопис до р. 1651 належав до ієросхимонаха Жидичинського (коло Луцька) манастиря о. Ісакія, а після його смерти (р. 1651) перейшов до о. Саватія. Рукопис власність П. А. Малинки; „Два списки давнього руського лїчебника“ (108—115). Цікавійший перший — XVI—XVII ст., безперечно українсько-руського походження, хоча і попсований московським переписувачем; про українське походженне його сьвідчать хоч би такі вислови: молока мамка „не можетъ здержати, и не травится в дитяти“, „не годится его велми вихляти и колысати и не велми покидати (подкидати?)“ „незопсовала“, „не уразило“, „егда похощетъ матка (ранїйш було мамка) дитя ѿ цицки ѿимать и то требѣ не разом“ і т. и.; „Тріодь постная“ (116–117), з XVI ст., написана зах.-руським полууставом на 318 аркушах; „Список Евангелия Феофилакта болгарського з ахтирської преображенської церкви“ (117 119), рукопис зах.-руського походження на 258 аркушів XVI ст. багато болгаризмів; „Збірник півд.-руської скорописи ріжних рук з кіноварю XVII ст. (228—229), містить: Духовныя приклады и душеспасительныя повѣсти Новопреведенныя отъ Великаго Зерцала, въ честь Богу и душевную пользу; усього 110 статей; „Ключь Прогностикарский“, си есть правдивое объясненіе словъ и прозваній не вырозумленныхъ, коихъ астрологове въ календарахъ и прогностикахъ своихъ уживаютъ“ (рукопис 4⁰, на 55+69 аркушів, скоропись 1781 р. (стр. 229); теж саме „списане“ (перекладене) „съ подленнаго печатного полского в 1781 генваря 16 дня въ Бѣлорусіи въ мѣстечкѣ Нодинѣ“. (ibid.) Згадуєть ся, що польський ориґінал передруковано в Супраслї в друкарнї оо. Василїян в р. 1756; „Столъ доволный сі естъ господскій либо и худопохолскій“ (229) — кухарська книжка — твір Станислава Чернецького, кухара Олександра Любомирского; книжка написана в Вильнї, ориґінал польський надрукований в р. 1731; „Молитви“ (229) (з початку XIX ст.); а) молитва єрусалимська (від пожежі, язви, чорної болїзни і спокуси; 2) підчас грому (замовлення); „Збірник апокрифічних сказаній“ (229—230 пор. 228), знайдений в архиві Мглинської волости (з початку XIX ст.): „Сон Богородиці, замовлення, 12 пятниць і т. и.; „Давно-руська перекладна

праця з фізіольоґії людини і зьвірини і з гіґієни“ (270—279), з пізнїйшою допискою: „Писано 1567 года“, знайдена в Путивлї, в бібліотецї Н. Маклакова, також українсько-руського походження, про що сьвідчать ґльоси на марґінесах: фебра — трясавица, бѣгунка — поносъ, вода квасныя капусты — росолъ, зимность — студеность, гнѣвное — ярое і т. и ; „Збірничок апокрифів“ (245—246), рукопис з р. 1864: Сон Богородицї, про муки Богородицї, 12 пятниць; „Українські пчільничі обряди і замовлення“ (405—409), рукопис з р. 1845. На першій сторонї: „выписка для знанія по какимъ обрядамъ пчеловодство содерживать“; подані 21 інтересних замовлень і способів поліпшення пчільництва; замовлення на чистій українській мові; „Московський лїтописець XVII ст., з варіянтами сказань про перших князїв руських“ (410—431) (див. Записки т. LXII); „Книга протокольная отпускаемымъ зъ сотенной второй полковой Нѣжинской сотнѣ Правленія въ разніе места письменныхъ дѣламъ 1761 году зъ Генваря“ (230).

Сюди-ж зачислимо також рукопис Я. Успенського в Батуринї „Въ Сотенную Глуховскую канцелярію отъ патентового дьячка Иоакима Бреуха слезно-ридающое доношеніе“ (436—437), звісна гумористична скарга дяка на якогось Трегубія на церковно-славянській мові, і статя П. Іванова „Козак на малюнках українських малярів першої половини XIX ст.“ (стр. 439—443). Власне автор дав своїй статї не відповідний заголовок, бо описує один лише малюнок з першої чверти XIX ст. в слободї Закотній (Старобельського пов.) якогось маляра Строганова, не поцікавивши ся відповідною лїтературою. Тим часом його Запорожець козак Гордїй Велегура — се alterego так званого козака Мамая, про редакциї якого була в своїм часї статя А. С. в „Київський Старинї“ 1898 р. кн. III, 486—492. Як би автор порівняв був надписи на своїм малюнку з иньшими, наведеними в згаданій статї, то певно запобіг би тим численним помилкам в текстї, які у нього подибуємо. (ничичин — зам. нічичирк, хорегну (sic!) — зам. хоренгу, пасокою вишлась (?!) — зам. впилась, на спашу — зам. спису застряне та иньші). Деякі з віршів дуже близькі до надрукованих в „К. Старинї“, майже тотожнї, деякі трохи відмінні. Останнї стрічки кінчають ся так: „Кошови (!) Харько уродливіи (на?) бандуру грає, ниякои пичали не знає“. Чи не можна бачити якого звязку в назві Харька з Андрієм Харченком, що прозвав себе Мамаєм і чинив розбишацькі наїзди в Черкащинї в р. 1758 (Порубежникъ, Соч. А. Скальковскаго 1880, вып. III)?

Нарештї ще етноґрафія. Сей відділ зовсїм слабо представлений в І томі. Усього: Н. Лернера „Весїльна пісня з Городнянського пов., з Чернигівщини“ (148), згадана вже „Щоголь тугу має, громаду збирає“

(218), „По горі, горі барвіночок слав ся“ з Курської ґуб. (250), А. Ветухова „Про писанки“. (431—33) — короткий опис материяла, присланого ріжними особами в комітет, М. Дринова „Етноґрафічні досліди А. Музиченка над болгарськими кольоністами Теодосийського повіту, Таврийської ґуб. (392—398), та ще програми: для збирання етноґрафічних річей на виставу (29—32), для збирання звісток про кобзарів та лїрників (32 - 35), писанок і звісток про них (36—37).

Переходимо до другого тому, перша частина якого присьвячена архівам. Сюди увійшли „Чернигівські архіви“ Ю. Татищева (ст. 1—31) (обговорено в LV т. Записок), „Огляд рукописних памяток з історії Слобідської України, що зберігають ся в Военно-учебному архіві в Петербурзї“ І. Катаєва (33—90) (обговорено тамже) „Архіви Харьківської ґуб.“ Д. Міллєра (197 - 435) (обговорено тамже) і „Відомости про деякі архіви духовного відомства в ґуберніях Курській та Харківській — А. Лебедєва (99—195).

Д. Лебедєв оглянув архіви: Коренної рождественської пустинї, курського троїцького жіночого манастиря, курського знаменського манастиря, курської духовної консісторії, путивльського манастиря, Глинської пустинї, Софронієвої пустинї, рильського манастиря, та ще подекуди в церквах в м. Сумах та Ахтирцї. З розглянепого материялу автор вибрав чимало цікавих, переважно побутового відтїнку документів, що досить яскраво осьвітлюють стан (досить сумний) манастирського життя, Харківського та Курського в XVIII ст. Не бракує, розумієть ся, і звісток історичних, місцевих. Не можна поминути не зазначивши таких перлин, як „Опись учиненная колико чего по смерти преосвященнаго Порфирія, епископа Бѣлгородскаго и Обоянскаго, осталось собственнаго изъ питей и ядей“ (1768), (стр. 137—139), де опис одних бочок з горілкою та иньшими напитками та наїдками займає три друкованих сторони. Єсть дві згадки і історично-лїтературного змісту, а власне „Євангеліе учительное, альбо казання на кождую недѣлю и свята урочистыи презъ святаго отца нашего Каллиста, арх. Константинопольскаго“, в Евѣ року 1617 (стр. 170),— в Путивльському манастирі; там же біблїя на славянській мові, надрукована в Острозї 1622 р., та ще в Софронієвій пустині біблїя 1582 р., на грецькій і славянській мовах; там же рукопис „Перилипси“ („Сія книга, именіе мае Перилипси, юже собра исписа отъ различныхъ божественныхъ книгъ преподобный отецъ нашь Никонъ, жившій въ глаголемой Черной горѣ. Написана 1595 года іюля 22 дня“) (стр. 183). Цікавий ще указ віднайдений в сумській церкві з р. 1693 епископа Аврамья, в якому напр. нагадуєть ся попам, щоб вони верхи на конях з епитрахилем і хрестом „перед браком“ (себто весільним поїздом) не їздили, „ибо то нелѣпо есть священнику... Могутъ

священники, по обычаю, ѣздить прѣдъ бракомъ, но просто — безъ креста и епитрахили“ (стр. 187).

До першого відділу (архівів) додані показчики, особовий і річевий (437—450). Другий відділ другого тому присьвячений працям з поля етноґрафії. На першому місці стоять „Начерки народнього побуту (із етноґрафічної подорожи 1901 р. по Ахтирському повіті в Харківщині) (стр. 1—57) проф. Н. Сумцова. Замітки поважаного етноґрафа мають чималий інтерес і навівають сум на читача своїм змістом, що сьвідчить про загальний занепад, у всіх сферах духового народнього житя. Дуже інтересна і основно написана розвідка молодого письменника М. Русова „Оселї і будівлї селян Полтавщини“ (стр. 73—120). Автор переважно на підставі власних подорожий, а по части матеріялів зібраних полтавським земством, дав нашій літературі цінну працю. Бажало-б ся, щоб автор згодом перевів подібні ж досліди і в иньших українських ґуберніях, на підставі того-ж методу. До статї додано чи мало малюнків дворів і окремих його частин.

Д. В. Василенко, полтавський сторожил, що увесь свій вік займав ся етноґрафічним студіованєм Полтавщини, подав давно вже пожадану „Пробу толкованого словника народньої технїчної термінольоґії в Полтавщині“ (домашнї промисли, сїльське хазяйство і землезнавство, народнї прислівя і приказки) (стр. 139—216), яка може бути взірцем і підручником для тих, що збирати-муть де-небудь анальоґічний матерiял. Окрім „Проби“ уміщено в сьому-ж томі і його „Доклад в справі питання про толкований словник української народньої термінольоґії“ (стр. 59—71,— практично-інструктивного напрямку.

Далї йде цїла серия статей про кобзарів та лїрників: Е. Криста „Кобзарі та лїрники Харківської ґуб.“ (121—133), — автор описує пять бандуристів, між иньшим і відомого ще з 80-их рр. Гната Гончаренка. Йому удалось вислїдити школу бандуристів, первоначальником якої був Петро Кулибаба (старий Гончаренко його ученик). Серед бандуристів та лїрників не затратилась і досї память про Сковороду. Додатком до сеї статї служить невеличка статя П. Тиховського „Кобзарі Харьківської ґуб.“ (135—138), — де подають ся нові відомости про Гончаренка та ще 4-х кобзарів. Нарештї д. С. Маслов в статї „Лїрники Полтавської та Чернигівської ґуб.“ (217—226) оповідає бібліоґрафічні звістки і репертуар трьох лїрників з Прилущини і де-яких в Чернигівщині; один із них був знайомий з Остапом Вересаєм.

На закінченню тома уміщено замітку В. Данилевича „Донецьке та Хорошівське городище“ (стр. 227—229), які він оглядав перед з'їздом, і наслїдком того радить займати ся лише першим, бо друге для науки

загинуло (більша частина під манастирем). І до другої частини другого тому додані покажчики особовий і річевий.

Ще пару слів про коректу. Коректа в наукових виданнях, а особливо, де справа стоїть з джерелами історичними чи літературними, вимагає безперечно пильного догляду. Тим часом сього не можна сказати про видані харьківським предварительним комітетом томи, де на кожному майже кроці подибують ся недоладности. Для прикладу наведемо одну лише (стор. 17, другого тому, відділу першого), де уміщено історичний документ початку XVIII ст. (реєстер віна); читаємо: сѣвѣрками — зам. сѣбѣрками, сѣмъ рубковъ — зам. кубков, кошут — зам. кошуль, плахот тришовковыхъ — зам. три шовкових, ланціожок стопрковій (стопжковій?), бавальниц – зам. бавольниц. Але більш гумористичної помилки не можна вигадати, як та, що трапилась в примітці на стор. 84 другого тому (другого відділу) при статї М. Русова про „Оселї і будівлї в Полтавщині". Наведемо сю примітку цілу: „какъ выше (,) такъ и ниже при употребленіи малорусскихъ словъ у насъ правописаніе *фантастическое* *), наиболѣе соотвѣтствующее языку; оно принято Академіей наукъ въ Россіи". Отсе так! Але се ще не край — ще одна стрічка в клямрах, яка справдї може навести кого будь на думку, що правопись д. Русова і Петерб. Академії Наук дійсно „фантастическая," а не „фонетическая": „и = і, ъи = ї (?!), ѣ = е (?!), ы = и, ъе = ё (?!), г = h, ґ = g." В поважних наукових виданнях пожадано було-б не зустрічати таких недоглядів. Їх не треба легковажити при всїй внутрішнїй цїнности. *В. Доманицький.*

Видання й статї обговорені в сїм томі:

В. Городцевъ — Русская доисторическая керамика, 1901.

В. Хвойко — Раскопки 1901 года въ области трипольской культуры, 1904.

La Mytologie Slave L. Léger, 1901.

S. Rożniecki — Perun und Thor, 1901.

К. Тіандеръ — St. Rożniecki. Perun und Thor, 1902.

І. Ивановъ — Культъ Перуна у Южныхъ Славянъ, 1903.

W. Nehring — Der Name bêlbog in der slavischen Mythologie, 1904.

Извѣстія ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ, II, 1903.

---

*) Курсив наш.

F. Westberg — Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa, 1900.

— Комментарій на записку Ибрагима ибн-Якуба о Славянах, 1903.

— Die Fragmente des Toparcha Goticus aus dem 10 Jahrhundert, 1901.

А. Соболевскій — Изъ области древней церковно-славянской проповѣди, 1903.

— Нѣсколько мыслей объ древней русской литературѣ, 1903.

П. Милюковъ — Древнѣйшая Разрядная книга оффиціальной редакціи по 1565 г., 1902.

П. Жуковичъ — Московская смута начала XVII в. и ея отраженіе въ Литовско-Польскомъ государствѣ, 1902.

W. Łoziński — Proces o pannę, 1902.

В. Перетцъ — Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в., 1903.

B. Dembiński — Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski, 1902.

J. Grzegorzewski — Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien, 1903.

О. Пчилка — Украинскія колядки, 1903.

R. Kaindl — Höhencultus in den Karpathen, 1904.

— Karl Emil Franzos und die ethnographische Forschung, 1904.

H. Schurz — Völkerkunde, 1903.

R. Kaindl — Die Vollkskunde, 1903.

Труды харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съѣзда, I—II, 1902.

Адреса Товариства: **Львів**, Чарнецкого 26.

Adresse der Gesellschaft: **Lemberg**, Čarniecki-Gasse 26.

Всякі виплати для Товариства в Росиї приймає книгарня Кіевско Старини в Київі, Безаковська 14 (1 злр. = 1 ґульден = 2 корони).

	Корон
Збірник історично-фільософічної секциї т. I: Істория України-Руси, пап. М. Грушевський, 7·50, в оправі	8·50
„ т. II: Істория України-Руси, пап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на ліпшім папері 5·00, в оправі	6·40
„ т. III—IV: Істория України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00. в оправі	6·40
т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII—XIX в.	4·00
„ т. VI і VII: Істория України-Руси, пап. М. Грушевський т. IV. 4·50, на ліпшім папері	5·50
Збірник математично-природописно-лікарської секциї, т. I, II, III і IX по 3·— т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2·00
„Зоря" письмо літературно-наукове р. II, V по	6·00
„ „ „ „ р. VI, IX по	10·00
„ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12·00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка істория Руси	2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий период України-Руси	6·80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси	3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Істория великого князівства литовського	3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	3·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12·80
XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	3·20
XIV—XVI. „ Руїна	8·40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережі	6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	3·60
XX. Шульгин — Начерк Колїївщини	3·00
XXI і XXII. Розвідки про селяньство на Україні-Руси в XV XVIII ст.	5·00
XXIII. Розвідки про міста і міщанство, ч. I.	2·00
Інґрем Дж. Історія політ. економії	4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0·60
Калитовський Ом. Др. — Материяли до літератури апокрифічної	0·70
Кельнер Л. Др. — Істория педаґоґії	1·20
Кареєв М. Фільософія історії	0·25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0·60
Кониський О. Листи про Ірляндію	0·45
Костомарів М. — Руська істория в житєписах ч. II і III по	1·00
„ Письмо до ред. Колокола	2·00
Кримський А. Мусулманство і його будучність	1·20
Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українського народу	0·60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7·00
„ Руська Правда	1·00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899—1903 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12·00
Ляссаль Ф. Про суть конституції	0·30
Масарик Т. Ідеали гуманности	0·36
Материяли до українсько-руської етнольоґії т. I і III.	11.00
„ т. II, IV—V і VII (містить моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів)	20·00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Міцкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями	0·46
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури т. II. 6·00, т. III. 8·00, т. IV	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Олехнович В. Раси Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00

	Корон
Павлик М. — Про читальні	1·00
„ М. П. Драгоманов, єго ювілей, похорон, автобіоґр. і спис творів	4·00
„ Якуб Гаватович	1·00
Партицький О. — Старинна істория Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давній Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
Партицький О. Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по	4·00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненєм	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16
Раковський І., Вік нашої землї	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землї Польської Корони при кінці XV в.	0·80
Сеньобо́ Ш., Австрия в XIX ст.	0·20
„ Міжнародні революц. партії	0·40
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його лїтературної діяльности	1·00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лїрники, студия	0·40
„ Пересторога, історично-лїтературна студия	2·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Козачина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в укр. лїтературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрон. поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	12·00
Феррієр Е. Дарвінїзм	1·30
Флямаріон К. Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільософії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесене 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне евангеліе Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революцийної леґенди	0·40
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	1·00
Щурат Чернеча република на Афоні	0·20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0·20